

Қазақ ССР Мемлекеттік
сыйлығын алған шығармалар

Кездесей кеткен бір бейне

Габит Мүсірепов

Кездеспей кеткен бір бейне

ПОВЕСТЬ ЖӘНЕ
ӘҢГІМЕЛЕР

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1987

84 Каз 7—44
М 88

М $\frac{4702230200—110}{402(05)—87}$ 206—87

© Көркемделуі.
«Жазушы». 1987

Северо-Казахстанская
областная библиотека
им. С. МУКАНОВА
г. Петропавловск

42754
D12

Кездеспей кеткен бір бейне

(ПОЭМА)

I

Жиырма төрт жасқа жаңа ғана шыққан жас ақын Еркебұлан айналасы үш-төрт айдың ішінде ел ойында қандай биікке көтеріліп кеткенін өзі әлі сезінген жоқ еді. Бұл кезде саяси айқастарға құлағы түрік отыратын жұрт қала жақтан келетін хабарларды азды-көпті көтеріп те әкеткен, өзгертіп те әкеткен:

— Жиырма екі жасында патшаны құлатысып еді. Жиырма үшінде Уақытша үкіметті құлатысты. Енді міне, Колчактың жалаң қылышы желкемізде жарқылдап тұрған кезінде қазақ даласының қақ ортасына қызыл жалау орнатты! Ақын да, батыр да осындай болсын да!

Сайып келгенде жас ақынның атағын көтеріп әкеткен осы оқиғалар екені рас. Ұлы төңкерістің кейде түтінін, кейде жалынын көзі шалып қалатын дала халқы ардақты ақынын сол от-жалынның ішінде көретін. Ақын өлеңдеріндегі асқақ теңеулерді байырғы ел қаз-қалпында ұғынады. Дауыл... Өрт... От ішінде қанатын жалын шалмайтын қызыл сұңқарлар, қияға тартқан қырандар. Ұлы дауыл сол қырандардың сермей қаққан қанаттарынан тугандай сезіледі.

Ақынның ел ішіне тарап кеткен бірнеше сөздері де бар. Қалалық Совдеп құрылған күні, қызыл жалауды үйдің мандайшасына орнатқалы қос-қолдап көтеріп тұрған екінің бірі — Еркебұлан, кең алаңды кернеп тұрған жұртқа сөз сөйлеген:

— Қазақ елі, зар қағып күткен бостандығын жалындай қызыл жалау көтеріп келді. Санақта бар, санатта жоқ ел, ұрпағыңның ұрпағына кетер айнымас та бұлжымас, бақыт жолына бастар жалғыз жалау осы. Елдің арын, ердің жанын осы туды құлатпауға сал! Бұл тудың

астына еңбек елі, сені шақырамыз. Аш-жалаңаш, сені шақырамыз. Сірі алақан, шойын білек, мына туды сен ұстайсың! Тоқ қарынның тоғышарлығынан құтыл, малтасын езген малма-тымақтықтан құтыл! Бостандық, теңдік сен үшін, байлар үшін емес!— деген.

Ақынның әр сөзіндегі астарын түгел аша алмаса да қыр елі естігенін естіген күйінде жаттап әкетіп еді. Ақын атағы алдын орап алысқа тарап кетті.

Еркебұлан өзі екі жеті бойы ел аралап, әр жерде жиналыстар өткізіп, болыстық Совдептер құрып, енді қалаға қарай оралып келе жатыр. Қызу қанды жас ақын қалада уездік Совдеп құрылғалы дамыл тапқан емес, Ақын уақыты арпалыспен өтіп келеді. Байырғы елге көп нәрсені ұғындыру керек. Ғасырлар бойы бұйығып қалған, ұйлығып қалған ойды ояту керек. Жалғыз Еркебұлан емес, қаланың азғана топ коммунистері де түгел осы арпалыста.

Бүгін Еркебұлан «Қыз-мола» деген көлді жалғыз жайлаған байшікештеу бір ауылға қонып отыр. Болыс орталығынан алып келген лаушы ақ отаудың қасына түсірді де қос атты жетелеп алып кетіп қалды.

Шағындау ғана ақ отау... Байлық белгісі — көнетоздау, күн қақтылау көк ала батсайы шымылдық. Қызыл ала, торы ала сисамен тысталған көрпе-жастық шын байлықтың ауылы алыстау екенін көрсетеді. Ақ жарқын, қонақжайлық та байқалмайды. Үй есінде бір абыржу бар сияқты.

Күндіз Еркебұлан болыс орталығында шатақ-шатқаяқты көп, ұзаққа созылған бір жиналыс өткізді. Үй орындай ғана төмпені ортаға ала, алқа-қотан отырған жұрт алғашында ықыласты да бірауызды сияқты еді, ұзамай күпі қойнында, тымақ құлақтарымен бірге жымырылған тікендер бары байқалды.

Ақын сөзін ұйып тыңдаған кедей бұқарасы анда-санда ырзалығын көрсетіп:

— Сөз-ақ!

— Құлақ естігенді көз көрмей қалмайды, осы айтқандарының қақ жартысы орындалса да арман не!— десіп, мақұлдасып отырды.

Сұңғақ бойлы сом денелі, қалың қара шашты қарсы қайырған, жігерлі қара көздері әсем қылған жас жігіт шаршы топқа өзі де ұнап тұр.

— Жігітім-ақ екен! Қатын-баланы құдайға тапсырып, соңына еріп жүре берейін бе?

— Сөздерінде бір дұдамалы болсайшы!

— Өзі алданса — алданар, өзі ешкімді алдамас!— десіп қояды.

Кедей көпшілік бірі Еркебұланның сөзін мақтап, енді бірі өзін мақтап, жиналыс бетін біржола бұрып әкетуге айналған кезде алқа-қотан отырған жұрттың алдыңғы қатары әуелі қозғалақтай бастап еді, ұзамай зілді дауыстары да шығып кетті:

— Уай, неменеге даурығасыңдар түге? Сөз естіртпеңдер ғой!

— От басында күл шашып, күпілдеген көпірме, жетер енді, жетер!

Кедейлер жағы аңырып қалды. Ығысып ақырған жоқ, ұтымды айтылған тепеуге орынды өткір жауап таба алмай қалды. Кедей тілі әлі күрмеле беретін. Еркебұлан да сөзін бөлді. «От басында күл шашып, күлпілдеген көпірме!» деген тепеу оған да ұнап кетіп еді. Осыны тауып айтқан кім екен деп, көзбен сүзіп, соны іздеді. Аласа бойлы, қара да емес, торы да емес, шабдар деуге келетін күңгірт түсті адам екен. Кірпігін қақпайтын бір жылан көз сияқты. Еркебұланның көзі шалғанын күтіп отырғандай — бір ауыз сөз сұрайын деп едім,— деді жылан көз.

— Сұраңыз.

— Сұрасам, тап тартысы болғанда, қалай өзі, төрт арыс арғын, қыпшақ, керей, уақ болып тартысамыз ба? Болмаса, алты арыстың ізімен қоңырат, наймандар да тартысқа түсе ме?

Еркебұлан «е, ауыл арасындағы көп көкезу, езбе-ділмәрдің бірі екенсің ғой!» деп ойлады да әрі мысқылдай, әрі кекете жымиып:

— Сіз осыны шын-ақ түсінбей сұрайсыз ба, болмаса мені қысыр әңгімеге қарай жетелегіңіз келе ме?— деді.

— Жоқ, мен білгім келіп сұрап отырмын.

Жиналыстың кейінгі жағында отырғандар өре-тұра келіп шуласып кетті:

— Ол көкезу бәрін біледі. Бос сөзге әдейі бұрмалап отыр.

— Пенде білгенді мен де білем дейтін безбүйрек Беріш емес пе!

— Берішке керіс керек!

— Жауап беруіңе қарсымыз. Арт жағында айтағы отыр, айтағы!

«Арт жағында айтағы отыр!» деген оқыс тепеу Еркебұланға тіпті ұнап кетті. Бұл — ділмәрлік емес, өз бойын жасырып, өзге бір арсызды айдап салатын атқамінер-

лер мінезін дәл мегзейтін теңеу, кедей бұқараның тілі шыға бастағанын көрсететін теңеу.

Еркебұлан оң қолын көтеріп, жұртты тыныштықтырды да тап тартысы жайында тағы да біраз әңгімелеп кетті. Сөйлеп тұрып жаңағы Беріш деп аталған адамның артындағы айтағы кімдер екенін абайлады. Қонігі көз таныс кетті: семізше келген, қызыл күрең жүзді, қара мақпалдан кнінген, қара елтірі бөрікті баса киген шоқпар бас-шоқпар бас адамдар екен. Көздері дамылсыз жүйткіп, бірінің қойнынан шыға келіп, екінші бірінің қойнына сып етіп кіріп бара жатқан ұсақ-ұсақ қара тышқанға ұқсайды. Қулық-сықақ айтысып, әлдекімдерді мазақтасып отыр. Жез ораған қамшы саптары алдарақ отырған Берішті бірі санынан, бірі белінен түртіп-түртіп қояды.

— Қадала түс, сұрай бер!— деп отырғандары анық. Қазақ қулығын терең жасыра алмайды, бәрі көрініп тұр.

Еркебұлан енді осы топты бір шенеп кетуді мақұл көрді. Әуелі түйреп жібергісі келіп еді. Ойлана қалды да оны істеген жоқ. Үлкен қауымға ой салар сөз айтты:

— Дала халқы, жаңа заман келе жатыр. Ол сенің ауыл арасындағы кер ауыздығыңа пысқырмайды да. Ол сенің бақай-қулығыңа сүрінбейді. Ол келе жатқан мандайдан соғып сұлата салар Ақан серінің құлагері де емес. Ол қара жерді солқылдата сілтеп келе жатқан от арба! Қара бұйра жал-құйрығын аспанға шаншып, қарацғы түнді қақ жарып, жарқырап келе жатқан паровоз! Сол заманынды тез танып, екпініне ілесе алармысың, жоқ па! Айналаңа адамша көз сал. Ел еңсесін көтерген кезде аяқтан шалар арамы, бірінші оқ саған арналады. Бай мен кедей екі дай — айырма жолға жеткенде оқ қағарға сені ұстайды. Бірінші қамшы да саған тиеді, бірінші оқ та саған тиеді...

Бұл кездегі жиналыстардың бірде-бірі айғай-шусыз өткен емес. Еркебұланның сөзіне айызы қанған көпшілік даланы жаңғыртып кетті.

— Бұрақ бөксе,— бұралқы, енді не айтар екенсің!

— Арқаң қышы бастаған жоқ па?

Бірақ Берштің беті бұлк етер емес, сазарып алған. Ол тағы да қолын көтеріп:

— Көмекей көрініп-ақ тұр-ау... Әттең, меңіреу болып қалған құлағы құрғыр жақсы сөзге жаттыға алмай жатыр. Анықтай кетші, шырағым, Жерді кім еңбек етсе соған береді екенсің. Ат береді екенсің, сайман береді

екенсің. Өкіметің тағы солардың қолында болмақ. Сонда дейміп-ау, түптердің түбінде бүгінгі кедей ертең байып шыға келсе, ол бейбақты қайта шоқкитасындар ма?

Бұл жолы жұрттан бұрын Еркебұланның өзі кідіріп қалды. Не деген зәрлі сұрау? Түсінбегенімсіп, мылқаулымсып, нысананы дәл көздеп, атар оғын аңқау даланың жүрегіне дәл тигізіп отыр. Енді ол безбүйректі жанамалауды қойып, қадағалай соққысы келіп, көзін соған аудара бергенде, жиынның орта тұсы гу етіп көтеріліп кетті.

— Өй, арам без!

— Өй, бұралқы!

Жиын ереуілдей көтеріліп, лықсып-толқып, төмпенің төбесіне қарай еңсеріліп келеді. Еркебұланның көзі Берішке қарай созылған қолдарды бір көріп қалып еді, енді оның қай жерде домаланып қалғанын аңдай алған жоқ. Қалың топ айқайлап-шуласқан бойы төмпенің үстіне шыға бастады. Жиналыстың алдыңғы жағында шоқтарылған шоқпар бастарды баса-жаншып, тіземен қағып өтіп жатыр. Оларда «ей, өй!» деп ығыса беруден басқа дәрмен қалмаған тәрізді. Жаңағы айбын да жоқ, ызғар да жоқ, сықақ та жоқ.

Еркебұланның қасына үлкен бір топ жұбын жазбастан келді. Қарсы алдарында екі жігіт қолтықтап алған мосқалдау адам: иықты келген, сақал-мұртына буырыл кірген, бойшаң қара сұр шал.

Төбенің түйе-тайлы құламасынан аман өтіп алған соң, қарасұр шал қолтықтап келе жатқан жігіттерді серпіңкіреп жіберіп:

— Тәңірі деген, осындай төмпешікке де өзі шыға алмайды деп демеп келесіндер ме?— деді. Артында келе жатқан қалың топ та іркіле берді. Тасып кетсең дариядай, ығысып қалсаң құрақтайсың-ау, қайран ел, деген ой келді ақынға.

Қара сұр шал жақындап келіп, Еркебұланның жүзіне азғана сынай қарап тұрды да:

— Шырағым, артымнан елім айдағандай болған соң, кәрі жігер қайнағандай болып келіп тұрмын. Солай ғой, жұртым? Бүрік құлақ емес, түрік құлақтау ғана жүретін шал едім. Түнеу күні шатынап жарылған саршұнақ аязда — бұрынғы күнің адыра қалсын, нағыз күнің енді туып келе жатыр, қалың елім, деп едің. Осы бір сөзің көкейге қонып, айтары болса — бізге айтар деп, тайлытаяғымыз қалмай келіп едік... Бұралқы сөз бұрып әкете жаздағаны қалай? Солай ма, жұртым?

— Солай болмаған несі қалды?

— Маңырап-мөңіреп, баяғы шеттеу — бір шеттеу, қалдық та қойдық емес пе!..

Шырқы бұзылмаған қыр елі қысқа теңеулермен үлкен өкпелерін бір-ақ айтты.

Еркебұлан қатты қысылды.

— Отағасы, жауапты бұралқыға берсем де сөзім сіздерге арналған еді. Жеткізе алмаған екенмін ғой. Кешіріңіз!— деп, шалға қолын ұсынды.

Әліуетті қарт ескі ұлтандай сірі алақанымен Еркебұланның қолын қапсыра қысып алды да, азғана жымиып, азғана жұмсаған үнмен:

— Еркекше тура мойындадың — өкпеміз де бітті осымен. Лайымда еліңнің мандайына біткен еркек ұлы бол! Саған айтар ақыл бізде жоқ, саған арналған тілегіміз ғана бар. Білегің сом, алақаның әлі жұмсақ екен... Қатаяр әлі!— деп, Еркебұланның қолын босатты. Қарт көңілі әбден орныққан сияқты. Сеніп тұр, еркектік сезініп тұр.

— Енді шырағым, мына жұрттың айт деп тұрғанын айтайын... Біз мынау алаяқтардан ірге айырғалы ана бір төбенің басына жиналамыз. Жөнелеміз қазір. Сонда кел! Елге айтарыңды сол жерде айт, өзімізге айт! Келе алмасаң, амал не, ауылымызға қарай қайқая береміз!

Мұндай жиналыстың ашықтан-ашық екіге жарылғанын Еркебұлан бірінші рет көріп тұр. Оны өз сөздерінің күшімен болды-ау деген ой есіне де кіріп-шыққан жоқ. Мәңгіден бері жинала берген бітеу жара бір жарылмай қояр ма! Өзі жарылды.

Еркебұлан шалды енді өзі қолтықтап алды да, төбеден түсе берді. Қалың топ дуылдап, шал нұсқаған төбеге қарай жосылып кетті. Алақайлаған жастар шолақ қамшыларымен жаман етіктерінің қотыр-қотыр қоныштарын осып-осып қалады.

Жиналысты басқарып отырған Мырзакелді болыс бір байға жиен, бір байға нағашы дерлік адам екен. Оны Еркебұлан келген бетте сезініп, орайласа алмай қойған. Жұрт жосылып жөнеп бергенде болыс Еркебұланға арналған қатал дауыспен айғай салды.

— Полномочный жолдас, жиналысты өзің бұлдіріп кеткенің бе? Ұяты өзіңе келіп жүрсе, өкпелемессің! Қалаға жетерлік ат-көлік бізде де бар!— деді.

Еркебұлан артына жалт бұрылып:

— Лаушыңды ана төбеге жібер!— деді де кете берді.

Арт жақтан әртүрлі боқтаулар естіледі: әлдекімдер

әлдекімдердің жыртық тымағының төбесін боқтайды. Әлдекімдер әлдекімдердің пұштиған мұрнын боқтайды. Әлдекімдер әлдекімдердің ескі етіктің жұлығынан жылтылдаған башпайын боқтайды.

Таныс әдет, жеңе алмағанның әдеті Оған жұрт мойны бұрылған жоқ. Бөлініп барып, өз жиналыстарын ашты. Еркебұлан сол жиналыс біткеннен кейін жүріп кетіп еді, күн бата осы ақ отауға келіп түсті.

II

Отау иесі қитар көздеу, қыңыр иықтау, болса-болмаса да қисық аяқтау жаралған жігіт екен. Бір көзі сағап қарап тұрса, екінші көзі айдалаға қарайды. Сағап қараған көзі азғана тықыршып, жымиып қояды. Далаға қараған көзі жаңа туа бастаған жұлдыздарды түгендеп тұрған сияқты.

— Аттарың әзір ме? Болыстарың осы ауылға ат байлатып қойдым деп еді.

— Түнде жүре қоймас деп аттарды жылқыға жіберіп едік... Қоныңыз... Қала елу-ақ шақырым. Ертең жеткізіп салайық.

— Сен ауылнайдың орынбасары болуың керек. Солай ма?

— Солай еді. Енді соның өзін қойсам деп едім...

— Неге қоясың?

— Одан кәператип қолайлы ма деген ой келіп жүр...

Отаудан сұңғақ денелі, сүйкімді ғана өткір көзділеу жас әйел шығып, киіз есікті ашып ұстаған бойы үнсіз иба қылды:

— Үйге кіріңіз...

— Есенсіз бе!..

— Шүкір...

Қазір Еркебұлан сол ақ отаудың төрінде жалғыз отыр. Майда қоңыр домбыра тартатыны бар екен. Безілдетпей, бездірмей, шертіп тартып отыр. Ән мен күйдің сыртқы алау-жалауын көп көтермей, ішке бір нәзік сырларын толғандырады. Кейде ән де емес, күй де емес, бұлақтың сылдырындай, кешкі самалдың лебіндей бір нәзік үндерді қайталап-қайталап сыбырлайды да, ыңырранған қоңыр әуендерге ауысады. Мөлдір таза, ерке әуендерден әлденені іздейтін тәрізді. Таба алмай жүргені бар екені байқалады. Өзі де түсінбейтін бір қағыстар, сазды бір үндер өң мен түстің аралығындай, мұң мен сейілдің араласындай бір бейне жасайтын сияқты. Тіл жетпесті үн жеткізіп жатыр. Тілге әлі оралған жоқ.

Ақын сол іздеудің соңында еді. Сығырайған «бөстік» шам айналасына буалдыр ғана жарық түсіреді. Жас әйел бейтаныс қонағына бар ниетімен құрмет көрсеткісі келгені байқалады. Ол үйге кірсе, үй іші жарқыраң кеткендей болады да, ол шығып кетсе қоңырқайлана қалады. Үй иесінде бір қозғалақтау бар. Бір кіріп, бір шығып, тыныштала алмай жүр. Бір ретте өзінен өзі — көшейік деп жатыр едік, деді де шығып кетті. Қайта айналып келіп — әкем болыс жағында бір жиналыс бар деп соған кетіп еді деді. Сыртта біреу сый қонаққа барлы-жоқты жайынды айта отыр деп тапсыратын сияқты да, әлденеден қысылысы бар тоғышар байғұс айта алмай жүр.

Жас әйел киіз есікті ашып тұрып, үйге бір құшақ отын көтерген бала жігітті кіргізді. Жалмажан от жағылып еді, үй еңсесі көтеріліп, туырлықтың оюлары көзге шалынды. Сырлы төсектің аяқ жағына ілінген күміс жапқан ер-тұрман, жез ораған қыз-қамшы, от сәулесімен олар да жымыңдаса кетті.

Кешкі шай да көңілді басталды. Ақ жарқын жас әйел шайды қаймағын қалқыта, баптап құйып, ара-тұра жеңіл қалжың айтып, ақынды сөзге тартып отыр:

— Ақын қайным-ай, көрші ауылдар жайлауға көшіп кетіп, жалғыз ауыл қалғанда кез келгенінді қайтейін... Қыз-бозбаласыз ауылда екеуі екі жерде томпиып отырған ерлі-байлының қасында қор болған бір кешің болат та...

— Мен ондайды жоқтай қоятын жолаушы емеспін... Ашық жүз, ақ жарқын көңілден асар құрмет болады деймісің?— деп, Еркебұлан көзін әйелге қарай аудара беріп еді, өзінің көзіне шақырая қадалған қитардың бір көзін көрді. Екінші көзі әйеліне қадалып тұр.

Еркебұлан аң-таң, абыржып қалды. Шалғай-шалыс отырған екі адамды бірдей көріп тұрған көздері кімді болса да таң қалдырғандай еді.

Шынықаяқ әперіп отырған бала жігіт қонақтың абыржып қалғанын сезініп, жымың ете түсті. Оның неге жымиғанын аңдап қалған жас әйел:

— Көзіңе қарасаңшы, Қайсар... Шынықақты төгіп ала жаздадың ғой...— деді.

Тегінде әйелінің аузына «көз» деген сөз іліксе-ақ өзіне тиетінін білетін қитар көздерін төмен аударды.

— Ауыл маңайында бір ат жоқ па осы? Қайсарды жібере қойсақ. Бұзау-атаң ауылының қыз-бозбаласын шақырып келер еді?— деп, әйелі еріне қарап еді. Ері қатқылдау дауыспен — жоқ!— деді.

— Мен жаяу барып-ақ шақырып әкелейін!

Қой жүн ақ шекпенді жалаң етіне киіп, белін ала жіппен бос байлай салған бала жігіт ұша жөнелгелі отыр. Оңтайлы да елгезек екені танылып тұр. Кішірек келген қиықты көздерінен ой-сезімнің ұшқыр екені байқалады. Әрі ақын, әрі әсем жігітпен бірге өткен қызықты бір түн өзіне де мейрам ғой. Өмір бойы есінде қалар еді!

Үй иесі бұл жолы да — жоқ!— деді.

— Немене осы, кісі қорқағымыз бар ма біздің?

Әйелінің дауысы ышқынып-ыңқырап шықты білем, еркегі үндеген жоқ. Ауыл сыртынан ат дүбірі естілді. Үйдегілер елегізіп, есікке қарап қалыпты. Үй иесі абыржып, орнынан ұшып тұрып, қайта отырды.

— Немене, күтіп отырған біреуің бар ма еді?

Әйел дауысы әлгіден гөрі де қатқылырақ шықты.

Отауға екі жігіт кіріп келе жатыр. Ықшам киінген. Жолаушы емес, жоқ іздеген адамдар сияқты. Тағы бірер адам тыста қалғаны сезіледі.

— Қеш жарық...

— Е, төрлетіңдер...

—Ақбала, денің сау ма? Мал-жан аман ба, Отарбай!

Үй иесінің аты — Отарбай, әйелінің аты — Ақбала екенін Еркебұлан осылай естіді. Осынша мейірімді, осынша іші-бауырына кіріп бара жатқан бала жанды әйелдің аты әлдекім болып шығар деп ақын ойы күдіктеніп те отыр еді. Енді орнына түсті. Ақын ойына не келмейді, әсіресе, Ұлтуған, Дәметкен сияқты болып шыға ма деп қауіптенген.

Келген екі жігіт үй-іштерімен таныс адамдарша амандасты. Еркебұланды көз қиықтарымен бір-бір жанап өтуден әрі барысқан жоқ.

— Е, жол болсын...

— Жоқ жоғалтып, соны іздестіріп келеміз.

— Ал шайға жақындаңдар...

Үй сыртынан — Отарбай!— деген дауыс келді. Отарбай селк етіп қалды да, Ақбала сұрланып кетті. Жіңішке қастары сынып барып, әрең дегенде қайта жазылды.

— Бері шығып кетші!

Отарбай орнынан сасқалақтап тұра бергенде, әйелі:— Үйге ертіп әкеліп жүрме!— деп қалды. Тыста Ақбаланың қаны сүймейтін, жексұрын біреудің тұрғаны байқалады. Үйге кірген екі жігіт көз құйрықтарымен Еркебұланды тағы бір-бір жанап өтті. Әйел аңдатпай ғана ым қағып, Қайсарды да далаға шығарып жіберді. Жал-

ғыз Еркебұланнан басқаның бірінде қобалжу, бірінде безіну...

Сырттан күбір-күбір ғана дыбыс келеді. Анда-санда гүж етіп қалған бір дауыс әлдекімді әлденеменеге еріксіз көндіргісі келетін сияқты. Ит қынсылындай сезілетін екінші дауыс «әке-көкелеп» жалынғандай естіледі. Сөз естілмейді, үн естіледі. Шай құйып отырған әйелдің бет құбылысына қарап, Еркебұлан ата жөнелгелі тұрған түз тағысы ақ маралды көз алдына әкелді. Осындай әйелге қандай қауіп төнсе де араша түсуге әзір отыр.

Үйге Отарбаймен бірге тағы екі адам келді. Біреуі жылтыр қара сатин камзол киген, белінде қызыл мата белбеу, балуан денелі шойқара, күрек тістері сояудай ақсиып тұрған, қоян жырық екен. Қасындағысы — оның көленкесіне қарай ығыса беретін жыпылық көз біреу.

Қоян жырық есіктен кірген бойы үйдегілерді түгендей бір қарап алды да:

— Аман ба, әй қатын?— деді. Қасындағысы жырқ етіп қалды.

Ақбала ығысқан жоқ:

— Сенің аузыңа қайдағы бір жұртта қалған сөз түседі-ау!— деді.

— Е, қатын дегенге намыстанамысың? Қатын емей немене ең! Жұт жылы жарты қап бидай, жалғыз бұзаулы сиырға сатылғаның өтірік пе?

— Сонда да сенің аузыңа түсе қоймағанмын. Жырылып кеткемін.

Әйел қашан да әйел ғой... Жырық аузыңнан жырылып кеткемін» дегелі тұрды да оны айтпай, әдеп сақтап еді, бірақ «жырылып» дегеннің өзі де жетіп жатыр екен, қоян жырық үндей алмай қалды. Өр кеуде басыла берді.

Қоян жырық сасқалақтап:

— Әй-әй! Обалың көрінде өкіргір әкеңе болсын!— деді азғана түсін жылытып.

— Кімнің әкесі көрінде өкіріп жатқанын білгің келсе, әуелі Поштабай әкеңнің моласын тауып ал!

«Поштабай әкеңнің моласын тауып ал!» дегені қоян жырықты біржола сұлатып салғандай. Ашынған әйел безеріп, аянбауға бет алған.

Екі оттың арасында қалған Отарбай:

— Жоғары шық, Төке... Шайға жақында, шайға...— деп жыбырлай бастады.

— Шай ішетін мен Қараөткелдің жатағы ма едім! Болса — қымызынды әкел! Төріңе де шықпаймын, құда түсе келгенім жоқ...

Қоян жырық шөгетін нардай еңсеріліп-аударылып барып оттың қасына отыра кетті. Сегіз таспадан өрген білеудей жуан қамшыны алдына көлденең тастапты. Қанталаған тарғыл көз адам екен. Жырығын бүркейтін мұрты да жоқ. Көсе... Бет-аузына бітетін сақал-мұрт ауысып кеткендей, саусақтары жүн-жүн, бүйідей елестейді. Еркебұланға оның өзі де бүйідей көрініп кетті. Көкірегінде бір сақылау бары байқалмайды.

Дастарқанды тез жинап, самауырды көтеріп Ақбала далаға шығып кетті. Ұзамай, Қайсар есіктен басын сұғып:

— Сізді әжем шақырады,— деді Отарбайға.

Отарбай шығып кеткен соң, қоян жырық қамшысын қолына алып, білемдей ұстап:

— Жаңағы шірікті сыйладым, әйтпесе, қатының құба жоннан ала тартып жібергім келіп еді!— деді айналасына мақтана қаранып.

— Ойбай, Төке-ау, мына бұзау тісіңмен тартып жіберсең, қатынның не жаны қалады! Елдің айтуынша, Біржан салды сілейтіп салған осы қамшы дейді ғой!

— Осы қамшы! Содан соң Біржан оңалған жоқ қой! Аяғында содан іш-құса болып жынданып өліпті.

— Ұшында қорғасыны болса керек... Солай ма?

— Бір сүйем! Қасқырды қақ мандайынан тартып жіберсең, басы екі айрылып түседі!

— Сіздің әкей Біржан салды неге сабап жүр осы?

— Е, ақын деген әңгүдік емес пе, бір ала таншаға ара түсем деп таяқ жепті.

— Тартып кеп жіберген?

— Түйе жүн шекпен қуалай жонынан қақ айрылып, саулаған қап ақ боз аттың жаясын жауып жүре беріпті.

— Негып өліп кетпеді екен десейші!

— Тәңірі деген, әшейін сілтей салған ғой!..

Төрт жігіт бірі мақтап, бірі қостап, қоян жырықтың кім екенін ашып берді. Әлдекімнің зәресін ұшыру үшін әдейі істеп отырған сияқтанады. Еркебұлан қойын дәптерін суырып алып, естігендерін қағазға түсіре бастады. Біржан салды сабаған Поштабайдың баласына кездескені қызық көрініп кетті. Баласы мынадай бітеу қара, ожар болса, әкесі қандай болды екен! Томырық, топас заманның адамы бұдан гөрі де қайуанырақ болуы мүмкін ғой!

Қоян жырықтың соңына ерген жолдастары да қызық жандар. Төртеуі де ит жылмаң, ұры көз, таңертең көрсең кешке дейін есіңде тұрмайтын, көр білте жүзді жі-

гіттер. Еркебұлан қоян жырықтың оқыс мінездерін, одырау сөздерін қағазға тізіп, ішінен күліп отырғанда, қоян жырық оған қарай еңсеріле бұрылып:

— Сен бірдеме жазып отырмысың, жігіт?— деді.

— Жазып отырмын.

— Не жазып отырсың?

— Біржан әңгімесін жазып отырмын.

— Е, Біржан сенің неменең еді?

— Әкем десең де болады, атам десең де болады.

— Біржанның арқасына тиген мына қамшы екенін естідің ғой?

— Естідім.

— Естісең, сен де үмітіңді үзбе!

Еркебұлан манадан бері қатер нысанасы не екенін, кім екенін абайлаған жоқ еді. Бұл жолы да өзім екен деп ойлаған жоқ. Даланың меңіреу сотқары көрінгенге соқтыға кететін әдеті бар, сол екен деп қалды да, бей-жай жымиып:

— Сен, сірә, қамшыдан гөрі де бата тиетін қару барын естіп пе ең?— деді.

— Не дедің, әй?..

Сыртқы есік ашылып, бір тегене қымызды қолдасып көтерген Отарбай мен Қайсар кірді. Олардың артын ала кірген Ақбаланың көздері от шашып келеді. Басындағы жаулығындай ақ сұрланып алған. Сол от шашқан көздер бірден Еркебұланға қадалды. Ақын жүрегі селт етіп, осы үйдегі қауіп өзіне төнгенін сонда түсінді.

— Беретін болсаң берсеңші қымызыңды!— деп, қоян жырық енді үй иесіне ауысты.

— Қазір, батырекесі, қазір, мінекей, Төке!..

Отарбай біреу суға салып сабағандай, бет-ауыздың сай-саласынан тер сорғалап кетіпті. Әлгінде ғана еркек сияқты еді, енді құлдай күйбелең, жаңбырдан ыққан ешкідей бүрісіп, кішірейіп кеткен. Тегі, әйелі біраз алқымдап алған сияқты.

Ақбала еркегін төменірек сырыңқыраң жіберіп, қымыз ожауды өз қолына алды. Біріне-бірін сұғып топтан қойған қымыз аяқтарының ішінен әдемі бір шаған тостағанды кімге арнап отырғаны анық. Қоян жырық Отарбай қымыз құйып берген аяқты басына көтере салып, қайта ұсынып еді, Ақбала оған кезек күттірін қойды.

— Қайсар, қонаққа апар...— Шаған тостаған ақыры Еркебұланға кетіп барады.

Сұңғыла Қайсар аяқпен бірге Еркебұланның қолына бір жапырақ қағаз да ұстатып кетті. Басқалардың кө-

Библиотека

зі әдейі ала қолданып отырған әйелде еді. Қоян жырықтан бір оқыс мінез де күткен. Еркебұлан қағазды әлі тізесінде отырған қойын дәптерінің арасына салды да, кейін оқыды.

Үй іші тым-тырыс. Қымыз сапырылғанымен, қымыз ішілгенімен, іштей атысып отырған адамдар тіл қатыса алар емес. Көздер ғана бірін-бірі кезек жанап өтеді. Қоян жырықтың көздеріне түскен от сәулесі шұбартып-лыпылдап, оның ой түбінде шұбартып жатқан ордалы жылан барын елестеткендей. Ақбала көзінде мазасыздану бар. Еркебұлан қағазды оқыған сияқты еді, бірақ, әлі бейғам отыр. Ақ маңдайы кең, жарқырап, қиықты қара көздерінде мысқыл ізі ғана бар. Әйел шыдамы таусыла бастағандай, Еркебұланды көзімен қамшылап қояды.

Тыстан қатты жүріп келіп тоқтаған тарантас арбаның тырсылы естілді. Әйел көзі Еркебұланға «кешіктің-ау!» дегендей мұңайған өкінішпен қарады да, мұздап жүре берді.

— Бала, екеуіміз далаға шығып келсек қайтер?— деп, Еркебұлан орнынан тұрды. Сұңғақ бойлы, жауырынды жігіт екен. Қара шұға сым шалбар, бүйік өкше қисық табан, тік жағалы қара шұға көйлек, күміс жапқан жүнішке ғана кавказ белбеуі, бәрі жарасымды. Тұлғалы денеге бәрі қонып тұр.

— Жүріңіз,— деп Қайсар киіз есікті аша берді.

Еркебұлан баяу қозғалып, көз қырымен Ақбалаға ғана қош айтып, есікке қарай бет алғанда, от басында отырған қоян жырық атып тұрды:

— Қайда барасың?

— Далаға шығам демедім бе?

— Шықпайсың! Орныңа бар!

— Жоқ, мен шығатын боламын.

— Өй, Біржан әкеңнің аузын!..

Бұзау тіс қамшы құйрығын шаншып алып, қайқайып барады. Сілтеп қалса болды, жауырын ортадан сарт етеді. Үй тарлық қылмаса, аянайын деген түрі жоқ.

Еркебұлан құлашын жазбай-ақ қоян жырықты шықшытынан ала түйіп жіберді. Шапшаң екен, көз ілескен жоқ. Күре тамырдың шықшытпен іргелесер тұсынан ұрды. Қоян жырық қамшы сілтеуге шалқая берген бойы шалқасынан түсті. Өліп жүре бергендей сұлық жатыр. Бокс ұрыстарынан хабары жоқ қара күш қалай ұшып түскенін білген де жоқ. Басы төрге қарай, сол жақ аяғы жанып тұрған отты көсей құлапты. Күнде қолының ма-

йын сүртетін кең қоныш, бұзау бас былғары етік шыжылдай бастады. Шүберек шалбардың тақымынан от жылт етті.

Үйге Қараөткел саудагерінің баласы ноғай жігіт кіре берді Басында қара тақия, екі төс қалтаның арасына көлденең кері ілген күміс сағат бау Еркебұлан оны бір ден таныды. Көздері бұлтиған, семізшелеу, өзінше сәнді киінемін деп ойлайтын, тайыншабұқалау жігіт болатын. Бұл кезде қалада Совдеп, мұсылмандар қауымы, Уақытша үкімет комиссары сияқты бірнеше өкімет бар-ды. Жаңа кіріп келген саудагер баласы әкесімен екеуі қосарлана жүгіріп, жиналыстарда ылғи қай жеңген жағына қосыла кететіндіктен «қос қоржын» атанған. Адам баласының қашаннан бергі тіршілігінде ең арамы да, ең арсызы да саудагер екені даусыз ғой. Еркебұлан бұларға аса жеркеніп қараушы еді. Оларды Совдептің маңына жолатпайтын.

Ноғай жігіт үйге сәлем бере кірді де, есікке жақындап қалған Еркебұланға қолын ұсынды. Еркебұлан оны байқамаған болып далаға шығып кетті ..

Түн көзге түртсе көргісіз қараңғы екен.

Еркебұлан қараңғыға көзін үйретіп азғана тұрып қалды.. Бұл не? Ешкіммен өштесі-кектесі жоқ еді ғой. Ойына манағы жиналыста айтылған «артында айтағы бар!» деген сөз түсті Ие, манағы топас шабдар да айтақ. мыналар да айтақ..

Іргелес тігілген үлкен үйдің киіз есігі ашылып, қара мақпал жеңсіз, қына-сары қос етек көйлек киген жас қыз үйге кіре берді. Үй ішінен түскен жарық бір сәтке ғана қыз жүзін жарқ еткізін көрсетті де, жұтып жіберді Өзге дүние есінен шығып кеткен жас ақын жабылып кеткен есікке тесіле қарап тұрып қалды. Қозғалар емес. Ол қыз келбетінен қат-қабат армандай сезімдер ұстап қалды. Қорыққан жан, қуанған жан, азғана мұңы бар. Жігіт арманы құралай көз, қиғаш қас болуын еді ғой Ақын оны сезінген жоқ, өзгені сезінді. Спрек кездесер бақытты бір сәт екі-үш түрлі қарама-қайшы сезімдердің тірі бейнесін көрсетті Ақын ырғақ іздейтін, ақын көркемдік іздейтін, ақын ішкі сезімнің ішкі-сыртқы бейнелерін іздейтін. Қазір ол соны көрді. Қыздың кім үшін қорыққаны да, не үшін мұңайғаны да есіне келменті. Тек қана қайтып кездеспес бір бейне Жалғыз-ақ сол!.

Қайсар Еркебұланды сүйрелей жетелеп үй сыртында байлаулы тұрған аттарға әкеле жатыр.

— Жүріңіз, аға, мыналар, сізді өлтіруге жиналып

жатыр! Төртеуі де қанды қол қарақшы... Мына торы төбелге мініңіз! Жырық-қараның аты. Жел жетпес деген ат. Сүріне білмейді. Мен мына көк бестіге мінемін... Бұ да жүйрік... Ал кеттік...

Ақ отаудан үрейленген дауыстар естіледі.

— Өлтіріп кетті ме өзі? Төке, Төке!

— Су әкел, су!

Еркебұлан есеңгіреп қалған жайда жер тарпып тұрған торыға мінді. Жаңағы бейнені ұмытып қалар ма екен! Отыра қалып, жазар ма еді. Арпалыс заманы тағы бір кездестірер ме, жоқ па?..

Екі салт әуелі аттардың тақымын жаздырып, азғана шекітіп аяндатып, азғана желе-жортқызып алып, шоқыта жөнелді. Арт жақтан «кетті, әкетті!» деген жанталас айғайлардың лебі келді...

— Аттан, аттан, аттан!..

III

Жас қыздың өміріне естен кетпес бір күн қосылған тәрізді. Манағы ұрыс-керістің у-шуы басылған соң, шешесінің іргесіне келіп жата қалып еді, таң атқанша ұйықтай алмады. Іші-тысы күйіп бара жатқандай, алқына береді, аунақшы береді. Көңілінде үлкен бір қуаныш бар, күлімдеп қояды. Көңілінен қорқыныш іздері де өше қоймаған — қабағы түйіліп, тұла бойы дір етіп қалады. Қыз жүрегі кеудесін тепкілеп жатқандай, дүрсілі естіледі.

Кеше түске тармаса, бар сүйегін сыртынан санап алғандай арық атанды бөшкелі арбаға жегіп, Қайсар екеуі су әкелуге барып еді. Көлдің бұл ауыл жақ жағасы жарқабақ екен. Суды жаяу тасуға тура келді: Қайсар екі шелекпен тасымалдайды, Ақлима арбаның үстінде тұрып бөшкеге құяды. Ара-тұра біріне-бірі су шашып қалады. Жарым-жарты су бөшкенің ішіне құйылады, жарым-жартысы — сыртына. Шөгіп жатқан атаның асты көлдеуге айналды.

— Балалар, байқап ойнаңдар... Мұндай ойынның арты бірдемеге апарып соқпай қоймайтын...— дегісі келгендей кәрі атан басын шайқайды. Күйісін тоқтатып, наразы дыбыс береді. Жауыр жамбасына су шашылғанда баж етіп қалады. Бөз дамбалдың балақтарын сан ортасына дейін түріп алған жалаңаш Қайсар бұл ойыннан жалығар емес. Ақлима белуардан су болды. Қызыл-

шұбар сиса көйлек құлын мүшелі қыз денесіне жабыса бастады. Ойын ересектеніп бара жатқан сияқты .

Шелек түбіне әдейі іркіп қалған суды Қайсардың басына ақтара салды да, Ақлима арбадан түсе берді:

— Енді өзің гасып, өзің құй! Мен үсті-басымды кептіріп алам.

Ақлима ұзаңқырап барып, жарқабақтан көл жағасына түсіп кетті. Маңадан бері екеулеп жүріп бөшкені толтыра алмаған екен. Төгілген су боз көделердің арасынан жол тауып, жыландай иреленделп көлге қарай құйылып жатыр. Қайсар жалғыз жүріп бөшкені тез толтырды. Енді қараса Ақлима көлдің ортасына таман жүзіп жүр екен. Сермеген құлаштары көрінеді. Арқасы күнге шағылысып жарқ етіп қалады. Қайсар солай қарай жүгіре жөнелді. Ойында ешнәрсе жоқ, күліп жүрген қалпы Әуреленемек, ойнамақ...

Қайсар жар қабаққа жеткенде Ақлима да судан шыға беріп еді. Бала жігіт өмірінде бірінші рет жалаңаш қызды көрді. Тарқатылып кеткен ұзын қара шаш сол жақ кеудесін ғана жауып кетіпті Қайсар жарқабақтан секірген бойы қыздың қарсы алдына келіп түсті де, қалшиып тұрып қалды. Алқынып, қызып, ғанаурап барады Көздері шылауланып, демін әрең алып тұр

Ақлима шошынып кетіп — «Өй!» деп қалды да күн көзінде жаюлы жатқан көйлегін тез алып, алдын қалқалай беріп:— «Кет!»— деді Қайсарға

Бала жігіттің ентігі басылып, ыңқтары салбырай берді. Ұялды да бұрылып кетті. Буындары босап, тізелері қақтығысып барады. Құлақтарына дейін қызарып кеткен

Қайсар мен Ақлима бірге өскен, бір ауылдың балалары еді. Біріп-бірі жылатып өскен, бірін-бірі уатып өскен Бірге күліп, бірге жылап өскен. Бірінің ұл, бірінің қыз екенін ажыратыспай өскен Соңғы төрт-бес жылда Қайсар әркімге жалданып, кездесіп кетіп еді, Отарбайдың үйінде қайта кездесті. Бұл жолы екеуі де ұялар шаққа жеткендерін танығы. Бірі қыз, бірі жігіт болып қалған екен.

Сонымен бірге Қайсар бұл жолы Ақлиманың көздерінен қорқып та кетті Әр кезде мейірім төгіп тұратын, әсіресе, қуанғанда қыз жүзіне ерекше бір нұр төгіп жіберетін әдемі көздер, бұл жолы жарқ етіп қалғанда найзағайдай түйреп жіберді.

Әлгіде екеуі ауылдан шыға бере қосылып, ән сала жөнелген Тап сол шақта екеуі де бала еді. Қәрі атан

басын шайқап:— Балалар, байқап ойнаңдар,— дегісі келген кезде де бала еді. Сол әдемі балалық шақ үзіліп кетті. Енді екеуі де тым-тырыс. Қазақ арбаның екі арысына теріс қарасып мініп, томсырайып қайтты. Бұлай келе жатқандарынан әлдеқандай секем ала қойған сұңғыла Ақбала қабағын шытып:

— Ақлимада жұмысың болмасын... Жайыңа жүр!..— деді Қайсарға.

Өздері сезініп, өздері өкініп қалған жайды Ақбала шегелеп жібергендей болды. Әсіресе қыз жүрегіне тық ете түсті.

Ақлима ойы кешке дейін осы бір «Жайыңа жүр!» дегеннің айналасынан ұзай алмай қойды. Мана суға түскенде аяғына балдыр орала беріп еді, бұ да ойына солай оралып айрыла алар емес. Бала жасынан достасып өскен Қайсармен екі арасына тыйым шымылдығы түсіп қалды. Күні бойы екеуі де бірінің қасынан бірі ығысыңқырап өтіп жүр. Қызық екен-ау!..

Күндіз бір салт атты келіп, лау апаратын екі ат әзірлетіп кетіп еді, кешке қарай тағы біреуі шапқылап келіп, аттарды жылқыға жібергізді. Күн бата Еркебұлан келді. Осыдан бастан Отарбайдың үйіне үлкен бір қарбалас кірді.

Қарбалас Отарбайдың өзінен басталып кетті. Отауда азғана отырды да, қонақты жалғыз қалдырып үлкен үйге келеді. Қызарыңқырап, терлеңкіреп келеді.

— Байғұс-ау, қонағыңды жалғыз қалдырып, неге тыныштыға алмай жүрсің?— деп сұрады Ақбала.

— Қызық жігіт екен өзі, кәператипінде қанша мүше бар деп сұрайды...

— Сен не дедің?

— Әзір жалғыз өзім... Кейін бір біркөнпік аламын ғой дедім.

— Ол не деді?

— Күлді де, үндеген жоқ.

— Бар сөйлескенің осы ма?

— Мүшелік жарна деген бір бәлесі бар екен, соны сұрады.

— Ие?

— Бізде мүшелік жарна дегенді ешкім білмейді деп едім, онда кәператип жұмысын қалай жүргізбексің, қаржыны қайдан аласың деп тағы қадалды. Ақша тауып береміз деп жүрген бір-екі адамым бар еді деп әрең құтылдым.

— Оның дұрыс екен деді ме?

— Әй, менің Мәңкүр-Нәңкүрім сен бе едің, неменеге қадала қалдың?

Отарбай ашуланып шығып кетті де, ұзамай қайтып келді:

— Қонақ жігіт қой соймa деп жатыр...

— Қой сойсаң қонақтың өзінен сұрап союшы ма едің?

Манадан бері ерімен жөндем сөйлесіп жүрген Ақбаланың дауысы шырыға бастады. Келген қонақтың ақын болып шыққанын жас әйел қуаныш етіп еді. Осы көл басында жалғыз ауыл қалмаса, мұндай ардақты қонақ кездесер ме еді, жоқ па? Пайғамбар, әулие дегендерге ат үсті қарайтын, төре дегендерге жиіркене қарайтын қазақ еліне ақынnан асар ардақты жоқ. Көңіл ашар, шер тарқатар ән мен жырдың бәрі ақындардан қалған ғой. Қызық емес пе, көзіне көрінбейтін, қолға ұстауына келмейтін ән мен өлең ғасырлар бойы ел ойында қала беріпті, қорлана беріпті, оята беріпті, сергіте беріпті. Ақын мен әншіге осылай қарайтын елдің қызына әлдеқалай кездескен ақын қонағының сый-құрметі жетіспей жатқан сияқты. Ақбала осыған қатты күйзелді. Тұла бойы өлең мен әнге толы ақын алдында Отарбайы мылқауға айналған сияқтанады.

Кешеден бері Отарбайдың мінезі тіпті түсініксіз болып кетті. Өз үйінен өзі бірдемені ұрлағысы келіп жүрген адам ба дерсің. Әлсін-әлсін желкесін қаси береді, шайын төгіп ала береді. Алдыңғы күні басқа ауылдармен бірге жайлауға көшкелі әзір отырып, көшпей қалды.

— Болыстан бұйрық алдым, ертең бір полномошн өтеді екен, соған ат байлату керек болып қалды,— деп еді. Кеше сол полномошны келердің тап алдында аттарды жылқыға қосып жіберді.

— Әй, сен осы неге қипалақтап жүрсің?.. Келетін, қонақтың полномошн емес, ақын екенін біліп пе едің, жоқ па?

— Оның саған не керегі бар? Нанымды дұрыстап иле!

— Нан илеуді маған үйретпей-ақ қой. Бірақ, келетін қонақ осы ақын екенін біле тұра айтпаған болсаң, нан илеудің қандай болатынын көрерсің!

Жас қыз — Ақлима ерлі-байлы адамдардың шалғай шалыс керістерін тыңдағысы келмей далаға шығып кетті. Жазғы тұрғы қоцыр іцір. Ыцыранып бусанып жатқан жер... Қыз құлағына дүние тіршілігінің мол үні келеді. Көлде қаз қаңқылдап қояды. Қыз-қырқындай шуласып күліскен шағалалар үлкен тойдың үстінде сияқты. Ма-

хаббат дегеннің ең терең сырын солар ғана білетіндей, көлбақа әндерінде үзік жоқ. Аз тауқыметтерін ең ажарлы бояулармен, ең сұлу, ең ұзақ әндермен безеп жатыр. Отаудан естілген домбыра үні де сол дүние үніне қосақтала шығады. Біресе ақын домбырасы сол тіршілік күйлеріне қосылғандай естіледі, енді бірде ақынның өз іздегені барлығын андатады.

Ақлиманың қасына Қайсар келді де қызды отауға қарай жетелеп әкетті.

— Жүр! Жігіттің патшасын көрсетейін.

— Қой, ұят емес пе!— деп жас қыз іркіле беріп еді, Қайсар оңысына қараған жоқ.

Ақлима босағадан сығалағанда ақынның өзімен өзі оңаша қалған, шабыт үстіндегі кезі еді. Өзі осында, ойы алыста сияқты. Арпалысы көп, шатқалаңы көп ауыр жолда ақын екі заман шекарасындағы айқастарды қалай жазарын ойлап отыр еді. Шабыт үстіндегі ақын әшейіндегі қалпынан анағұрлым ажарлы көрініп кетті. Қыз көзі де қадалып қалыпты.

Ақлима босағадан басын әрең тартып алып:

— Қайсар-ай, қандай жақсы едің, бауырым!— деді Ақлима, бүгін қыз болып қалғаның жасыра алмай.

— Немене, қызығып кеттің бе?— деді Қайсар. Ол да бүгін жігіт болып қалғанын жасыра алған жоқ. Бірі қызығып, бірі қызғанып кетті...

Ақлиманың бұдан кейін көргендері түйдек-түйдек болып тұтас өтті. Дүрс-дүрс жортқан салт аттылар келді. Отауға әлдекімдер үймелесіп жатыр. Әлдекімнің үй сыртында тұрып, Отарбайға:— Былжырама, дедім ғой саған! Сен шіріктен рұқсат сұрап тұр ма едім?— деген өрескел даусы естілді.

Бір кезде Ақбала асығыс жүгіріп келіп:

— Бол ойбай, жылдам, ақын ағаңа екі ауыз сөз жазып бер... Мыналар сені өлтіруге жиналып жатыр деп жаз...— деді Ақлимаға.

Союға әкелген қозының төрт аяғы байлаулы, екі көзі лапылдап жанған от жарығына көгілдір шағылысып жатқан. Қойшы шал тас қайраққа түкіріп қойып, ақырын изеңдетіп пышақ қайрап отыр. Сорлы қозының бауыздалғанын көргісі келмей, Ақлима далаға шығып кетуге бет алып еді. Апасы келіп одан үлкен сұмдықты, адам өлімін айтып тұр.

— Қойшы, Ақбала... Сізді өлтіруге деп қалай жазам? Қорқамын, жазбаймын,— деді Ақлима.

Апасы еркіне қойған жоқ. Қағазды жаздырып алып

Қайсарға берді де:— Мыналардың екі атын таңдап ал. Ақын ағаңды қалаға жеткізіп саласың. Әзір бол!— деді.

Содан кейін «Қатер үстінде қан шығарма!» деген ескі бір ырым есіне түсіп кетті де, Ақбала шалға қарап:

— Пышағыңды жаландатпай, жерге шаншта тұршы!— деді.

— Ойбай, балам-ай, ұмытып қалған екенсің гой... Мұндайда пышақты жерге шанышпайды, күлге шаншады,— деп шал пышағын күлге шанышты.

Мұның ар жағы Ақлимаға өңі мен түсіндей ғана елестеді. Отаудағы дауыстар біресе айқасқан қылыштай жарқ-жұрқ естіледі. Біресе лап етіп жанып, лып етіп сөнген оттай тыпа қалады.

Дір қалтырап қорыққан қыз үйге сүйеніп тұрғанда, отаудан Еркебұлан шықты. Қасында дөңгеленіп жүрген Қайсар бар. Қуанып кеткен қыз үйге содан кейін кірді.

— Құдай-ай, құтқара көр! Сақтай көр!

— Өлтірді! Өлтіріп кетті!— деген үрей айғайдан зәресі ұшқан Ақлима далаға қайта жүгіріп шығып, ұзай берген ат дүбірін естіді. Қуанып та кетті, жылап та жіберді. Асығыс Ақбала келеді. Ол Ақлиманы үлкен үйге жетелей кіріп:— «Шалы құрғыр қайда кетіп қалып еді!»— деді де шаншулы қалған пышақты алып, байлаулы жатқан қозының кеңірдегін осып-осып жіберді.

— Садаға, құдай садаға!

— Садаға, садаға!— деп Ақлима жылап тұр.

Ұзамай бұл дүрбелең де аяқталды. Екі қарақшы Еркебұландарды қуып кетті. Атсыз қалғандары қазақ арбаға сұлатып салып едәуір күйіп қалған, жырық-қараны бершілге әкетті. Ауыл әрең деп тыныққаннан кейін Ақлима шешесінің іргесіне келіп жата қалса да күн шыға әрең қалғып кетіп еді, ұзамай күбір-күбір әңгімеден оянып кетті. Үй іші күбір-күбір... От басында Отарбай мен шешесі отыр. Күбір-күбір сол екеуінікі. Тыста әдейі қатты сөйлеп жүрген Ақбала даусы есіледі:

— Бір бәледен құтылдық па десек, түпке сақтағаның тағы бар екен гой! Көрінгеннің көтіне кіріп көрген күнің құрысын да сенің!— Ақбала Отарбайға ұрса кірді үйге.

— Сен қатын, жырық-қараның не деп кеткенін ұмыта қалдың ба? Күлінді көкке ұшырамын демеді ме?

— Ол өз бетімен келген жоқ. Бәріңнің ымы-жымың бір! Сен жәй қипалақтап жүрген жоқсың. Қолың таза емес!

— Олар менімен ақылдасыпты демексің бе?

— Былжырама сен! Мен бәрін біліп отырмын. Ақлиманы параға беріп кәператив болмақсың.

— Кәператив деген қолыңа жәй түсе бермейді...

Жарылып кеткелі тұрған Ақбала тепсінін-тепсінін қалды. Ақбаланы арқа тұтып шешесі де бір қатал жауап қайырып тастады:

— Шырағым, ақпатша болам десең де, мейлің, тек сауда-саттығыңа салма бізді... Тұр, тұр айналайын, Ақлима, елге қайтайық...

Бір бәленің өзіне төнгенін айқын сезінген Ақлима тез тұрып киіне бастады.

IV

Кейде ақынның балалығына таң қаларсың, кейде ақынның даналығына таң қаларсың, Ақын — қыран-қиялға да қонады, ақын — адам, далаға да қонады. Ақын бойын да жасыра алмайды, ойын да жасыра алмайды. Ақын жаны оңай жараланады, оңай жазылады, емі көп. Ақын жүрегіне кек тұрмайды. Кек тұрса қақ тұрғаны. Қақ тұрған жүрек — тот басқан асыл, енді одан берекелі үн шықпайды. Ақын — заман, бір күндік те емес, бүгіндік те емес. Оның кешегісі — бүгіндік, бүгінгісі — ертеңдік. Ақын бойына адамгершілік қана жарасады. Екеуінің біріне ақау түссе, алдымен ақындық өледі...

Бұл — Еркебұлан сөзі, Бұл — Еркебұлан мінезі. Сәл кешігіп сәлем берсең, өкпелеп қалар еді. Көзіне көзіңді дәл ұстап, «Ерке аға!» десең, дариядай толқып, шалқып кетер еді. Айтқан сөзіңде азғана буалдыр барын сезінсе, ешнәрсеңе түсінбегендей, жауап қатпай қалар еді. Өзінің бір ойланып кеткен кезіне кездессең, ол сені көрмес те еді, танымас та еді. Өкпелеп кет, өлтіріп кет, өзі де білмей қалар еді...

Сол Еркебұлан ат үстінде келеді... Ат басын еркіне жіберіп, өзі шатқалаң шалыс ойларға кеткен. Құрыншылар мана адасып қалды. Қалаға қарай бет алған Еркебұлан мен Қайсар да адасып кетті. Түн көзге түртсе көрінбейтін қараңғы. Оның үстіне жер бауырлаған тұман түсті.

Бұлар ауылдан ұзап шығып, қала жолына түскеннен кейін ғана арт жақты абайлап еді. Құрыншылар дүбірі бірден естілді. Қосарлана шапқан ат дүбірі қақ жолға түскең соң тіпті айқындалып келеді.

— Ойбай, мынау ырсылдақ қараның шабысы! Ол жетпей қоймайды. Иттің малы, алдынан келсең — тістеп,

артынан келсең — теуіп, жолатпап еді! Екі қолтығында екі тесігі бар... Ентігу дегенді білмейді!— деді Қайсар.

— Тесігі бар деген немене?

— Қәдуілгі дем алатын шеі Оны жұрттың бәрі біледі.

— Енді қайттік?

Еркебұланның ішінен мырс еткенін Қайсар сезген жоқ.

— Жолдан бұрылып кетейік. Ана белдің астында Елемес қыстауы бар. Одан әрі Улыкөл. Қисық там, Бұратал, Тасбекет қой. ...Одан әрі көзімді байлап берсеңіз де қаланы тура табам. Жүріңіз!..

Қайсар жолдан кесе-көлденең бұрылып, сол жаққа қарай жөнеп берді. Ауыздығымен алысқан тор төбел де ыршып кетті. Дала сырына қанық қу бала Еркебұланмен қатарласа беріп:

— Қасқыр шоқаққа салыңыз... Сонда ат дүбірі естілмейтін болады,— деді.

Бұлар жолдан бір шақырым алыстамай-ақ қуғыншылар қала жолымен ағып өтіп кетті. Содан кейін қуғыншылар да, қашқындар да бірінен-бірі адасып қалды.

Ана белдің астында деген қыстауды Қайсар әлі таба алмай келеді. Улыкөл де жоқ, Қисық там да жоқ. Түн қараңғылығы қоюлана түсті. Қалай қарай кетіп барады, бет алыстары қай жақ, оны екеуі де біле алмай келеді.

Қайсар адасқанын сезінген сайын қысылып, қысылған сайын тақымын да қысыңқырап қоятын сияқты. Меңіреу дала бір дыбыс бермейді. Бір от жылт етпейді. Аспаннан да бір жұлдыз жылт етпей қойды.

— Аға, мен адастым.

— Ештеңе етпес. Таң атқанша бір елге кездесерміз. Енді қасқыр шоқағынды қойып, сары аяңмен отырайық. Әйтпесе, жапан түзге шығып кетерміз... Мына торы ат сол жағына қарай ығыса береді. Осының еркіне жіберсек, бір ауылға апармас па екен?

— Өзіңіз біліңіз... Менің басым айналып кетті.

Осыдан кейін Еркебұлан өз ойларына кетті. Төртөбел аттың қайда әкетіп бара жатқанында жұмысы да болған жоқ. Ең алдымен көз алдына манағы бейне келді. Ол оны көптен бері айналдырып жүрген бейне. Омбыда оқып жүргенде Леонардо да Винчи жасаған Монна Лиза (Джаконда) бейнесі туралы екі рет айтысқа қатысып еді. Ұлы суретші өзі жасаған бейнеге өзі қызыққандай қайда барса қасынан қалдырмаған ғой! Оңаша түнде суретті алдына жайып қойып қызыға қарап, таңданып отырған ұлы суретші көз алдына келетін еді. Айтысқа

қатынасқандардың біразы әдемі салынған сұлу әйел суретіне кім қызықпайды деген ойға қарай ауыса берді. О да адам, о да еркек қой!.

Жиналыс ондайларға көңіл аударған жоқ. Ерінен айрылған қайғылы әйел жүзіне бір сәтте жымию пайда болған ғой, ғасырлар бойы жұрт соның себебін іздейді екен. Суреттен көзін аудармай қадалған Еркебұлан суретшілік, ақындық өнерінің бір биік тұрғысынан қарап отырып еді Адам баласының әр күні, әр сағаты бір қалыптан құйылып шықпайды. Әр күні ылғи қуаныш, не ылғи қайғы-мұң емес. Соған орай, адамның мінез сипаты да өзгеріп отырады. Адам бейнесін жасаудың бір кілті осыған байланысты екен.

Сурет өнерінен, ән мен күйден хабары бар ойлы ақын сол айтыстардан өзі үшін үлкен бір байлам, үлкен бір арман алып кетіп еді Күйініші басылмаған мұңды әйелдің жүзіндегі аз жымию суретші үшін, ақын үшін ең өзекті мәселе екен Мұң мен жымию сияқты екі сезімнің біріккен бейнесі Мұңды әйел ылғи жымия берер ме! Ол бір көз ілеспес сәт қой! Ұлы суретші соны ұстап қалған. Қайғылы әйел бір сәтке ғана, бір сәтте ғана неден жымиды? Қалың қайғыны жарып өтіп жүрегіне түсе қалған жарық елесі қайдан келді? Белгілі жай, ауыр қайғыны айғайлап келген күш те, шақырая түскен жарық та, бұзып-жарып өте алмайды Нәзік күш, жарық елесі ғана жарып өтеді. Жан-жүрекке сол елес сызықтай ғана жол салады. Қайғы жеңіліп, адам өмірге оралады. Данышпан суретші мұңды әйелдің жүрегіне сол сәулені түсірген . Жеңіл ғана желпіп қалған.. Ақынның алып кеткен арманы да осы еді.

Осы арманы ылғи есінде жүретін ақын әлгінде ғана қыз жүзінен көрген бейнеге қайта оралды. Тірі адамның жүзінде де екі-үш түрлі сезімнің белгілері бола береді екен-ау! Байғұс бала неден қорқып, неден қуанды екен? Аз күлімсіреген көзіндегі мұң елесі неден түсті екен? Өзімшіл көңіл «сен үшін қорықты, сен үшін қуанды» дегісі келеді. Ақын ойын аяқтатпай, Қайсар бөліп кетті.

— Аға, жырық-қараны бауыздап жібердіңіз бе?— деді

— Ә?..

Бала жігіттің батыл сұрағына Еркебұлан таңданып қалды.

— Жырық-қараны деймін, бауыздап жібердіңіз ғой?

— Жоқ, алақанның қырымен ұрдым.

— Содан өліп кетті ме?

— Өлген жоқ, талып кетті... Бір минутқа жетпей есін жияды.

— Қап!..

— Неге қап?

— Өліп кеткені жақсы болатын еді. Ол талайды өлтірген жол тонаушы. Найзамен бір-ақ түйрейді екен. Бірақ, енді ол ақсақ болып қалатын шығар... Тақымына от жабысқанын сезген жоқ. Сіңірі күйсе болды ғой!..

Осыны айтқанда бала жігіттің жүзінде не бар екен деп, Еркебұлан тесіле қарап еді, қараңғы түн көрсетпеді.

— Манағы хатты жазған сен бе?

— Жоқ, Ақбала апамның сіңлісі келіп жатқан. Сол жазды. Жазбаймын деп еді. Сізді өлтіруге жиналып жатыр деп, қалай жазамын? Қорқамын деп, көзінен жасы ыршып кетіп еді. Әй-апам көкжал ғой! Еріксіз жазғызды.

Қыздың неден қорыққанын білгеніне Еркебұлан қуанып кеткендей. Шын себеп осылай болу керек қой. Өлтіруге деген сөзді жазудан қорқу керек қой! Қорқу себебі осы болса, сол қорқуды жеңгеніне қуанса несі бар? Бір кезде барлық адам баласы сол күнәсіз жандай, жүрегіне дақ түспеген баладай ойланар биікке жетсе, шын еркін өмір сонда ғана орнайтын болар. Қыз кезіндегі мұң елесі де сонда ғана біржола өшер.

Бір кез ақын ойы Біржан тағдырына ауысып кетті. Ел аузында Біржан да жынданып өлген. Ақан сері де жынданып кеткен. Неге олай? Осы өлкенің атақты адамдары жындана беруі керек пе?!

Әлгінде қоян жырық бір шындықтың шетін басып қалған сияқты болды. «Аяғында содан іш құса болып жынданып өліпті ғой!» деді.

Біржан сияқты арқаның ардагер әншісі жұрт алдында поштабайдан таяқ жеп қорлық көрсе, іш құса болмай, не болмақ? Сол жерде өліп кетпеді демесең, өлімнен оның несі жеңіл? Бұған дейінгі өр көкірек ән, бұған дейінгі асқақ үн сөне бермегенде қайтпек? Ақын үшін іш құса мен жындануың арасы қайбір алысым еді! Біржан сал да, ақын Абай да, Ақан сері де бұған бір соқпай өте алмаған.

Еркебұлан Біржан өмірінен поэма жазуға ойланды. Драма желісі айқын екен. Біржан Жанбота болыстың еркелетіп ұстаған әншісі:

Айтады Біржан әнді ентелетіп,
Біржанды өзің қойдың еркелетіп...

— Ойбай, аға, ән салмаңыз,— деген Қайсарға Еркебұлан аң-таң болып жалт қарап еді, өзінің Біржан әнін ыңылдатып келе жатқанын естіді.

Біржанның «Жанбота» деп аталып кеткен әні ышқынған жанның зары. «Өлген жерім осы ма еді? Боқтыққа көмген жерің осы ма еді?» деп келеді. Зармен басталып назамен аяқталады. Қара сөзбен баяндап көрсең ол әннің толғаныс зарын жеткізе айта алмас едің. Ол бір үлкен трагедия ғой. Боқтыққа көмілгендей сезінген ақын жанының қалай ышқынғанын, ақын жүрегінің қалай тыпырлағанын сөз емес, кекке толы зарлы ән ғана жеткізе алатын болар. Мұндай жайда мазмұн дейтінім әнге ауысып, көркем айтылған өлең сөздің өзі баяндауыш болып қалуға тиіс. Еркебұлан ойланып қарап өткен өмірдегі барлық дарынды жандарымыздың тағдыры осы айналаға соға береді екен.

Осындай өрісі бір ойлардың бірінен соң біріне көше келе жатқанда таң атты. Томарлы көлдің жағасына ұйлыға қонған ауыл көрінді. Кірпіштен кесіп, шошайтып үйген қи — шөмеле сияқты қоңырқай ауыл. Әр үйдің қасынан жалғыздап өрген әр түсті сиырлар. Ауыл ортасында үркердей үйірілген азғана қой-ешкі. Торы ат тіпті сергек аяңдап, кербез басып кетті. Кісінеп жіберді. Ауылға жақындай бергенде әр үйден бір адам шыға келіп, сығырайып-сығырайып бұларға тесіле қарап тұрғаны байқалды. Бұл кезде төсектен тұра қою қарақ әдетінде атымен жоқ болатын.

— Торы ат өз ауылына әкелмесе игі еді! Осы ауылға соқпасақ қайтер, аға?

— Е, несі бар? Тағы қашамыз ба?

— Апырау, анау тор төбел ат!.. Үстіндегісі басқа біреу,— деген дауыс естілді. Қала адамдарынша киінген жігіттен қауіптенген еркектер жағы үй тасалай бастады. Олардың орнына енді әйелдер шыға келді: кім екен, біліп қалу керек; не болар екен, көріп қалу керек. Бірдемені сұрай қалса, ауылда еркек болмай шыққаны жақсы... Ауылдың орта тұсында тұрған қоңыр төбел үйден бір әйел шыға келіп, тепсіне сөйлей жөнелді.

— Аты бар, өзі жоқ! Атып кеттіңдер ме, өлтіріп кеттіңдер ме, ойбай?

— О, неге атамыз? Қылмысы бар ма еді?

— Жоқ-ау, тірі ме өзі?

— Тірі. Ұзамай келіп-ақ қалар...

Сол үйден тоғыз-он жасар бала шыға келіп әуелі екі санын тырмалап, бет аузын қиқайта қарап біраз тұрды да, ақырын келіп торы аттың шылбырына жармаса кетті.

— Түс аттан!— Айрылар емес.— Біздің ат!

Қайсар оны аттың омырауымен соғып, ысырып жіберді. Еркебұлан екінші үйдің тасасынан бір көрініп, бір көрінбей кетіп тұрған еркекті шақырып алып, маңайдағы елдерді, жолды сұрады. Бес шақырым жерде орыс поселкесі бар екен.

— Женгей, баланды мына жігіттің артына мінгестіре қой: қазір аттарынды алып қайтсын,— деді Еркебұлан.

Бала да бір бұзық екен-ай! Орыс поселкесіне жеткенде Қайсардың зықысын шығарды. Біресе Қайсарды алғындырып, құшақтап алып, артына қарай қайқайта, біресе аттың бір бүйіріне қарай сырғып кетіп, аяғын атты шапқа түртеді. Ат шошынып, артын көтере жайды. Баланы Қайсар екі рет қыл шылбырмен осып берді. Бала әуелі ойбайлап, бақырып жалынады да, амай сықылықтап күледі. Жынды ма, бұзақы ма?

Кеше Еркебұлан қоян-жырықтың әкесі қандай қаншер болды екен деп ойлап қалып еді, енді оның баласын көріп танданып келеді. Қасқыр баласы-ақ осындай болар, қағынып туған бала. Поселке Советінің алдында бала торы төбелге мініп алды да, анадай жерге барып:

— Екеуіңнің де әкеңнің аузын... — деп боқтап кетті ..

Поселкеден поселке қуалап, лаулатып жүріп, Еркебұлан мен Қайсар Қараөткел қаласына кештетіп жетті. Түнгі тұманда торы төбел ат бұларды тіпті теріс әкеткен екен.

Еркебұлан жаңада ғана шыға бастаған «Тіршілік» газетінің басқармасына келіп түсті. Қала аман, тыныштық екен... Көшеде сырнайды кергілеп, айқайлап өлеңдетіп жүрген мастар бар.

— Ертең мейрам ғой...

Бірі соғыстан демалысқа келген, бірі есебін тауып соғысқа қайтпай қойған ақ офицерлер болушы еді Әрбір мастар тобының ортасында солар көрінеді. Қызыл-жолақ сандары сонадайдан көзге түседі.

Газет басқармасында жалғыз ғана кешкі хатшы отыр. Беретін жалақысы болмағандықтан, екі жас жігіт — бі-

рі күндіз, бірі кешке хатшылық қызметін атқаратын. Жалақы газет редакторының өзінде де жоқ.

— Кәрім, сен мына баланы қызметке ал. Хат таны майтыны болмаса, жігіттің сырбазы болайын деп тұ Әзірше сенің үйіңде жата тұрар,— деді Еркебұлан, қы ка ғана амандықтан кейін.

— Хат танымайды деген жоқсың ба?

— Оқыт. Зирек бала.

— Болсын... Онда бала, сені өзіме орынбасар қылы алдым... Мына бір қағазды баспаханаға апарып кел ғой... Осыдан үшінші үй. Есіктен шыққанында сол жа ғында... Жөнел...

Қайсар да намысқа тырысып, қайталап сұрағаң жо шығып кетті.

— Елден жіберген екі өлеңің ертең шығады. Үшінш өлеңің нашар екен, басылмайды.

— Басып жібердіңдер ме деп қорқып келіп едім. Ант ұрған, айран көз, бір рет дұрыс көрген екенсің де!

— Оныңа түйедей-түйедей екі спасибо... енді мешайт қылмай, Совдебіне жүре берсең екен. Өлең-мөленді әңгіме қылып, жұмысты тоқтатып қоя алмасақ керек... Айда жөнел, комиссарлар бүгін де қызыл өңеш болысып жатыр деген...

Әрі құрдас, әрі қалжыңбастау Кәріммен тағы біраз қалжың айтысты да, Еркебұлан Совдепке кетті. Онда әр кездегі шеке-қызбай айтыс жүріп жатыр екен. Қала отынсыз, қала нансыз, қала жер-майсыз қалған. Байлардың, саудагерлердің қоймаларын, дүкендерін аштыруға Совдеп қаулы алған еді. Соған қарсылық көбейіп кеткен.

Совдеп қала байларына үш миллион сом салық салған болатын. Миллион сомы барлардың қақ жартысын қазынаға салдырған. От диірмен, бу диірмендер қазынаға алынып кеткен. Қаланың барлық әкімшілік істері жұмыскерлер мен солдаттардың қолында еді. Ең алдымен осының зардабы күн санап күшейіп, қазір асқынып алған екен.

— Кеше біреу осылай жиналысып отырғанда терезені қиратып кетті. Міне, мына қос жұдырықтай тасты көрдің бе? Терезені тесіп өтіп, қарсы отырған Ефремнің көзіне келіп тиді. Ол көзін жай байлап алып отырған жоқ.

— Мен сендерден көзімнің құнын сұрап отырған жоқпын ғой! Әуелі мына мәселені шешіп алайық та! Байлардың қоймаларын күшпен ашқызамыз ба, жоқ па?

— Ашқызамыз, ашқызамыз!

— Қай күшіңмен ашқызасың? Солдатың бар ма сенің?

— Ендеше әуелі батальондар құрып алайық!

— Оған берер қаруың бар ма? Асырайтын тамағың ар ма?

— Ендеше отырыңдар осылай.

— Қалайда жұртқа нан тауып беру керек пе, жоқ па?

— Керек.

— Жер-май тауып беру керек пе?

— Керек.

— Соның бәрі қоймаларда тығулы жатыр...

— Оны өзгеміз білмей отыр деймісің?

Шешуі жоқ керіс түн ортасы ауғанша созылды. Темір қол жоқ. Айдаладағы қаланың Россиямен байланысы да жоқ болатын. Совдеп мүшелері бұл жолы да ешбір байламға келісе алмай тарасты.

Еркебұлан түн ауа пәтеріне қайтып, үй иесі әйелден бір стақан салқын айран сұрап ішіп, жаңағы жиналысты тұйыққа әкеліп тіреген жайларды қайта ойланып қалды. Сығырайған бестік шам кең дүниені тарылтып, барлық ойды аласа бөлменің бір бұрышынан шығарар емес.

— Жер-май жоқ, комиссар... Тезірек жат!— деп, үй иесі әйел анда-санда бір ескертіп қояды.

Еркебұлан қылмиған жарыққа бас игендей отыра қалып, «Нан!» деп жазды. Қоймаларында мыңдаған пұт астықты шірітіп, тығып отырған байларды сықаққа алғысы келді. Шам қылмиып сөнуге бет алғанда «Шамның зары» деген өлең ойына орала кетті. Қаланың мыңдаған үйлерінде өлімсіреп жанып, май сұрап зарлап тұрған шамдар өлеңге өзі сұранып тұр емес пе!..

Сырттан есік қағылды. Өз бөлмесінен үй иесі әйел үн қатты:

— Комиссар, өзің аш!.. Сенің адамдарың болар. Кеше де келген... Түнде келмендер деп айтып қойсайшы! Мен қорқамын.

Еркебұлан есікті ашты да, «Шамның зарынан» ойын аудара алмаған бойы өз бөлмесіне қарай беттеді. Басқармадан келген біреулер шығар деп еді.

— Қозғалма!— деп орысша айтылған сөзден селк етіп қалып, есік жаққа қарап еді, қарулы екі адам кіріп келген екен. Кейінгі жақтан тағы да қарулы адамдар кіріп жатыр.

— Арестован! Қолыңды көтер!

— Жақсы. Тек шу көтермесендер екен. Хозяйка қорқақ адам. Білмей-ақ қалсын... Менде қарсылық жоқ.

— Тез киін! Күндерің бітті, большевик комиссарлар! Құлады Совдебің!

Сөніп бара жатқан шам жарығына тағы да бас игендей еңкейіп тұрып, Еркебұлан үй хозяйкасына екі ауыз сөз жазып, қағаздың арасына пәтер ақы ақшасын салды да орнынан тұрды.

— Жә, мен әзірмін.

Кеше кешке ауылда кездесетін саудагер ноғай баласы қару асынып алған, ентелеп келіп Еркебұланның не жазғанын оқып шықты. Стол үстіне жартылай жазылып аяқталмаған өлеңнің «Нан!» деген атын оқыды да, Еркебұланға бұрылып:

— Міне, сенә нан!— деп қолын шығарды.— Көрасің, міни?

«Нанды» да, «Шамның зарын» да қалтасына салып алды.

Көше жақтан ерсілі-қарсылы шапқан ат дүбірі, масаң айғайлар естіле бастады. Көше байлары дүрлігіп, қайнай жөнелгендей.

— Айда жүр!

Еркебұлан қарулы адамдардың ортасында көшеге шықты.

Баспалдақтан түсе бергенде Еркебұланды арт жағындағылардың біреуі бастан ала қамшымен тартып жіберді. Қамшының ұшы мандайына тиіп еді, жылы қан жылжып, сорғалап келіп, әуелі сол жақ көзіне құйылып, ұзамай сол жақ бетін тұтас жауып кетті. Ақын денесіне алғашқы тиген қамшы саудагер баласынікі еді.

V

Қаңғыр-күңгір шіркеулер қағылып жатыр. Орталықтағы үлкен мешіттің мұнарасынан кергітіп салған азан естіледі. Әшейінде күлі күндес шіркеу мен мешіт бүгін бір үндес шығады. Бар адам көшеге шыққандай ығы-жығы. Патша құлаған хабарын алған күні тап осындай болып еді.

Түнде ұстағандарды алаңға әкеліп иіріп тұр. Бәрі де таяқ жеген. Бәрінің де бет-ауыздары қызыл-жоса қан. Қан құйылған көздер соқырайып қарауытады. Киімдері пара-пара. Бірен-сарандап әлі де айдап әкеліп жатыр. Совдепке айтылмаған былғаныш жоқ.

Аланды қоршап алған купецтер, диірмен иелері, сау-

дагерлер, офицерлер. Күжілдесіп-күжілдесіп, көпірісіп алады да, жабылып кетіп тұтқындарды сабайды. Қолы жеткендер тұтқындарды сабайды, қолы жетпегендері бірін бірі ұрып қалады. Қалай да тұтқындар қан-жоса.

Ырылдаған иттей ырсиып келіп, таныс саудагер Еркебұланның шашына жармасты. Тістеніп, шіреніп, жұлқылап тұрып бір уыс маңдай шашын жұлып алды. Көзі ақиып, мәлік болған сиыр көзденіп кеткен.

Бұдан жарты жыл бұрын Еркебұлан бір ай осы саудагердің үйінде пәтерде тұрған еді. Көзі бұлтиған, отыра қалса екі емшегі алқымына тірелетін қысқа мойын, көнетоз, буалдыр жүзді қызы бар екен. Екі қолдағы он саусақтың төртеуінде он алты алтын сақинасы бар... Сол байғұсты бұған күнде теліп, жақын отырғызып, жанастыра берген соң, Еркебұлан ол үйді тастап кетіп еді. Саудагер ең айдымен соның кегін қайтарып жатыр. Саудагер кегі үстеуімен, өсімімен алынбаса қайтпайтынын да, кешілмейтінін де Еркебұлан бұрын да жақсы білетін. Бұл жолы сол ойын мәңгілік етіп тағы бір түйді де қыңқ еткен жоқ, үн шығармай, шыдап қалды.

Саудагер — «Лағнат большевикләргә!» деп айғайлап-айғайлап алады да айналып келіп, қарғап-сілеп Еркебұланды ұрады. Киімін жыртады, көйлегінің түймелерін жұлып-жұлып алады.

Бақыт жолы азапсыз болмасына бекінген ақын бетін ықтамас жаққа біржола бұрып алған болатын. Бұдан кейін де жұбын жазбай қос қолдап соққан қорлық-зорлықтың бірде-біріне сыр берген жоқ.

Әдетте өмір, я өлім деп аталарлық, тоғыз айға созылған айқасқа Еркебұлан түрмеде кездесті. Көргені ылғи заңсыздық, айуандық, шектен шыққан тұрпайылық еді. Ақын оған да мойыған жоқ.

Монархист офицер Сербов қолындағы әдемі қамшымен ойнай отырып, түрмеде Еркебұланнан бірінші рет жауап алды.

— Сен большевиксің ғой?

— Большевикпін.

— Комиссарсың ғой?

— Комиссармын.

— Оның үстіне газет редакторысың?

— Ол да жала емес.

— Жақтайтының Совет өкіметі?

— Дұрыс айтасыз.

— Уездік Совдеп съезін өткізгендеріңді мойындайсың ғой?

— Жасырған емеспіз. Жасырмаймыз да.

— Земство съезін ашқызбай күшпен таратып жібергендердің бірі сенсің ғой?

— Ие, мен.

— Земствоға не себепті қарсы боласың?

— Земство съезге келген уәкілдердің ең алдымен Уақытша үкіметке қызмет ететіндеріне ант беруді талап етті. Біз ол үкіметті құлатуға ант еткен адамдармыз.

— Алашорданың ояздық бөлімін аштырмай, уәкілдерін қуып жібергендердің бірі тағы да сенсің ғой?

— Мен.

— Өздеріңнің Алаштарыңа несіне қарсы боласың?

— «Өздеріңнің» деп мән-жайды білмейтін адамдар ғана айтуға тиісті. Алаш біздікі емес. Әр жерде шоқайған-шұнтиған хандық құруды арман ететін байшыл-ұлтшылдар бар. Олар қазақ халқын Ресейден бөліп алып, өз алдына хандық құрмақшы. Алаш солардың партиясы. Мен осыған қарсымын.

Тұтқынды үш сағат тұрғызып қойып, шолақ қамшыны ойната отырып, темекі түтінін дөңгелек-дөңгелек етіп тұтқынның бетіне қарай жібере отырып алған жауаптың салмақтылары осы еді. Тұтқын ойысар да емес, қайысар да емес, сынар да емес. Бұдан бұрын жауап бергендердің бірден майысқаны да, сынғаны да болды. Мынаны, айып-қиыбын қыл арқанға тізіп, мойнына орап-орап, тамұқ отына бір-ақ тастап жіберу керек сияқты.

Сол түні ақынның аяқ-қолына темір шынжыр да салынып қалды.

— Шынжырың берік болып, өміріңнің ақтық сағатына дейін алынбасын!— деп, Сербов Еркебұланға құттықтау айтты.

— Өзіңіздің аяқ-қолыңызға шынжыр салынған күні мені де осы құттықтауды айтып еді деп еске аларсыз.

Ертеңіне тұтқындардың өз киімдерін түгел шешіндіріп алып, жені мен арқасы сары, өзге жері қап-қара, түрменің кенеп киімдерін кигізді. Ақын жанына ойсырата батқан қорлық та осы болды. Торға түскен қыран, шынжырлы арыстан — ақын үшін ерлік поэзиясы еді, мына қара ала, торы ала киім қорлау екен.

Тас еденде шынжырлы арыстандар, ашулы арыстандар жатыр. Ұсынған қолың әрең жетер жапсарда темір торлы жалғыз терезе бар. Сасық қора, суық қора, лас қора, қорлық қорасы. Сыртқы тіршілік дүниесін көремін деп ешкім үміт етпейтін сияқты. Терезеге ешкім көзін де салмайды. Бірақ, тұтқындағы арыстан қылжиып, езі-

ліп жата да алмайды. Анда-санда өзара керісіп алады. Сақтық жетпеген, қырағылық жетпеген. Қапы соққан...

Еркебұлан қарғып барып терезенің төрт қырлы темір торына жармасты. Шиыршық атқан білек бұлшық еттері жас денені оңай көтеріп алды. Жазғы жасыл дүниенің алақандай ғана бір алаңы көрінеді. Тұтқындағы ақынға дүниедегі ең көркем жер де сол алаң сияқтанып, көзін алмайды. Қадала қарайды, сағына қарайды. Әшейінде талай көріп елемей кететін алақандай көгал не деген көркем! Шіркін-ай, бір уыс көк шөп қолына түсіп, иіскелер ме еді!

Осыдан кейін күн бойы әлденеше рет терезеге қарғып, сыртқы дүниені көру ақынның әдетіне айналып кетті.

Күнде бір мезгілде сары үрпек балапандарын ертіп, ақ қаз жайылымға кетіп бара жатады. Жығыла-сүріне, бұлтаңдап-тырбаңдап бара жатқан қаз балапандары анасына еркелеп, мұрындары шуылдап, қыңқылдап барады...

Түрмеден жүз елу қадамдай жерде өзенді жағалаған жол жатыр. Тезек артқан арбаларын ойбайлатып, өгіздерін жетелеп алған қала жатақтары өтіп жатады. Кешке қарай қала бақшасынан сырнай ыңқылы келеді. Таңертең түрме терезесінің жалғыз ғана сығырайған ашық көзінен самал лебі келеді. Кейде терезеден бозторғай шырылы естілгенде ақын жаны бірге шырылдайды. Ақынның өзегі үзіліп кетердей болады. Шынжырларын үздерден жұлқынып, атылып терезеге барады. Ие, бостандық не екенін түрмеде ғана терең түсінеді екенсің...

Біраздан бері түрме терезелерінен көзін алмай бір жас қыз өтетін болды. Басында оң жақ шекесіне қарай азғана қисайта киген үкілі тақия, үстінде қара мақпал жеңсіз, бүрмелеген қос етек ақ көйлек. Қарлығаш па деп қалғандай екенсің... Бойшаң да талдырмаш... Қарақат көздері мөлдіреп қарайды. Ақ жүзінде мұң бар, ақ қағаздай тазалық бар, ой бар.

Бала қыз түрменің тұсынан екі күнде бір өтеді. Түрме терезелерінен көзін алмай өтетіні де рас. Бірақ, түрмемен екі аралық жүз елу қадамдай болғандықтан ақын оны дәл түстеп көре алған емес. Мөлдіреген қара көз, қара көздегі мұң мен ой, қара жібектей толқындаған қара шаш ақынның өз толықтырмасы.

Құдай-ау, бұл неткен қыз, не іздеп жүр?.. Түу, әрең таныды ғой!.. Түнеукүні Отарбайдың үйінде өлімнен құтқарған қыз екен-ау!..

«Аға», мына бұзықтар сізді өлтіруге жиналып жатыр

дейді!» деп жазған еді. Ұялшақ қыз хат артына атын да қоймапты. Қайсардың айтуынша «өлтіруге» деген сөзді жазуға қорқыпты. Сол қыз, сол қыз! Ақын ойына дүниелік бейнелердің бірі болып ұялаған қыз!..

Еркебұлан шынжырларын қатты күңгірлетіп, терезенің темір торын жұлқылай бастады. Төрт қырлы сом темір былқ еткен жоқ. Бөлме толы тұтқындар — «немене, немене?» десіп, бәрі де темір бұғауларын шалдыршұлдыр еткізіп, терезеге ұмтылды. Ол екі арада көзге ілігер алаңнан жас қыз өтіп те кетіп еді.

Тұтқынның күні де ұзақ, түні де ұзақ. Сыртқы өмірдің айы-күні бұларға соқпай, өз бетімен өтіп жатады. Түрмедегі әр адамның күні мен түні де әртүрлі өтеді. Ойын ермегі мен ой ермегі бір емес. Ақын ойы аласұрып, бір сәт дүниені кезіп кетеді. Енді бірде өздерінің қалай қапы кеткендерін ойлайды. Көбінесе, қол тисе-ақ жазармын деген өлең жырлары еске түседі. Әсіресе:

«Мен босансам, бостандықты
Қалай сүйіп, қалай қорғау
Керектігін үйретер ем сендерге!»

деген өлең жолдары ойына орала береді.

Кең құлашты, серпінді ақын бостандық тақырыбын мың түрлі сырға бояп, мың түрлі бейне арқылы беруді ойланады. Енді бірде ақын ойы тағы да Монна Лизаға ауысып кетеді. Терендей берсең, бір мінезді, ылғи бір қалыпты адам болмақ емес. Леонардо да Винчи жалғыз ғана сол суретімен ақынға көп нәрсе айтып кеткен екен. Қорқыныш пен ерлік, мұң мен қуаныш қосақтасып бір бейнеге сыйып тұрса, ақын үшін бұл үлкен бақыт қой!

Тұтқын күндері осылай өтіп жатты. Өгіз аяң, құмырысқа көш, әрең жылжиды. Қайта жауапқа шақырылып, айқыш-ұйқыш айқас болған күндері тезірек өтеді. Еркебұлан қалай айтысқанын, қалай ұтып, қалай ұтылып қайтқанын қалжыңға араластыра айтады да, түрмедегі тұтқындар бір жасап қалады. Өзгелер жауаптан қажып қайтса, Еркебұлан ширығып қайтады.

Сабан жастықты жастанып, тас еденде шалқасынан жатқан ақын атып тұрды да терезеге барды. Жас қыздың өтер күні де бүгін, өтер сағаты да осы. Бір минут кешікпепті. Алаңға қыз бір-ақ аттағанда көзге ілікті. Неге екені белгісіз, бала қыз күндегідей баяу емес, аяғын тезірек басып келеді екен. Түрмеге қараған бойы тұра қалды. Қыздың арт жағынан басына кимешек киген жас әйел жүгіре басып келеді. Енді екеуі бірге тұр. Әйел асы-

ғып-аптығып, бірдемелерді тез-тез айтып тұрғаны аңдалады. Бала қыз жауап қатпай, қалшиып қалыпты. Қара атқа жайдақ мінген жас жігіт шауып келіп солардың қасына тоқтады. Қолын арт жаққа сілтеп, ол да тез сөйлеп тұр. Қыз оған да жауап берер емес. Ақырында қыз көзі түрмеден ауып артына қарады. Аз тұрды. Бүгіле берді. Тағы да түрмеге қарады. Кейін қарай бұрыла берді.

Ақын жүрегі мұздап, қолдары темір тордан айрылып кетті де, тас еденге тарс етіп құлап, сұлқ жатып қалды.

— Немене, немене?— десіп шынжырлы арыстандар үрпиісіп қалыпты. Еркебұлан бұл жолы да жауап қайтарған жоқ. Қасиетті бейнеден біржола айрылғанын сезінді.

Содан кейін қыз біржола жоғалды. Сары үрпек балапандар қанаттанып, қаз болған күзге дейін де, жер бетін қалың қар басып, Арқаның сары аязы сақылдап алған кезде де бала қыз бір көрінген жоқ. Зарлы тұтқын үшін ең үлкен қайғының бірі сол болды. Қайғылы ақын бұдан былай қызды түсінде ғана кездестіреді. Ұйқыға кетерде бала қыздың тағдырын қайда апарып қосақтаса, сол күйде кездестіреді. Алыс бір елес, өзі жасап, өзі толықтырып алған бейне ақын өміріне бір кіріп алды да, өмір бойы өзімен бірге кетті. Кездеспей кетті... Биік қиядан емес, терең шатқал, тар жолда тағы бір кездескенде ой мен жүрекке бірдей орнап қалған бейненің өмірі өлшеп өкінішіне кездесті...

VI

Тоғыз ай отырған түрмеден қашып шыққалы үш ай... Қалың қара мұртты, қара сақалды, жас шамасы қырықтан асқан қашқынды ешкім Еркебұлан деп ойлай алар емес. Ойлау түгіл ұқсата алар емес. Өзін-өзі айнадан көрсе, Еркебұланның өзі де ұқсата алмас еді. Бірақ ол айнаны көрмегелі, айна оны көрмегелі жылдан асып кетті.

Аяғында жіппен, көк қайыспен шандып алған бұзаубас етік, үстінде қазақы күпі, басында құлағы салбыраған қара құлақшын. Қашқын жаяу келе жатыр. Сибирьде Колчак. Қашқын Совет орнаған оңтүстікке өткелі жылжып келеді. Ақын күрестен де қажымапты, ақындық арманынан да айнымапты. Осы бір ауылды ол үш күннен бері нысанаға алып келеді. Ол — былтырғы Отарбай ауылы...

Күн батып, қас қарайған уақыт. Қашқын былтырғы ақ отауға сәлем бере кірді. Ешкім сәлем алған жоқ. Отарбай қитар көзінің бірін қашқынға қадап:

— Осы бір босқындардан құтыла алмай-ақ қойдық-ау!— деді.

Иә, биыл босқын көбейгені рас. Халық қатты ашыққан, босқыны көбейген жыл. Бірақ, Отарбайдың үй-іші бұрынғысынан өңделіп қалыпты... Былтыр ол ауылнайлықты қойып кәператип болғым келеді деп еді. Тегі сол арманына жеткен сияқты. Көрпе-жастықтар бірөңкейленіп, жаңарып кетіпті... Отарбайдың даусына да ірілік қосылған.

Ақбала әлі күнге Отарбаймен қайшылас келе беретін сияқты. Әлденеден біржола қалған көңіл жібімей қойғандай. Ақбала қабағын шытыңқырап, Отарбайды оқты көзімен бір атып қалды да:

— Өзі тілеп босқын болып жүр деймісің? Неше босқынды асырап отыр едің? Кекетпей-мұқатпай, шайға кел демеймісің?— деді.

Отарбай босқынды шайға шақырған жоқ. Әйелі оның шақыруын күткен де жоқ екен.

— Дастарқанға жақындаңыз,— деп, босқынға шай құя бастады.

Дастарқан үстінде кешке таманғы қой отарындай селдіреп жайылып жатқан құрт-ірімшік... Қоймен бірге жайылған қара-құра ірі қара сияқтанып ірілеу туралған таба нан жатыр. Отарбайдың алдында бір түйір қант ағарандайды. Төрге жақын отырған мосқалдау әйел мен Ақбаланың алдында қант бары байқалмайды...

Босқын онша қомағай адам емес екен. Нан мен ірімшікті қырата сыпырған жоқ. Алысырақ жатқандарына қолын да соза бермеді. Бірер шашке шай ішті де, шыны аяқты төңкере салды.

— Иә, нағашыңды іздеп бара жатқан боларсың?

— Нағашымды іздеп бара жатқаным рас...

— Нағашыңның шекесі шылқып отырған шығар!

— Шылқымаса да ол жақта аштық жоқ көрінеді.

— Бәрінің айтатыны осы! Бірі нағашысын іздеп, бірі жиенін іздеп бара жатады!— деп Отарбай тағы бір ызғар көрсетті. Тырс еткізіп қанттан бір тістеді.

— Аштыққа ұшыраған не нағашың, не жиенің болмағанына құдайға шүкір... Босағаңда мөлитіп өлтірер едің!— деп, Ақбала оған тағы да кекесін жауап қайырды.

— Отыр ғой, міне, біреуі!

Қитар көздің бірі төрге жақын отырған мосқал әйелді бір түйреп өтті.

Бұл жолы Ақбала шаңқ етіп тез жауап қайырды:

— Ол саған масыл бола келген жоқ. Қасқырың бар, қарақұсың бар, бәрің жабылып қан жылатып жіберген қызына кетіп барады. Соқтықпай отыр, анама! Білдің бе? Ақлима оны алақанына салып асырайды.

Ақын жүрегі су ете түсті. Мынау әйел Ақбаланың шешесі болса, оның іздеп бара жатқан қызының аты Ақлима болса, ақын арманы апатқа ұшырағаны да!.. Ақбаланың сіңлісінің аты Ақлима болмағанда кім болмақ?

Кезек шарпысқан кекесінге ақын тағы да құлақ қойды. Ақлима жайын анықтай түсу керек те: Ақбаланың айтары әлі де көп сияқты. Қолденең кездескен адамнан аздап тартынатыны болмаса, сөйлеген сайын еркегін бір бұқтырып алады. Бүріп-бүктеп, ұйпалақтап тастайды. Ерлі-байлының арасына кеңірдектеп кіріп алған бір зіл күнде тұтанып, өмірлік еншілеріне айналып, өршіп кеткен тәрізді.

Отарбай жеңіліп, біраз ықтап отырды да, тағы бір еркектік көрсетті.

— Сен өзің кімсің? Белетің бар ма өзіңнің? Бар болса, әкел бері!— деді.

— Белеті болса, оқи алар ма едің?

— Оқи алмасам, белетті тани алмаймын ба?

— Белет тексеретін сен ауылнай ма едің, орендік пе едің?

— Орендік болмасам, кәператип! Орендік кәператиптен жоғары емес.

— Кәператип емес, Қалжан қажы мен Мырзакелді болыстың бірканшігісің. Мақпал мен барқыт, қант, шай олардікі, саған сисасы мен мәмпаси ғана тиеді. Солар үшін сотталатын тағы сен боласың!

Отарбай қолындағы кесені әйеліне қарай лақтырып жіберді. Бірақ жауап қайтара алған жоқ. Қатты лақтырса, кесе самауырға соғылып, сынып қалатын еді. Отарбай оған бара алмапты...

— Шырақтарым-ау неден бүйтіп ырылдасып кеткенсіндер?.. Мені ауырлап отырсыңдар ма?— деп, Ақлиманың шешесі бір-екі ауыз сөз айтты.— Мен ертең кетемін... Ақлима-жан тағы да хабар жіберіпті. Ауылдарында қара шешек бар көрінеді. Үйге алып қайт депті. Байғұс баланың жылаусыз күні бар ма, жылап тұрып айтыпты...

Осымен Ақлима жайы біржола анықталып қалды. Ерлі-байлының бұдан кейінгі керіс-шалыс сөздерін Еркебұлан тыңдаған да жоқ, естіген де жоқ. Өз ойларына ауысып кетті. Жыл бойы есінен бір кетпеген арманның аты Ақлима екен. Ол арманы әлдекімге қосақталып кеткен. Даланың қасқыры мен қарақұсы бір қызға жабылса, оның ар жағы таныс тағдыр...

Жалғыз-ақ жай анықталмай отыр. Түрме терезесінің алдынан екі күнде бір өтетін жас қыз сол Ақлима болды ма екен, басқа ма? Қара атқа жайдақ мінген біреу қызды кейін қайырып әкетіп еді-ау? Сол болғанда не, болмағанда не... От орнында күл... Жайқалған бақша орнында үзіліп-үзіліп түскен сұр жапырақтар... Аяқ астында жата бермей ме?..

Қейде бір қадірлі, қасиетті үлкен бір тақырыпты мыжғылап-езгілеп жазған шығармалар болады. Ақлима ақын үшін қызығып жүрген қызы емес, көркемдік бейнесі еді. Қасқыр тісіне, қарақұс тырнағына іліккен Ақлима ұлы суретшінің мыжғылауға кездескен ұлы суреттерінің бірі сияқтанып, ақын жүрегі зар қағып кетті. Енді ол бұл үйде отыра алар емес. Бұл зарына ешкімді еншілес еткісі келмейді. Бұл — жалғыз күйіренер жапан зары.

— Рақмет, қош...— деді де Еркебұлан орнынан тез тұрып, есікке қарай беттеді.

— Апырым-ау, мына қараңғы түнде қайда барасыз? Қасқыр да көп, қасқырдан жаман жол тонаушылар да көп. Қоныңыз,— деп Ақбала да тұра келді.

— Е, тонаушы менің неменеме қызығады...

Ақын Ақбалаға көзімен ғана тағы бір қоштасты да шығып кетті. Былтыр да осылай, осы үйде, ортада жанған оттың екі жағында, осылай деңгейлес тұрып, тап осылай көзімен қоштасып еді. Әлдеқандай жаңғырықтар жалғасып, Ақбаланың көз алдына сол қоштасудың елесі келді. Апыр-ау, осы көздер, тап осылай бір қоштасқаны бар еді-ау, менімен... Қашан еді? Былтыр ма?.. Қой, ол болмас... Ол жиырма төрттегі жас ақын болатын! Мынау қырықтардағы адам... Жоқ, жоқ, сол көздер... Азғана елегізуі бар, азғана күлімдеуі бар, азғана мұңаюы бар, сонша әдемі қылған көздер сонікі, сонікі!.. Қой, бір жылдың ішінде қалай қырыққа келіп қалады? Ол ұсталып, атылып кеткен... Әлде құдай сақтап тірі қалды ма екен? Илаһи, сол бола көр, тірі бола көр! Отарбайдың мал-жаны садаға! Қәператипі садаға! Өзі садаға!..

Қашқын далаға шығып, көзін қараңғыға үйретіп азғана тұрып қалды. Үлкен қоңыр үй өз орнында тұр.

Шаңырақтан шапшып жатқан от жоқ. Есік ашылып, нұрлы жүзге түскен жарық та жоқ. Нағыз «қалды ауыл қараңғыда, ай батқандай» дегеннің өзі.

«Жүріңіз!» деп жетелеп әкеткен Қайсар да жоқ... Оның күні не болды екен?.. Қисық тал таяғы қолында, ақын аяңдап жүре берді.

Сиырлар күйсеп жатыр. Ыңыранып қояды. Пысылдап қояды.

Тұсаулы аттар оттап жүр. Пысқырып қояды, осқырып қояды.

Жалқау үрген ауыл иттері ақынды ауылдан шығарып салды. Өліктей үнсіз ауыл қараңғы түнімен құшақтасып кейіндей берді, қала берді. Ақын көңіліне мәңгілік жара салды да мәңгілік ұйқысына кетті...

Осыдан үш күннен кейін қашқын ақын тағы бір іздеген аулына жақындап қалып еді. Күн сәскелікте. Көк торғын аспанда жеңіл ғана ақ бұлттар қалқып жүр. Жайқалған жасыл дүниені жаздың ерке самалы ақырын-ақырын тербетіп қояды. Шағын бір ауылдың жылқысы өзенге құлап келеді. Күзеулі жирен байталға мінген жылқышы жігіт өзенге келіп іркіліп қалған біреңсаран жастау құлындарды құрығымен жайқап суға түсіріп жүр. Арғы қабаққа келіп, өзеннен өту үшін шешіне бастаған жаяуды көріп, жылқышы айқай салды:

— Шешінбей тұра тұр, қара сақал... Қазір атпен өткізіп алайын... Есің дұрыс па, өзіңнің? Қарағым, судан өткізе қойшы десең болмайтын ба еді!.. Өй, қауғадай қара сақал!..

Қауға сақал етіктерін қайта киіп, қайта шанды бастады. Ескі етіктің жұлығынан екі үлкен бақайы көрінеді. Екеуі де қанап қалыпты.

Танаулары делдиіп кеткен жирен байталды қаптал-дата жүздіріп өтіп, жылқышы жігіт әмандық айтысты. Еркебұлан оны тани кетті. Жылқышы танығаи жоқ.

— Ал, отағасы, жол болсын!..

— Осы жақта бір нағашым бар еді.. Соны іздеп келем.

— Нағашың кім еді?

— Байкен деген кісі.

— Қадуілгі Ақылбектің Бәйкені ме?

— Ие, сол.

— Ойбай-ау, мен сол ауылдың жылқышысы болам. Луыл төбесі әне көрініп тұр.

— Бәйекең үйде ме? Аман ба?

— Аман болғанда қандай! Той қылайын деп жатыр.

Былтыр әйелі өліп, жастау бір әйел алып еді. Құдай дес бергенде сол әйелі марқасқа бір ұл тапты!

— Бәйекең көңілді екен ғой!

— Көңілді болғанда қандай! Ал, отағасы, шыдай тұрыңыз... Мен бір ат ұстап әкелейін сізге. Әйтпесе Байекем шаңымды қағып жүрер!

— Өзіңнің атың кім?

— Қайсар... Большевик Қайсар... Былтыр бір Еркебұлан деген ақынға еріп, Қараөткел кетем деп, содан большевик атандым...

— Ие, большевик болып па ең?

— Жоқ-е, тәңірі... Бір күн газетке орынбасар болғамын...

— Хат таниды екенсің ғой...

— Жоқ, ойбай... Газетте бір Кәрім деген жақсы жігіт бар екен! Көрді де орынбасар қылып алды. Ол емес, әлгі ақын сайлап берді. Ол бір ұзақ әңгіме... Кейін айтармын. Бие байлайтын уақыт болып қалды. Кейін айтармын, кейін...

Қайсар өзеннен қайта өтіп барады. Еркебұланды танығаң жоқ. Өзі көп өзгермеген. Азырақ иықтары кеңейген, азырақ саусақтары толыққан. Әлі де бейқамдау, асығыстау, ақ көңіл қалпы. Ауыл адамдары жалпы көп өзгере бермейді. Он жылдан кейін көрсең де, баяғы қоңырқай тысты күпісімен, баяғы төбесі жыртық бөркімен көресің. Бір жылдың ішінде Қайсар да көп өзгермепті.

Әдемі бір ақтанкер атты ерттеп жетелеп алып, өзі жайдақ, Қайсар қайтып келді.

— Мініңіз, ағай, естуіңіз бар шығар, Бәйекеңнің бәйге кері осы ат!..

Үш күннен бері қайғыда келе жатқан ақын көңілі атқа мінгеннен кейін сергіп сала берді. Екі құлағы төбесінде, кербез басып, шекесінен қарайтын бәйге аты — бұ да бір көркемдік бейнесі ғой! Тұяғы жерге тиер-тимес, Ақтанкер аяғын шекіп басып келеді. Алқам-салқам ескі күпі кигенімен, мүсінді дене аттың жүрісіне қарай ширап кетті. Екі ығы кеңейіп кеткендей. Тұғырында ерігіп отырған қырандай, аруақтанып кетті.

Жылқыларын ауылға қарай шұбатып жіберіп, Қайсар қабырғаласып әңгімесін жалғастырып келеді:

— Қызық болды, ағай... Естуіңіз бар ма, жоқ па, Еркебұлан деген керемет ақын еді. Оның барлық өлеңдерін осы ел жатқа біледі. Әсіресе, қыздар қырылып қала жаздайтын. Іргеден сығалайды, босағадан қарай-

ды, өзі астындағы Ақтанкердің шекіп басқанындай, шертіп ойнақтатып домбыра тартатын... Байларды да біраз тақымдап еді! Соған еріп, Қараөткел кеттім. Сізге өтірік, маған шын, газетке басымызды сұққанымыз сол, ақын бір жігітке мынаны қызметке аласың,— деді мені көрсетіп. Ол жігіт сөзге келген жоқ, газетке орынбасар қылып алды...

— Газетті неге тастап кеттің?

— Мен тастап кетуші ме едім, тәйірі... Мен кешке таман орынбасар болдым, ертеңіне газетті тас-талқан қылып талап әкетті. Өзімді желкеден бір түйіп, көшеге шығарып жіберді...

— Сонсоң қайттің?

— Қаңғырып қалдым да қойдым... Отарбай дегеннің үйінен қашып кеткемін... Басқа барар жерім жоқ. Құдайдың дес берісінде Бәйекең деген кісі әлгі ақынмен дос екен. Түрмеге тамақ әкеліпті. Соған кездесіп, елге қайттым... Содан бері осы ауылдың жылқысын бағам. Һай! Ана бір арам қатқыр көк мәстектің желіге жоламай, қайқайып бара жатқанын қарашы!

Қайсар шоқытып ілгері кетті. Азғана жылқы ауылға жақындаған соң, бөлініп-бөлініп, өз желісіне ойысып барады. Әркім бірді-екілі құлындарын ұстап алып, желіге байлап жатыр. Құлындарына қарамастан, Ақтанкер атқа мінген адамды күтіп, бір ғана адам тұр. Еркебұлан тани кетті...

Бәйкен қарт та Еркебұланды сонадайдан таныи еді. Әлде атқа отырысынан ба, әлде көз қарасынан ба, әйтеуір ақылды қарт қаталасқан жоқ.

— Бәйеке, сүйінші! Жиеніңіз келді!— деп, Қайсар алыстан-ақ айғай салғанда, Бәйекең қарсы аяңдап келіп, құшағын жайды:

— Арыстаным-ай, сырттаным-ай! Сағынғаным-ай! Аман оралдың ба? Көп күттірдің ғой! Күнде күтумен көз сарғайып еді ғой!..

Еркебұлан Бәйекеңмен жылап құшақтасты. Тоғыз ай, тоғыз күн азап түрмесінде отырғанда оның көңілі бір рет босаған емес-ті. Ақлима жайын естігелі ақын жүрегі зар қағып, көз жасы алқымына тығылып, қысталап келген. Қазір тіпті ағыл-тегіл, бой бермей кетті. Бар сағынышын, бар мұңын Бәйкен қартқа шағып жатқан сияқты. Адал құшақ, дос құшағы. Ақын көз жасынан ұялған жоқ. Бәйекең құшақтап тұрып, Еркебұланды ақырын-ақырын арқаға қағып қояды, иығынан сипайды... Ақынды осылай арқаға қағу керек екен де. Ақын бар сырын

ақтарып жатыр. Ақын қорғасындай балқып, қандай қалыпқа құям десең де құйыла кеткелі тұр...

— Жаман шалынды сен де сағынған екенсің ғой! Мен сені түрмеңе де іздеп барғамын. Қиргізбеген, қаңғырып жүрген Қайсарды сонда алып қайтып едім. Жә, енді тоқталық, қызыл қыранымыз!.. Қайсар күшік-ау, танымапсың ғой! О, бар бол, сен...

Қайсар аң-таң... Әлденені аңдап та қалды. Былтыр Бәйекеңнің Қараөткел түрмесіне кімді іздеп барғанын жақсы білетін. Елге жеткенше барлық әңгімелері Еркебұлан жайында болған. Енді ол да таныды, атынан домалап түсіп, Еркебұланның мойнына асылып, арсалаңдап жүр.

— Ерке-ағa! Ерке-ағау, мен Қайсарың емес пе едім? Дәтің қалай шыдады?..

Бәйкен карт сақтық, ұстамдылық керектігін ескертті.

— Бүгін біздің үйде той бар еді, шырағым... Жұрт жиналар жерден ығысатын жайың болса, ертерек ойласайық. Сені іздестірген қағаз келіпті дегенді құлағымның шалып қалғаны да бар... Күнде күттім дегенім содан ғой. Әй, маған бір соқпай кетпессің деп едім...— деді.

Қашқын енді абайлады. Ауыл ортасында қазандар асылып, қатын-қалаш үймелесіп, шуласып жүр екен. Ауыл-ауылдың арасында тайға мінген балалар шапқыласып жүр. Құлындарын желілеп болғандар бірен-саран дап осылай қарай келе жатыр...

— Біреу болмаса біреу танып қалар. Тасаланғаным дұрыс болар...— деді қашқын.

— Ендеше үйге кірелік... Қайсар, бұл былтыр Қараөткел барғанда түскен үйіміздің иесі ғой... Білдің бе? Ал енді, үйге жүр... Ауырып келіпсің... Төсек салдырып берейін, теріс қара да жата бер... Ұқтың ғой, Қайсар?..

Қашқын ақын Бәйкеңе ерін киіз үйге жеткенше де талай адам жөнін сұрап қалды. Қайдан келе жатыр?.. Қайда бара жатыр? Мұның кім өзі?..

— Былтыр Қараөткел барғанымда осы кісінің үйінде жатып едім... Сырқаттанып қалған екен...

Бәйкеңде жалғыз ғана осы жауап...

Құлақшынымен бетін бүркеңкіреп алып, анда-санда ыңқылдап қойып, анда-санда сусын сұрап ішіп, Еркебұлан күн батып, той тарағанша қозғалмай жатты...

Той қызығын, ат шабысын, балуан күресін іргеден көрген де бір қасірет екен. Белдеуде бәйгеге қосылмаған Ақтанкер аласұрып тұр. Үйде өтірік ауырып, той

қызықтарын іргеден бақылап ақын жатыр. Ат пен ақынның бүгінгі тағдыры ұқсасып кетті.

Жұрттың бәрі тойдың қызығында... Белдеуде Ақтанкер жалғыз, үйде ақын жалғыз. Анда-санда жүгіріп келіп, Қайсар той қызықтарын айтып кетеді:

— Бейсек деген балуан Әбікен деген балуанды ніріп-ніріп алып лақтырып еді деймін! Құдай сақтасын, ортан жілігін үзіп жіберді білем.. Тұра алмай қалды. Сусын ішесіз бе?

— Әкел.

— Қызық болып жатыр, Еркеғаға... Бәйгеге ырысылдақ-қараны да әкеліп қосты. Бәйгені сөз жоқ, сол әкетеді. Есіңізде бар ма, оның екі қолтығында екі тесігі бар... Бәйекең, өз бәйгесіне өз атын қоспас болар деп, Ақтанкерді алып қалғаны... Әйтпегенде ырысылдақ-қарамен көрім бір айқас болатын еді... Ет жейсіз бе?

— Әкел...

— Мен манағы жатаған жиренмен жерден күміс алуға түсем... Құдай біледі дейін, талайының аузын аппақ қылам... Шай ішесіз бе?

— Әкел.

Күн батып, той тарқаған соң Бәйекең үйге бес-алты адам ертіп келді. Бір молдадан басқалары осы ауылдың адамдары. Іргеде жатқан қашқыннан алысырақ қойылған бестік шам момын адамдардың қалпын аңдатады. Төрде тақыр басына тақия киген, таңқы мұрт молда отыр.

— Молда-еке, енді мына шал әкесін шығындатып, той жасатып жатқан тентектің атын қойып беріңіз...

— Бәрекелді, Бәйекең... Өзіңіз лайықтаған атыңыз бар ма еді? Болмаса, маған лұқсат етесіз бе?

— Бар еді, молдеке... Мендей шалдың кенжесі ерке болады гой. Мен Еркебұлан деген атты лайықтап едім...

— Е, ата-анасы қабылдаса болғаны да.

— Біздің үйдегі бір жаманның аты да Еркебұлан...— деп, бір момын адам ыржиып қойды.

— Ендеше, Еркебұлан үшеу болды. Менің кенже қызымнан туған баланың аты да Еркебұлан...— деп, тағы біреуі сөз қосты.

— Қайран, үлкен Еркебұланның өзі қайда екен десейші!— деп, үшінші біреуі күрсініп қойды.— Аман болғай-ақты!..

Молда тұра келіп азан шақырды. Бәйекең пысылдап ұйықтап жүрген ұлын молдаға жақын әкеліп тұр...

VII

Той сарпылтаңынан шаршаған ауыл бырдай ұйқыда. Шалқасынан түсіп қорылдап ұйықтайды, терлеп ұйықтайды. Әйелдер болса бөденедей бұғып ұйықтайды. Шамы сөнген қараңғы үйде Бәйкен қарт пен Еркебұлан ғана ояу.

— Ал қарағым, бет алысыңды айт... Қолдан келерді аямаймын, қысылмай айт!

— Әзірше, бір бүйірлеу отырған бір елге барып қайтсам деп едім... Қасыма Қайсарды қосып берсеңіз болар еді.

— Сөз қылатыны бар ма, тәңірі... Тағы не керек?

— Басқа ешнәрсе керегі жоқ.

— Қашан жүргің келеді?

— Бүгін түннен қалмасам деймін.

— Ендеше өзің осы үйдегі барды таңдап киініп ал. Шал да болсам бір қабатым болатын... Салт жүретін адамға саптамадан қолайлысы болмайды, мына етігімді ки. Мынау бір көк шұға шекпен саған тігілгендей, сұранып тұр... Іш киімдерің қандай еді?.. Қадатып алатын түйме-мүйімелерің жоқ па? Құлақшынды тастап, менің жалбағайымды киіп ал. Ақтанкерді берсем, сен де сөзге қаласың, мен де сөзге қалам... Басқа бір белді атым бар, соны мінерсің... Қайсар сені қалаға алып кетті дермін... Неше күнде ораласың?

— Бір бес күн өтер деймін...

Таң ата Еркебұлан жүріп кетті. Кешегі жирен байталымен қасында Қайсар келе жатыр. Ауылдан ұзап шыққан соң-ақ Қайсар Еркебұлан мінген күрең атты мақтай бастады.

— Бәйекең атты таңдап мінетін адам. Мынау көбік қарда үш қасқыр соққан ат. Азырақ жол жорғасы бар...

— Ал, біз қайда кетіп барамыз? Қай елге?

— Ақлиманың қай елге ұзатылғанын білемісің?

— Білем. Қарақойын Жаппасқа ұзатылды. Отарбай деген жездесі кәператип болам деп, Қалжан деген байдың тоқалының інісіне беріп жіберген...

— Қарақойның қай жақта?

— Жаппас қазір жайлауында болар... Біз теріс кетіп бара жатырмыз. Олардың жайлауы «Қызмоншақ, Сырғалы» болатын.

— Ендеше бетімізді солай қарай түзеп ал!

— Ерке-ағау, Ақлиманы іздеп келе жатқанымыз қандай жақсы болды. Қыздың патшасы еді ғой! Жанымдай жақсы көруші едім... Сізге еріп барып тағы бір көрсем, арманым жоқ. Ал, оңтүстікке қарай тура тартамыз...

— Ақлима былтыр нешеде еді?

— Мен биыл он сегіздемін. Ақлима менен бір жас кіші болатын.

Бет алыстарын түзеп алған соң, Еркебұлан басқа ешнәрсе сұрамаған жоқ. Жол тағдырын Қайсарға берді де өз ойларына кетті. Өз ойлары оның қашанғы әдеті. Совет туын бірге көтерісқен достары, жолдастары бар еді. Біразы түрмеде өлді. Біразы Қараөткел, Қызылжар түрмелерінде біраз жатып, Омбы түрмесінде қалды. Ойлап қараса, олармен байланыса алар бір жол, бір саңылау жоқ. Өзі болса, мынау, қашқын... Қолчақ әлі ысқырынып тұр. Бәйкен қарт «сені іздестірген қағаз келіпті» деді. Оңтүстік жаққа Бетпақдала арқылы ғана өте аласың. Шөл бетпақтан кім өткізе алар?.. Қайсар оған жарамайды.

Ойы тағы да Ақлима бейнесіне ауысты. Бұл бір өмір бойына жабысқан дерт сияқты. Қарашығы түнде бір-ақ рет жарқ еткен нұрлы жүз ақындық дерті болып алды. Әрі қорқу, әрі қуану, әрі мұң — бейне жасаудың саласала жолдары барын ақын көңіліне бір-ақ үйе салыпты.

Бұл ұлы суретші, ұлы ақындардың ерте ашқан сыры.

Жасынан бойын билеп, сыр бермеген,
Дәмеленсе, күндесе білдірмеген...
Нанасың, не десе де айтқанына,
Түсінде түк кәдік жоқ, алдар деген...

Бірақ, жаңа аяқтанып келе жатқан қазақ әдебиетіне бұл қасиет әлі қона алмай жүр. Осы тұрғыдан қарағанда, ақын өз шығармаларының көбіне наразы екен. Сырты бар, алау-жалауы бар, бірақ ішкі жағы жалаңаштау, теңеулердегі өз туындылары ұтымды емес тәрізденеді.

Ақын өзінің жаңа дәуір үшін төлбасы екенін сезіне бастапты. Еліктеушілер көбейіп келеді. Үлкен жауапкер-

шілік күтіп тұрған сияқты. Үлкен бір дәуір Абай еді. Елдің іргесі әрі берік, әрі жаңа бағытта қаланғалы тұрғанда қазақы арбаның бау-бауы, сары атаның күйіс қайтарысы ендігі жырға арқау бола алмаса керек. Төлбасының өзі салдыр-салақ болса, оған еліктеушілер қандай күйге ұшырамақ? Монна Лиза да, Онегин де, әсіресе, өз топырағында тірі кездескен Ақлима бейнесі де ақынға бір күрделі ой салыпты да, айықпас дерт болып жабысыпты. Ақын сол дертінің тірі бейнесін тағы бір көруге асығып келеді.

Баяғы бейне қалпында ма, әлде босаға мұңы бұзып жіберді ме екен, ақын бұған да қайғырып келді. Томырық мінез топастық қандай бейнені болса да бұзып-бұлдірмей қоймаған емес. Бұзылса амалы қайсы? Періштедей күнәсіз жастың күң болғанын көреді де... Әй, осы бір құрғыр ой қайдан сап ете түсті?.. Шын-ақ күң болғанын көрмесем жарар еді.

Жолаушылар іздеген елдеріне ара қонып жетті. Күн сіңкейіп қалған шақ. Үлкен көлді айнала қонған ауылдар алшақ-алшақ отыр. Елде бір сүреңсіздік бары сезіледі. Аттылы-жаяу адам көрінбейді, шулаған, ойнаған бала көрінбейді. Жер ошақтан түтін көрінбейді. Мал біткен өз бетімен жайылып, өз бетімен кетіп бара жатқандай.

Қайсар үш ауылдан қоналқа сұрап еді, ешкім қондырмады.

— Дертіміз бар, қара шешегіміз бар...

Ақырында Қайсар Ақлиманың ұзатылып барған — пұшық Өсіп аулын қойшыдан анықтап алды.

— Сонау тұрған ауыл... біреуі шала жығылған, біреуі орнында, екі үй тұр ғой... Сол... Әй, бірақ ол ауыл қырылып қалған шығар...

Еркебұлан атқа тақымын қысып тез жүріп кетті. Оңаша тұрған екі үйге жеткен соң қоналқа да сұратқан жоқ. Аттан секіріп түсіп үйге кірді. Аттарды байлап бөгеліп қалған Қайсар едәуір кешігіп келді.

Алдақашан сөнген, күлі суынған оттың басында Отарбайдың үйінде кездескен мосқал әйел отыр. Оң жақта құрулы тұрған көк торғын шымылдықтың етек жағы дірілдеп қояды. Ішінде бір тірі адам бары байқалады.

Қатып-мүлгіп отырған мосқал әйел:

— Шырақтарым, қай баласыңдар?.. Бұл үйде шешек барын білмей келген жоқсыңдар ма?— деді.

— Біліп келдік, жеңеше...

— Шешектен қорықпай жүрген қай баласыңдар?— деп әйел тағы қайталады.

— Менің атым Еркебұлан.. Жолдасымның аты Қайсар ..

Шымылдық бұрынғысынан гөрі де елеулірек дір етіп қалды..

— Қайсарды білем.. Бірақ, доғдыр жанға араласпаңдар деп кетіп еді...

— Онда амал не, аттанамыз да...

Шымылдық ішінен шың еткен дауыс естілді. Үлкен рояльдың ең биік пернесін біреу басып қалып, шың еткен дыбысты жібермей ұстап тұрғандай. Ақын жүрегі қуанып кетті. Әйел даусы. Ақлима даусы!.. Тірі екен. Бар екен байғұс бала... Қондырмай отырған шешесіне де, «аттанамыз да» деген ақынға да қарсылық білдіріп жатыр:

— «Кетпеңдер, кетпеңдер!..»

— Мен шешекті талай ектірген адаммын... Сен қалай едің?— деді Еркебұлан Қайсарға қарап.

— Ойбай, Ерке-аға-ау, мен деген, үсті-басым шұбар жыландай теп-теңбіл, шешектен қорқушы ма едім!

— Ендеше, жеңеше, біз бүгін осы үйде болармыз. Біз үшін қорықпаңыз.

Кемпір жарайды деген жоқ, самауырын көтеріп далаға шығып кетті. Қайсар атып тұрып шымылдық ішіне барды.

— Ақлима!

Ақлима қыңқ еткендей ғана дыбыс берді. Үй ішіне ыстық тер иісі бұрқ ете түсті.

— Ақлима!

— Ің-ң...

— Ақлима деймін. Қалайсың, бауырым?

— Ің-ң...

— Қайсар, мазасын алмай, бері кел!

Қайсар шымылдықтан жылап шықты. Өксіп, еңіреп, булығып жылайды. Жақсы көреді екен. Әттең, Совдеп дәуірінде кездеспегендеріңді қайтейін...

— Ерке-ағау, Ақлиманы іздеп барайық дегеніңде қуанып кетіп едім-ау!..

Қайсар солқылдап жылап, далаға шығып кетті. Ақлима шың еткізіп тағы да дыбыс берді. Шақырып жатқан

сияқты, әл үстінде жатқанда әдет-ғұрыпты аттап кетсе несі бар? Еркебұлан шымылдық ішіне барды.

— Ің-ң...

Кеудесі көтеріліп-басылып, демін тез-тез алып жатыр. Бетін қызыл шұбар шалымен жауып алыпты. Қотыр басып кеткен білегіне Еркебұлан қолын апарып еді, тамыры дік-дік, зіркілдеп соғып жатыр екен.

— Ің-ң...

— Қорықпа, қарағым. Жазыласың... Әдейі іздеп келдім. Қашан жазылғаныңша, қасыңда боламын,— деді Еркебұлан.

— Ің-ң...

Ақлима кешеден бері меңдеп кеткен. Жас дене әлі алысып жатыр. Үсті-басын түгел жайлап кеткен қара шешек жеңіп барады. Күйеуі ел шетіне шешек келіп араласқанда-ақ қалаға қашып кетіп еді, әлі қайтқан жоқ. Күйеуінің бір інісі, бір қарындасы бар еді, екеуі де қайтыс болды. Көрші ауылдың бір жесір әйелі келіп, сусын беріп, түнде күзетіп отырушы еді, Ақлиманың өз шешесі келген соң, о да жоламай кетті. Міне, екі күн шешесімен ғана қалды...

Еркебұлан мен Қайсардың іздеп келгені бір сәтке сауықтырып жібергендей еді. Қыз жүрегінің бір түкпірінде Еркебұлан ақын ылғи жүретін. Неге жүр, неге сақтап жүр, оны Ақлиманың өзі де білмейді. Ол жас ақынды бір-ақ рет босағадан сығалап көрді. Еркелете шертіп, домбыра тартып отыр екен. Елге жайылып кеткен атағына қарай келісімді жігіт, қызығарлық жігіт... Сол бір кеш сауық қызығымен өтер деп үміттеніп еді, өліммен тына жаздады. Егер Ақлима ақын болса, көркемдік бейнесі екен деп Еркебұланның өзін айтар еді. Жаратылысы ақын, отырыс-тұрысы, бәрі ақын...

Сондай ақынның іздеп келгені ауру жанды сергітіп те жіберді, құлатып та жіберді. Онсыз да өліммен арпалысып, лапылдап соғып, соғысып жатқан жас жүрек тулап кетіп еді. Енді соның аяғы қауіпке қарай біржола бет алған тәрізді.

— Шымылдықты тұмшаламай, ауа келсін, ашып қояйын ба?

Ақлима дыбысы бұл жолы да шың етіп шықты. Ашпа дегені сияқты.

— Жарайды, ашпайын...

— Ің-ң...

Жарым өң, жарым түстей жанталас шақта Ақлима ойы бір қуанышты жайларына ауысып кетті. Нағыз бір жалғызсырағаи шағында Ерке-ағасы келді ғой! Іздеп келіпті.. Жақсы көргені ғой! Еркебұландай ақын, Еркебұландай жігіт маңғазы іздеп келген қыздың не арманы болар! Армансыз екенсің, Ақлима. Оны мен де бір өлімнен алып қалып едім, ол да мені өлімнен алып қалуға келіпті... Қашан жазылғанша қасында боламын демеді ме! Ақын жазбайтын ауру бар деймісің!.. Ертеңге дейін жазылып кетсем, кешке таман барлық ауылдың қыз-бозбаласын шақырып, шылдақана жасаймын... Ақбала, сен бүгін-ақ шақыртып қойшы. Бәрі де келсін.. Еркебұлан домбырасын шертіп, оң жағымда отырады. Қыздар-ау, келіп қалдыңдар ма! Түу, жүрегім жарылып кетер ме екен!.. Бәріңді де сағынып қалыппын... Бөтен біреудің босағасында шәу болып қалып едім... Ерке-аға, шылдақанаиы бастап жіберіңізші .. «Сұрша қызды» айтыңыз...

— Түскенде сен есіме, беу қарағым-ай,
Құшақтап қос жастықты жылағаным...

Азырақ сүйеніп отырайын ба? Сүйенейін, аға... Арқам күйіп кетер ме екен!.. Еріп, балқып бара жатқандаймын... Қайсар, «Қара көзге» салшы. Жақсы айтушы едің ғой... Ие, солай, шырқай сал.

— Қара-ау көз, қалдың кейін, мен не дейін...

Құдай-ау, мұндай қуанышты шылдақана көрермін деп қашан ойлап едім! Арманым жоқ, апа... Неге жылайсың, апа? Ақын құшағынан қызғанбай-ақ қой... Бұл күнәсіз құшақ. Е, қуанғаннан жылайды екенсің ғой...

Ерке-аға, сүйей берші, екі қолыңмен құшақтап сүйеші!.. Құлап барам, Ерке-аға... Ерке-аға, Қайсар, апа! Қайда алыстап кеттіңдер?.. Апа, неге бұлдыраи барасың!..

Осыдан кейін Ақлиманың есі кірген жоқ. Жүрек арпалысы бәсеңдей берді. Ақын құлағында тағы бір рет шың еткен жіңішке де нәзік үн қалды.

Көркемдіктің тірі бейнесін іздеп келген ақын Ақлиманың жүзіне қарай алған жоқ, көре алған жоқ. Бетін жай жауып алды деймісің... Қорасан қопарып, соқалап кеткені де... Көргісі келсе былтырғы нұрлы бейненің

бұзылып кеткенінен басқа нені көреді? Ақын сол бейнені бұзбай-бұлдірмей, өмір бойы жүрегінде сақтауға алып кетті.

VIII

Ақын заманына ырза, заманы ақынына ырза біраз жылдар өтіп кетіпті. Заман тас іргесін қалап алып, енді қат-қабаттап биіктеп барады. Айбынды, айбатты заман.

Ақын мылтығын тастағалы да, мылтықтан кейін қолтығын керген сары сапиян портфельді тастағалы да едәуір жылдар өтіп кетіпті. Бұрын сал бөкселеніп, шұбатылып өтетін айлар мен жылдар от арбадай заулап өтіп жатыр. Ұрандар іске айналған жылдар келді. Істейміз, орнатамыз дейтін ұрандар орындалып жатыр, істеліп жатыр.

Шәкірттер өсіп қанат қақты. Аға ақынның жауапкершілігі молая түсті. Ескі ұрандарға жаңа ұрандар қосылып, іске іс қосылып, өзі орнатысқан жаңа заманы күн сайын жаңа тілектер қоя бастады. Заманың от арбаға, адам ойының өсуін аспанға ұшумен теңейтін ақынның өз өлеңдері де уақыт тілегін толықтыра түсіп жатыр. Шәкірттерінен де жаңа лебіздер, екпінді лебіздер шыға бастады. Бірақ, жаңа дауыстарда жарықшақ көп... Төлбасы атанудың жауапкершілігі ылғи ізденуді, жаңа күштің алды-артын ылғи шолып отыруды керек етеді. Кешегі отар елдің кешегісі мен бүгінгісі, бүгінгісі мен ертеңгісі жалғаса алмай жатыр. Үзік-үзік.

Ақын сөзі ескі шекараларды бұзып өтіп, шарықтап кеткен ағайындар бар. Ақынның әр сөзін алтын көріп қалған шәкірттері бар, еліктеушілері бар. Сол шамадағы өз сөздерін алтынға бағалату үшін аға ақынның әр сөзін көтере бағалайтындар көбейіп барады.

Ақын бұған қатты наразы. Сыртқа паш етпегенімен өзінің көп өлеңдеріне өзі наразы. Әсіресе, көптен арман еткен сыры көп, жан-жақты бейнелер жасауды қолға

алмай жүргеніне наразы. Бата алмай жүр ме, болмаса, анау бір өзгеге сезілмес еріксіз түртпек оралмай жүр ме?..

Ақын ол арманын ешуақытта ұмытқан емес. Өмірге жанастыра алмай жүр. Қызу өмір созымды шығармаларға мойын бұрғызбай келгені де бар. Монна Лиза, Онегин, кездеспей кеткен бір бейне енді ақынды жағадан алғандай еді. Жаз, жазасың!..

Айтпақшы, кездеспей кеткен бір бейне дегеннің өзі дұрыс па осы? Одан артық ойына жабысқан бейне болды ма? Жоқ қой! Тау кезіп кететін кешкі жаңғырық сияқтанып, ойынды ойға-қырға сүйреген бейнені кездеспей кеткен деуге бола ма екен? Жоқ, ол ақынның жан-жүрегіне бірдей кіріп алып, көп ізденуге түрткі салып отыратын бейне, бірге жасасып келе жатқан бейне.

Ойланып қараса, көп сырлы, көп тартысты өмір ақынның өз басынан өткен екен. Сонау совет туын көтерген күннен бастап бүгінгі күнге дейін алып келсе, ең бір ұлы дәуірдің ескерткіші жасалғалы тұр емес пе? Қаламнан бастап мылтыққа ауысқан, мылтықты тастап қаламын қолға қайта алған дәуірі ақын ойына бар салмағымен оралды. Ерліктің де әр түрі, ездіктің де әр түрі сиысқалы тұр. Кездеспей кеткен бейне де сол шатқалаң жолда кездеспеді ме? Ол бейнені не үшін арман етіп еді? Кесек шығарма үшін арман еткен.

Қоңыр іңірде домбырасын тартып, ақын ойға кетіп отырған. Осы ойды домбыраның қай пернесі айтып жібергені есінде жоқ, домбыраны сүйей салып, ақын жазуға отырды. Ойда жүрген кітап екен, бұрқыратып жазып кетті. Кітап атын ойланбастан-ақ «Тайталас» қойды.

Бастан өткен, ойдан өткен, таразы көрген өмір тізбектізбегімен қаламға оралды. Ақын бір терең теңізден жүзіп өтуге бел байлағандай, өзіне-өзі сүйсініп, бақытты бір серпін тапқандай. Жарауы келген бәйге атындай сырғып, бөгелмей жазатын болды.

Апыр-ау, адам мінезі әртүрлі әрекетте ашылады екен-

ау!.. Таптық таңбалар қыздырып басқан темір ізі емес, іште жатады екен. Ақын кейде күйдіре, кейде күлдіре жазады. Кектеніп жазған беттерінде қатал кесімдері бар. Елім, қазағым дегендердің бәрі бірдей дос емес, қас болып шығып жатыр.

Өзі үшін кектесуді білмейтін ақын ел кегіне келгенде келісімі жоқ екен.

«Тайталас» жариялағаннан кейін ақынның жауы көбейіп кетті. Сын жазады, арыз жазады, өсек таратады... «Тайталаста» сыналатындар нағашылы-жиенді болып ақынның соңына түсіп алыпты. Ақын күнде он шақты хат алады. Көбі ақынға айбар шегіп жазылған. «Қаламнан да өткір қару барын ұмытпа!» деп жазыпты біреуі. «Еркенің де есін кіргізерміз!» деп екінші біреу жазыпты. Енді біреу «Жазымпазым, жазудан сазайың берілсе, өкпелемессің!» депті.

Ақынның өз философиясы болатын. Жамандық пен жәбірді жинай берген адам жазушы бола алмайды дейтін. Сондықтан жаңағыдай жәбір хаттарды жинай бермей, шала оқиды да отқа тастап жібереді. Ең әрі кетсе, езу тартады да ұмытады. Ондай домалақ хаттарды бір рет тексеруге де жіберген емес.

Ақын әр кездегісіндей, домбырасын шертіп, ойға кетіп отыр. «Тайталастың» екінші кітабын ойланады. Бірінші кітапқа жазылған сындар, бірі мақтаған, бірі боқтаған, қарама-қарсы екі жақты болды да, ақынға ой сала алмады. Сол сындарды ақын өз таразысына тартып отыр. Домбырадан да сыбыр күтеді.

Терезе ашық, шам жағылмаған. Терезе алдындағы екі алма ағашының жемістері ауырлап, бұтақтарын төмен иіп бара жатыр екен. Ауа райын болжап отыратын ғылыми станциямыздың айтқанын кейде өтірікке шығаратын әдеті бойынша, ап-ашық күн бұзылып жүре берді. Мөлдір көк аспанды кір басқандай, бұртиған-бұртиған бұлттар көтеріліп, нөсер келе жатқан белгісін береді. Жап-жасыл ағаштар қоңырайып барады. Кешкі

жазулары өнімді болушы еді, мына нөсер жазғызар ма екен...

Ақын саусақтары домбыраның сағалық пернелерінде. Осы тұстан қосарлана шығатын үндер ақынға ылғи ой салады. Астыңғы-үстіңгі ішектердің үндері осы сағалықта қосыла шыққанда ақынға қалай жазудың тағы бір сырын сыбырлайтын сияқты. Үндестік деген екі дауыстың бірдейлігі емес, ең кемі екі түрлі дауыстың қиысуы емес пе? Сөз көркемдігі де осы мінездес. Бір сөз бір сөзге жарығын да түсіріп тұрады, көлеңкесін де түсіріп тұрады. Ақ бояу, қара бояу, қызыл бояу жымдаса алмай жеке-жеке тұрса, оның аты плакат қой! Ие, бояулар үндестігі, дыбыс үндестігі, көркем сөз үндестігі ақынның әлі меңгере қоймаған жақтары екен. Бейнелеу дегеннің өзі сала-саламен келіп түйілетінін ақын бұрын да білетін. Енді ұлғайған кезінде өзін-өзі қаталырақ сынап отыр.

Домбыра қыңқылы ақын ойын әлдеқайда алысқа алып кетті. Түйе жүн шекпені жауырын ортасынан қақ айрылған Біржан көз алдына келді. Жосып кеткен ақын қаны ақбоз аттың жаялығын жуып кетіпті. Ердің қанжығасынан жерге қан тамшылайды. Ожар қара поштабай Біржанның қолынан домбырасын жұлып алды. Домбыра шегі үзіліп кетті. Дың етіп үзілді. «Үзілдім-ау!» деп ыңырсып үзілді.

— Көрінгенге араша түсіп нең бар еді!— деп Жанбота Біржанның өзіне ұрсып тұр. Ие, ол сыйласының поштабайы, сыйласының айтағы.

Дандайсыған поштабай шегі шұбатылған домбырамен Біржанды тағы бір ұруға ыңғайланып кетті. Өзіне тимей, ақбоз аттың басына тисе де үлкен атақ қой!

Поштабай әкесіне жалғаса оның баласы қоян жырық көз алдына келді. Қайсар айтқандай сіңірі күйіп ақсақ болып қалды ма екен? Қайда екен? Тірі болса баяғы кегін кешті ме екен? Әлде бұзақы баласына аманат етіп қалдырды ма екен? Сотқар бала ендігі сойталдай жігіт болған шығар-ау...

Ақын саусақтары әлі домбыраның сағалығында отыр. Енді абайласа домбыра:

— «Жа-а-ан-бо-та, осы ме еді-ау өлген жерім!»— деп отыр екен. Жалғыз осыны қайталай беріпті.

Біржанның шырқау әнші екенін жақсы білетін ақын сол шырқауға жеткізем деп домбыраның құлағын әлсін-әлі бұрай бергені есіне де келмепті. Астыңғы шек сырт етіп үзіліп кетті. «Үзілдім-ау!» деген Біржан домбырасының үні құлағына келді.

Кешігіңкіреп жанған қала шамы үй ішіне мол жарығын түсірді. Ақын домбырасына жаңа ішек тағып алып, қайта тартып кетті...

Әңгімелер

Асанбай үйіне амалсыз қайтып еді. Мұнай бұрғышыларының екі кезегін бірге өткізіп, үшінші кезек басталғаннан кейін қайтты. Қауырт күндер өтіп, қауырт сағаттар басталған кез еді. Түнгі сағат төрт болып қалған екен, амалсыз қайтты.

Тәулігіне үйіне бір соқпасына амалы жоқ. Ол үш кезекті тұтас өткізіп қайтса да келіншегі Ажар кірпік қақпай күтіп отырады. Жиналған төсек бұзылмастан тұра береді. Соның салдарынан болу керек, босанғалы төрт ай болған жас әйелдің сүті азайып барады. Төрт айлық Телғараны тамаққа көшіруге жақын жүр.

Асанбай үйіне кіріп келгенде дудырап кеткен ұзын қара шаштарын аппақ шаң басып, қысқы аязда ұзақ жолда кездесер ақбас қара бура сияқты еді. Қою біткен қас-кірпіктерін, жарқабақтан құлай түскен дөңкес мұрынның екі сайын, бет-ауыздың саяң-ояндарын түгел ұлпа шаң жауып кетіпті. Көлегейсіз жарқыраған жалғыз нам есіктен кіре берген Асанбайды ылғи осылай көрсетеді.

Айлап, апталап құшағында болмайтын жұбайын осындай айбынды түрде көру жас Ажарға күнде бір жаңа қуаныш әкелгендей болады. Бар қызылы бетіне шығып, кішірек келген қара көздері қаракөк нұр төгіп, ерекше жарқырап кетеді. Оның ұйықтамай күтетіні де Асанбайдың осы бір жаңа кескіні, айбарлы кескіні сияқты. Қысқы аязда қырау басқан ақбас қара бура ызғарлы-ақ емес пе!.. Қырдың қызы осы бейнеге қызыға қарайды.

Ажар атылып келіп, Асанбайдың мойнына асылды. Асанбай оны бір қолымен ғана көтеріп алды. Қыз мү-

шесі бұзылмаған, белі әлі жіп-жіңішке, құмырсқа бел қалпында.

— Тағы да ұйықтамапсың ғой?

— Ұйқы келмесе қайтейін?— деп, Ажар жұп-жұмыр қоңырқай саусақтарымен Асанбайдың шаң басқан шашын астан-кестен етті. Өзінің шөмеле шашын да шаң басып бара жатқанына қарар емес. Шаң басқан айнаны сүрткендей, Асанбай қашан өз кескініне келгенше, бет-аузының шаңын бұрқырата берді, бұрқырата берді. Енді қып-қызыл еріндер ернеуіне аппақ шаңнан қақ тұрып қалған қалың еріндерге қадалғалы келеді.

Маңғыстау шаңы күрпілдеген ұлпа шаң. Ондай шаң Қызылордада да, Түркстанда да жоқ. Бұл бұрқылдаған ордалы шаң, қопарылма қордалы шаң. Екі машина бірінің ізімен бірі жүріп кетсе болғаны, атом ракетасы атылғандай бұрқыраған шаң аспанды белдеулеп әкетеді.

Кең далада құйын да көп. Шиырылып тік шаншылған шаңды ұршықтай иіріп, ойды-қырды кезеді де жүреді.

— Ал енді жуын, шай әзір,— деді Ажар. Бірақ өзі тамақ столына бұрылмастан иттің үйшігіндей ғана кішкене бөлмеде тығылып тұрған төсекті әзірлей бастады.

Маңғыстау мыңғыраған қала болар кезі әлі алда. Ол кезде мыңдаған мұнай бұлағы атқылайды. Әзірше Асанбай инженердің тұрғын пәтері жұпыны ғана бір бөлме, бір үйшік, екі адам соқтығысып өтетін тар ғана бір коридор. Шөлейт далаға, шаңды далаға салынған уақытша бас паналар саңлауы көбейіп қаңсып тұр.

Асанбай жуынып-таранып стол қасына жақындағанда аралары ашылып кеткен тақтай еденді сықырлата басып кәнігі бұрғышы Бейсетай карт келді. Ол әлде ғана екінші кезек біткен соң үйіне қайтқан.

— Ұйқы келмей қойды, Асанжан... Ұрсып жүрмесең, үшінші кезекке де барғым келіп еді... Бүгін үйде жата алар емеспін,— деді Бейсекең.

— Неге жата алмадыңыз, Бейсеке? Түн ыстық па, әлде Әйнел апайдың төсегі ыстық па?

— Тарақан мен тарақаншаның сыбырласқаны дамыл берер емес...

Асанбай қарқылдап күліп жіберді. Бұл барақтарда тарақан да көп, Бейсекеңмен пәтерлес Тарақанов деген шофер де тұрады... Әлдеқайдан пайда болған, қазір сатушы болып орналасқан әйелі бар. Екеуі де әдепсіздеу, екеуі де беймазалау. Бейсекең «біздің үйдің тарақаны түн бойы газет оқып шығады» деп бұрын да талай айта-

тын. Қазір соның екеуін де астарлап айтып тұрған сияқты.

— Мен бірдеме білсем, бүгін ұйықтаған адам бар қызықтан құр қалады. Ұрыспасаң болды, мен кеттім,— деді де ерке шал еденді солқылдата басып есікке қарай беттеді.

Қызық сағаты соққалы келе жатқанын Асанбай өзі де жақсы сезінеді. Ол сондықтан да кезек біткенді көзімен өткізіп, үйіне амалсыз оралып жүр. Қәнігі бұрғышы мұнай тамырын баса біледі, әрине, инженер Асанбай да өзі есебіне күдіктенген емес. Бірақ, жүйке тамырларың шиырығып тұрған кезде шың еткеннен шытынап қалатынның бар емес пе, Асанбай тамаққа отыра беріп қайта тұрды да:

— Бейсеке, тоқтай тұрыңызшы!— деді.

Бейсекең столға жақындай келіп, жастықтай көмпиіп піскен күрең бауырсақтың біреуін қарамай сіңген күс-күс саусақтарымен ала беріп:— пісмілда...— деді.

— Бейсеке, сіздікі жалпы дүрлігістің буы ма, болмаса, бұрғы бірдеме айта бастады ма? Сіз жаңа ғана соңғы кезектен босап едіңіз ғой.

— Бұрғы айтты ма, әйтпесе өзің аңғартып жүрмісің, әйтеуір осы шыңыраудың босанар сағаты иек артпада тұр. Бұрғының салмағын ауырлата түскеніне қарағанда менің кезегімде босанып, осы май шыңыраудың кіндік атасы боламын ба деп едім, бұйырмады. Ширкін, май бұлақ аспанға шапшып атқыласа келіп, атқыласа келіп!.. Өзіңді аспанға бірге ұшырып әкетсе де арманың болар ма еді.

— Ойбай, ақсақал-ау, мұнайды атқылатып алсақ, құлағымызды кесіп алады ғой! Біз атқылатпауды күзетіп жүрген жоқпыз ба?!

— Жоқ, атқыласа екен! Маңғыстаудан атқылаған мұнай аспанға бір шықса екен! Бұған дейінгі шыңыраулардың бәрін оп-оңай бұқтырып ала қойдыңдар, тым болмаса біреуі атқыласын да! Жұрт көріп, аузы ашылып, екі көзі аспанда, бір мәз-мәйрам болсын да! Содан соң сал келіп айғайды, бас келіп бәлекейге! Киносы да келеді шауып, жазушылары да келеді ұшып! Әншілер де құлағыңды сасытатын болады!

— Жоқ, Бейсеке, сіз қауіпті адам болып шықтыңыз!..

Сыр алысқан қарт бұрғышы мен жас инженер екеуі де күліп жіберді. Түсіністен адамдардың қалтқысыз күлкісі, қыл үстінде, қылыш жүзінде қылпылдап жүрген адамдардың күлкісі...

Бейсекең бауырсақты әлі тістеген жоқ. Асанбайдың отыра бере шаншып алған тұзды қияры әлі шанышқының үшінде тұр.

— Ойын өз алдына, Асанжан, ал енді бензиннің литрі үш тиын болғанда көшеде сатылатын көгәлжім судың стаканы үш тиын болатын не жөні бар? Мұнай дегеніңіз сол жаман судан бес рет арзан болса, әрі-бері атқылатып алса деп едім... Құдайға анық, шыным осы!

Асанбайдың қайтарар жауабын Бейсекеннің бес жасар кенжесі Мұқатай бұзып кетті. Түнгі төсектен тұрған жалаңаш бойын кіріп келді де:

— Әке, мен әлгі қисық аяқ шалбарды кимеймін енді... Лақтырып жібердім. Мына жері мынадай болып жыртылып кетті,— деп жас бала жалаңаш құйрығын әкесіне бұрып, жыртықтың мөлшерін көрсетті. Саусақтарымен сызып көрсетіп тұр. Қоңыр-қошқыл құйрыққа тік бұрыштанып бозғыл сызық түсе қалды.

— Әй, әлгі ант ұрған қатын жіберді-ау сені! Жаңа ғана үндемей-ақ отырып едің ғой алдымда,— деп Бейсекең баласын көтеріп алып есікке қарай беттеді

— Сояйын ол қатынды!.. Шалбар иттің аяғы қисайып кеткені несі екен!— деп сөйлеп кетіп барады.

Асанбай оған мұнайдың арзандығын емес, сатылатын судың жөнсіз қымбаттығын түсіндірмек еді. Айта алған жоқ. Кейде жұрттың бәрі білер сорақылығын сөз қылуды сүймейтін де мінезі болатын, сонысын істеп кідіріп қалды.

Манадан әңгімеге қатыспай, үнсіз тыңдап отырған Ажар:

— Тамағыңды тезірек жеп, бірер сағат үйықтап алуға уақытың болар ма екен?— деді жұбайына.

— Бірер сағат!.. Оны кім берсін бүгін... Жарты сағаттан кейін оятып жіберетін болсаң, жатып көрейін...

— Оятамын ғой...

Ажар көз қиығымен Асанбайдың жүзіне қарап еді, сопақшалау беті тіпті сопырайып, көз түптері үңірейіп кеткен екен. Кеше осы уақытта кеткен адам, тәулік бойы тамақ ішпеген сияқты. Бір ұртында қияр бұлтылдайды, бір ұртында колбаса мен нан. Көздері майы шылқылдап тұрған сорпада сияқты. Аш инженер, жас инженер.

Гүжілімен барақты дірілдетіп газик есік алдына келді. Асанбай тез-тез қолын сүртіп орнынан тұра бастады.

— Кеттім білем... Телғара күшіктің оянбағаның қарашы...

Тағалы аттай тарс-тұрс басып келе жатқан шофер Тарақанов кіре бере-ақ айғай салды:

— Авария! Авария, жолдас бас инженер!

Ешкім жауап қатқан жоқ. Ажар күндегі әдетінше Асанбайдың қолына торлама дорбаны ұстата берді. Ішінде термос, бүгін алынған газеттер, майлы қағазға ораған тамақ.

Асанбай бұрғыланып жатқан мұнай шығырауына жақындамай-ақ аварияның жайын таныды. Күні-түні басылмайтын шаң боранның бір бүйірі қарауытып, бұлтиып кетіпті. Шаң белдеудің ең төбесінде үлкен бір қара барқыт қалпақтың төбесі көрініп кететін сияқты. Шаң боранда сүрініп-қабынып қалпағына дейін қарадан киген алып бір адам тұрғандай. Мұнай атылып кеткен. Екі жарым километр тереңнен атылған мұнай ысқырып-осқырып, аспанға шапшып жатыр. Алыстан қара барқыт қалпақтай көрінген, атылып кеткен мұнайдың ұлпабасы будақтап шығыраудың айналасына ыстық мұнай бүркіп тұр.

Бұрғылау мастері инженер Николай Петров машинадан түсе берген Асанбайға:

— Мұнай атылып кетті. Раствор салмағы кем болып шықты, ие бола алмады,— деді.

— Атылғанда, несін айтасың, келістіріп атылды ғой жарықтық!— деп әлдеқайдан сап ете түскен Бейсекең киіп кетті.— Мен де келіп жеттім, мұнай да бұрқ ете түсті. Басында болмасам да қасында болдым әйтеуір...

Мұнай жер астынан гүілдеп-гүжілдеп келіп, тар өңештен шыға бере ысқырып жібереді. Оттай ыстық лебімен жанды маңайлатпай тұр. Асанбай басқа әңгімеге айналмай, мұнайды бұқтырып алудың бұйрықтарын бере бастады.

— Атпаның биіктігі қанша дедіңдер! Тоқсан ба? Жүз бе?— деп, тыншыға алмай тыпыршып тұрған Бейсекең тағы килікті.

— Қырық бес метр,— деді Петров.

— О, кешке дейін жүзге жетеді!— деді Бейсекең.

Таң ата түгел жиналып қалған мұнайшы жұрт үлкен қуанышта, базардай гүілдесіп тұр. Асанбай езу тартса, бұрғышылардың өздері де жұмысты тоқтатып, біраз қызықтап алар еді-ау! Атылғалы келе жатқан мұнайды бұқтырып ала алмағандары есте де жоқ. Мұнайдың сарқылмас бұлағына қолдары тиген соң өзгенің бәрін ұмытқан.

— Дария ғой, дария!

— Шаң Маңғыстау, май Маңғыстау болғаны осы да!— деседі.

— Дария дегені несі екен! Теңіз демейсің бе!— деп Бейсекең оларды тойтарып тастады.— Қасында шалқып жатқан Каспий ауыздарыңа түспеді ме? Бұқтырып қойған бес шыңыраудың бірде-біріне көңіл толмасың бар ма?

Қазан бастау, тайқы маңдайлау, тырбықтау жаралған, жеңсіз көк жолақ көйлек киген, шалбары қыржиып қисық аяқтанып кеткен, қолтығында табан құшақ портфелі бар біреу Асанбайға таянып келіп:

— Авария жайы жоғарыға хабарландырылды ма?— деп сұрады.

— Е, Сілекеевпісің, жеттің бе?— деп Бейсекең оған да қарсы түсе қалды.

Сілекеев кәсіподақтық мүшелік жарнаның түсімін тексеруге облыстан келген еді. Тексере келе көп мүшелердің салақтығын ашты. Енді соны бетке соға, салғыласып отырып айтатын жиналыс өткізе алмай жүр. Бір рет едәуір-ақ адам жиналып еді. Сілекеев өндіріс басшылығының қатысуын талап етті:— ең болмаса бірінші орынбасар қатынассын!— деді.

Басшылар түгел бұрғылау басында болатын. Көп айлар бойында жарна төлемегендердің бірі Бейсекең де жұнде ғана босап жүрген кезі еді. Үш рет шақырылса да жиналысқа о да бара алған жоқ. Сонымен он күннен бері Сілекеев жолдас бір жиналысты өткізе алмай, ызалы жүр.

Бейсекең берешегін конвертке салып әйелінен беріп жіберіп еді, Сілекеев алғызбапты:

— Өзі әкелсін! Мен онымен сөйлесуім керек!— депті. Содан бері бұл екеуінің жұлдызы қарсы.

Осы жағдайда кездесе кеткен Сілекеевті Бейсекең жоғары-төмен ұзыны мен көлденеңін бір өлшеп алды да:

— Сенің көріп тұрғаның ғой тек қана авария? Мына жұрттың жарыла қуанып тұрғанында жұмысың да жоқ!— деп бір кекетіп тастады да.— Сен біздің үйге барып шалбарыңды өтектетіп алшы біздің қатынға... Екі аяғының арасында үш литрлік термос тұрғандай, шалбарың қисық аяқтанып кетіпті,— деді.

Бейсекеңнің батыра мазақтап кеткенін ұнатпай қалған Асанбай:

— Бейсеке, сабыр... Естияр адамдар осылай сөйлесе ме екен?— деді.

Азырақ арқа сүйеу сезінген Сілекеев те шақ ете түсті:

— Жиналысқа келуге бетің шыдамай жүріп, сен неменеге көкіп тұрсың? Авариядна мәз болып тұрмысың?

Сілекеевтің келген бетте берген сұрауы Асанбайға да, басқаларға да ұнамай қалған. Сол сұрауына сыңар ықтап қайта оралғалы келе жатқаны тіпті ұнаған жоқ. Асанбай еңсесін тік көтеріп алып:

— Бұрғышылардан басқаларың осы маңайдан кетіңдер!— деді қатты дауыстап.

Жұрт қалаға қарай тез қозғалып кетті. Жұрт соңында алты-жеті жасар үш еркек бала қалыпты... Олар шөтейлерін шығарып алып шаптырып, мұнай атқызып тұрған.

Үшеуі де бұрғышы балалары. Бұлар жиналған топтың бір шетінде тұрып атылып кеткен мұнай жайын өз тұрғыларынан таласқа салып еді:

— Осы мұнайды атқызып шығарған кімнің әкесі?

Үшеуінің әке де бұрғышы. Үшеуінің әкесі де шыңыраудың маңайында жүр. Сондықтан балалар балаларша байлам жасаған:

— Кім бнік шаптырса, мұнайды атқызып шығарған соның әкесі болсын...

Әттең, балалар таласы аяқталған жоқ. Асанбай айғай салғанда, шала сарқып олар да жүгіріп кетті...

Ыстық мұнай ысқырып атқылап аспанға көтеріледі де, доғадай иіліп келіп жер бетін сарт-сұрт сабалай құлайды. Дамылы жоқ Маңғыстау желі аспанға шапшыған мұнайдың ұлпа басын жан-жаққа кезек шайқап, шыңыраудың айналасына қара жаңбыр бүркіп тұр. Қазір ақ киінген де, қоңыр киінген де іннен шыққан суырдай жылтыр қара сұр.

Темір қалпақ, брезент киген адамдар шыңырауды қорғай бастады. Үш таған, төрт таған темір сирақтарына шегеленген тақтай қалқан, темір қалқандар қанаттасып келіп, ербиіп-ербиіп шыңыраудың жел жағына тоқтады. Атқылап жатқан мұнайды осы қалқандармен белден бүгіп, алдын ала қазып қойған жер қораға құя бермек сияқты. Жүз жиырма атмосфералық күшпен атқылаған ыстық мұнайды бөркіңмен басып бұқтыра алмасаң керек.

Ең ауыр салмақ, бүгін поселкенің байланыс бөліміне түсіп еді. Мұнай фонтаны атылып кеткені жайында жалғыз ғана телеграммаңың кетуі мұң екен, Алматы мен Москва жалғыз сымды ешкімге бермей қойды. Облыс амалсыз самолетке көшті. Бір самолет түсіп жатыр, бір самолет ұшып жатыр. Біреулер еріксіз Асанбайға жолы-

ғып ат үсті болса да анық хабарды алып жүр, енді біреулер Асанбайға жолыққандармен жолығып жүр. Шыңырау айналасына кеңінен керіп, тізіп тастаған кішкене қызыл жалаулар ешкімді өткізбейді. Фонтанды қалай тұмшалап жатқандарын ешкім көре алған жоқ. Асанбай түске тармаса бір рет Алматымен, бір рет Москвамен сөйлесіп қайтып еді, одан кейін кім шақырса да телефонға бара алмады. Мәңгіден бері сонша терең де, қазан қайнар ыстықта, жер қарнын кернеп жатқан газ бен мұнай сыртқа шығар бір тескіндік тапты да жас инженерді аяусыз сынға алып кетті.

Москва Асанбайдан:

— Қалай, фонтан атылып кетті ме? Қуанышпен құттықтаймыз! Бұқтырып ала аласыңдар ма? Қандай жәрдем керек?— деп сұрады.

— Бірер күндік арпалыс болар деймін. Бұқтырып аламыз ғой. Жәрдем керек болмас,— деді Асанбай.

— Маңғыстаудың мұнай қорын енді қалай бағалап жатырсыңдар?

— Ұшан-теңіз молшылық екені даусыз... Есеп тілімен айтқанда мына шамада...

— Оһо!.. Құттықтаймыз, құттықтаймыз!

Алматы сұраулары аз-кем басқашарақ шықты. О да әуелі Москвамен астарлас сұраулар беріп, сөз аяғында:

— Авария деген жай сөз болар?— деген дүдәмалы бар сұраумен аяқтады. Бір шапшаңбай дүрліктіріп жатыр-ау деп ойлады Асанбай. Содан кейін мән-жайды түгел баяндады.

Поселке мен шыңыраудың арасында қалалық атқару комитетінің председателі Нарғыз Жамболатова пошта-байлықта жүр. Нағыз талдырмаш қана ақ-сары әйел еді, қазір о да қара сұр. Әуелі бұрғышыларға тамақ әкелген әйелдерді бастап келіп еді, содан кейін сыртқы дүниемен байланысты түгел қолына алып кетті. Құшақ-құшақ телеграммаларды алып кетеді, телефонмен айтылған тығыз бірдемелерді ауызша жеткізіп кетеді. Бұрғышыларда тығыз сұрауларға жауап қайтару түгіл, мойын бұруға уақыт жоқ.

Әйелдер әкелген термостар күнге шағылысып, қызыл қоршаудың сыртында тізіліп тұр. Бұрғышылардың бүгінгі тамақтары да сол термоспен келген шай ғана, қына сары — қызыл шай, қою сүт құйылған құбақан — торы шай. Термостар біресе поселкеге қарай, біресе шыңырауға қарай жөңкіледі. Өзге тамақтар азаяр емес.

Мұнай әлі ырық бермей атқылап жатыр. Жер асты-

нан батпандап атылған алып күшті мысқалдап тұншықтырып жатқан мұнайшылар. Мұнай мен тер, шаң мен газ, жер ыстығы, күн ыстығы. Бір күн, бір түн арпалыс, жеңіс белгісін бере алған жоқ. Тек термостар тез босап жатыр. Бір топ телеграмманы Нарғыз келер күні алып келді. Азербайжан, Татария, Башқұрт мұнайшылары қуаныш білдіріпті. Қазақстанға көп ұзамай мұнай бәйгесіне түсер күнді тілепті.

Мұнайшылардың қатты қалжыраған, аштан бұрлыққан кезі еді, көңілдері көтеріліп қалды.

Ертеңіне түс ауа шыңырау төбесіне желбіреген қызыл ту көтерілді. Бұл фонтанды бұқтырып болдық, тас бекітіп бағындырып алдық, жеңдік деген белгі еді. Ысқырып-осқырып атқылаған мұнай пысқырып-түшкіріп тұмшаланып қалды. Алыстан ақтарылып көз алмай күтіп жүрген жұрт аттылы, жаяулы, машиналы, түйелі шыңырауға қарай ағылып келеді. Оттан ұшқан ұшқындай ұшып, қалың топтың екі бүйірінде балалар ойнақтап келеді.

Қалың қол шыңырауға жетті де бұрғышыларды жұтып жіберді: көтеріп әкетті, құшақтап алды, қоршап әкетті. Мыңдаған ауыздан жарыса шыққан қуаныш сөздері қат-қабаттасып у да шу гүілге айналып кетті.

Асанбай дос құшақтардан әрең босанып, шұбаған жұрт соңында, үйіне қарай жөнелді. Бейсекең баласына шалбар ала кетуге магазинге бұрылды.

ӨМІР ЖОРЫҒЫ

Күміс қылыштай жарқылдап, пайзағайдай ағып келе жатқан атабалық — Көккасқа осылай бір жүйткитін кезең таянып қалғанын бірталайдан бері сезінген еді. Оқтаудай жұмырланып алған жарау дене көк болаттай ширліп-бүгіліп әрі күшті, әрі оңтайлы сырғыды. Көздері жалтылдап, барлық денесіне маржандай қызғылт бөртken шығып кеткен. Әншейіндегі күн көрісте Көккасқаның сырт бояулары су астының балдырымен рендес күңгірт болушы еді, енді міне, құммен аршылған ескі күмістей жарқ-жұрқ етеді. Түнгі қара көк аспанды аққан жұлдыз қалай тіліп өтсе, теңіз астының қара көк тұңғиығын Көккасқа да солай тілгілеп жүр. Ол бүгін жарқыраған ағынға, қажымас-талмас екпінге айналған.

Бүгін ол теңіз астын кең орай жүзіп, дамылсыз кезіп жүр. Күн көрістің бақай қимыл-баяу қозғалыстарын, қапы-қалтарысын аңдитын дағдылы бой тасаларын бір-

жола ұмытқандай, оқшау орғып әдейі көзге түседі. Теңіз астындағы әлемнің бәрі көрсін дегендей, өңешті мен тістілердің бәрінен де қаймығар емес. Әшейінде бармас-баспас алыс айдындарға барып оралады. Қалың мұздың астында бейбіт өмір сүріп жатқан Азат-мая тұқымдас ана балықтарды жағаға қарай ысырып, ығыстырып жүр, асықтырып жүр, айдап жүр.

Көккасқа күнделік тіршілігінде аузын ылғи ашық ұстайтын еді. Аузына шолп етіп кіріп кеткен де, жылп етіп кіріп кеткен де өңешінен өте беретін. Оның тасақалтарыстардан тап беретін әдетіне теңіз астының қалың ормандарында бейғам жүретін жәндік отарлары талай кездесіп, талай жем болған. Талай рет су асты одан дүркірей қашып, зар қағып қалған. Бүгін ол аузын тас бекітіп жауып алыпты.

Өзінен зорлардан Көккасқаның өзі де тасалана жүретін еді. Талай өңештерден өзі де өтіп кете жаздаған. Ол бүгін соның бәрін де ұмытқан. Тұла бойы қызғандай, отты бір күш еріксіз айдайтындай, орман отарларды тастап, ашық айдынға шығыпты, көзге түсе шығыпты. Биік аспанда еркін шарықтайтын қыранға ұсап, бұл да бір ұлы жүйткуге көшкен. Жүйткіп жүр...

Теңіз қарның семсердей тілгілеп жүрген жалғыз өзі ғана емес екенін Көккасқа енді абайлады. Өзімен ата-тегі бір Азат-мая нәсілінің естияр еркектері түгел құтырынып, теңіз астын олар да дүрліктіріп жүр екен. Олар да жарқырап ағып, жорық әнін салып жүр. Теңіз астында найзағай көбейген, жарқылдау көбейген. Сол найзағайлар барлық ана балықтарға ұлы жорықтың бет алысын, жөнін сілтейді. Теңізге құятын өзеннің сағасын меңзейді.

Үлкен жорыққа жолдан қосыла кетпек болып, жол тосып жүрген жалқау-жампоз қырт еркектер де бар екен. Енді мұндай жорыққа шығудан қалған бірен-саран сырт буын ақ бас қарттарды орталарына алып, әлі оттасып жүр. Жайын жатқан ел бар, ертеңгісін ойлай алмайтын бала-шаға бар, көп қарттың опымен жұмысы да жоқ. Ойлағандары өз қамы, өз құлқыны. Әлі өздері де әзірленбеген. Үсті-бастары әшейіндегі күңгірт қалпында. Біреуі де түлемеген. Құлқын құлдары тасалану, тан берудің әлегінде қала беріпті. Көккасқа бұл ұятсыздардың арман дүниесін таныды да, жалт бұрылды, жорыққа аттануға шақырған жоқ. Үн шығармай теріс айналды.

Ата-тегі басқа, аран ауыз — керазулар да көші-қон

қарбаласып аңдып, жем іздеп, жол тосып жүр. Бұл олардың қашанғы әдеттері. Өңкей керазу жембасарлар осындай қарбалас кезінде қарындарын оңай толтырып, қабырғаларын жауып қалады. Ең қатерлі жаулар да осылар. Аузына іліксең, тірідей қылғып жібереді, қабағын да шытпайды.

Көккасқа бұлардан ығысқан жоқ. Қанды ауыздар тобын қақ ортасынан найзағайдай жарып өтті. Құлқын тырбаңымен жүргендер найзағайды қалай ұстай алсын, ауыздарын ашқан бойы қала берді.

Аты балық атанғанымен сүліктей жіңішке, қылыштай ұзын минога дейтін залымдар да тоскауылда жүр екен. Бұл бір үлкен пәле. Қыландап келіп, жымып келіп балықтың желбезегіне жабысады да, желімдесіп қалады. Қашан өзі ажырасқанша одан құтылар шара жоқ. Жабысқан бойы шектей шұбатылып ұрық шашар тұщы суларға жетеді де, жас уылдырықты қиядай сыпырады. Көккасқа бұл пәлені де ішіне түйді.

Қара ормандай қалың шалаң арасында ана балықтар әлі баяу қозғалып, әлі жабайы тіршілік қамында жүр. Әлі қызынбаған, ұрық шашар ұлы жорық бары ойларына да кірмепті. Қарындары шермеңдеп уылдырықтан жарылғалы жүрсе де, әлі бейғам, қыз-қылан қылықтардың бірі жоқ. Алда тұрған жорықтың, ұлан-асыр қызықтың бар жарасымы осы месқарындар емес пе? Бар арман, бір жылғы ұрпақ осылардың қарнында ғой! Ертең тұщы суға жеткенде осы месқарындардың біреуі үшін он еркек өліп кетсе арманы не? Жоқ, әйелдер жынысы әлі қызынбаған, аналықтардың әні де басталмаған, биі де басталмаған. Әлі де баяғысынша, көші-қонды еркектер біледі деп, еру жайылып жүр... Көккасқаға әлі де жарқылдай беру керек, қыздыра беру керек екен. Жұлдыздай аққан жүйткуімен, ойнақылығымен жорық сарынын аналықтарға түгел сезіндіру керек. Тіпті болмаса ең соңғы мұлт кетпеске басады да! Ұзамай Көккасқа сол мұлт кетпесіне басты...

О, ол бір биіктен шырқаған ән еді! Ол бір жан-жүйеңді түгел тебірентер сөз еді. Ол бір су ішінде, мұз астында өртеп жіберетін от еді, ол бір өлініі тірілтер сиқыр еді. Көккасқа ағып келе жатқан бойы қызғылт маржандай бөрткен жауып кеткен қабырғасымен сүйкеніп-сүйкеніп өтіп еді, аналықтар өне бойларын өрт ала жөнелгендей ду ете түсті. Теңіз асты жарқ та жұрқ сылаң қаққан ерке биге айналып кетті. Енді оларды тоқтата алар күш те жоқ екен, барлық аналықтар лек-легімен тұқым шашар

жайынға апаратын өзен сағасына қарай жөңкіліп берді, жосып кетті.

Іштерінде бір түйір уылдырығы жоқ, бүйірі солық, қыпша бел қыз-қырқын да солай қарай жөнеп беріпті. Оларды ешкім шақырмаса да ұлы жорыққа еріп кеткілері келеді. Бұл бір үлкен қызық қой! Өзен бойын өрлеп барып тайыз жайылымдарға тұқым шашылады, уыз төгіледі. Әрбір аналық отыз мыңдай уылдырық әкетіп барады. Уызға оралған уылдырыққа жетер тамақ қайсы! Ұзаққа созылған көш-жөнекейдің өзі қандай қызық! Аналықтарды құрмет, қошаметпен ортаға алып аталықтар екі қабырғалықта жарқылдасады да жүреді. Сонша еркектің ортасында қауіп бар ма, қасірет бар ма! Әттең, бізді тастап кетеді. Көздерінен от шашқан Көккасқалар қалың шаланға қайта қуып тастайды. Бет бақтырмайды. Ұлы қызыққа сығалап та қарай алмайсың...

Жалынғысы келіп, жабысқысы келіп, қыз-қырқын Көккасқаларға жақындайды да, олардың ызғар төккен қас-қабағынан сескеніп, қалың шаланға қарай қайта ойысады. Бұлар қызыға да білетін сияқты, бірақ дана табиғат берген ұстамдылық заңын бұзбайды да!

Осындай қарбалас үстінде теңіз асты неше рет қайта бозарды. Аяғында барын киініп алған қалыңдық, күйеуге ұқсап ажарланып алған аталықтар мен аналықтар теңізге құяр өзеннің сағасына қарай түгел ойысты.

Қас-қабақтары шал-бурыл тартқан қартаң аталықтар жөнелген көшке алыстан қарағаң бойлары қалып барады. Талай бастан өткен, талай бастап барған жорықтары. Енді міне, не болып, не қойғаны естерінде де жоқ. Елегізу түгіл, елең ету жоқ, үміт дүниесі түгел ұмытылған. Бұлар үшін бар өмір балдырлы-балқашты шаланда ғана қалған. Енжар қарап, жай қозғалған бойлары қазан қасында қалып барады.

Алғашқы апатқа ұлы жорық өзеннің теңізге құяр тармақ-тармақ сағасында кездесіп еді. Аран ауыз, теріс азулар жорықты осы сағада бір тосқан екен. Көп қуып әлектенбей-ақ, баяу жосып келе жатқан месқарын аналықтарды қырып салды.

Осы қырғын үстінде барлық Азат-мая тұқымының еркек кіндікті Көккасқалары түгел күйінгендей еді. Бұларда арандай өткір тіс те жоқ, қылғымай жұтар үңірейген өңеш те жоқ. Бұлардың бар қайраты найзағайдай жарқылдаған жүйткулерінде ғана екен. Жан ұшырған Көккасқалар жүйтки жүре етек-жеңі жиналмаған, кең жайылған жорықты әрең дегенде өзен арнасына түсіріп,

ағынға қарсы жоғары алып кетті. Аналықтарды ортаға ала, еркектер екі қабырғадан қаумалап келеді. Әлі соңдарынан қалмай өзеуреп келе жатқан кең өңештер енді қабырғаласа жосылған ата балықтарды жұта бастады. Бірақ көш алды өзенді өрлеп, жоғарылаған сайын біртебірте шегіншектеп теңізге қайта оралып кетті.

Қазір он мыңдаған Азат-мая бір денедей қозғалып, су астында сүңгуір қайықтай сырғып, тұтас жосып келеді. Жемге қарақтаған, бетімен жайылайын деген бірі жоқ. Ұлы жорық бәрін өз шеңберіне алып, айдап әкетті. Көздері оттай жарқыраған Көккасқалар көш алдын бастап келеді.

Көштің екі қабырғасында да, жанында да — сол Көккасқалар. Әр тасаға жасырын құрған ұры-қарылардың ауларына ілегіп қалатындар да сол ата балықтар. Бірақ, өмір жорығы ешбір бөгесінге көніл аудартпай, айдап келеді. Тұщы суға біржола шығып алған соң жорық бет алысын біржола ұғынғандай бір балық шашау шықпай, тұтаса жосып кетті.

Балық нәсілі үшін ең бай дүние су асты. Ең көркем дүние де сол. Тасыған өзеннің қатты ағысына қарсы жүйткуден, осындай ұлы тілек үстінде тұтасып кеткен қозғалыстан асар күш болады дейсің бе! Осыны сезінген жорық, бетін бір түзеп алған соң, ең ұшқыр поездың зырлауына салып, аға берді, аға берді.

Келер күні күн көтеріле бере көнігі Көккасқа көп ұзамай құламаға кезігетіндерін сезінді. Кеудеден соққан су салмағы ауырлап барады екен, ағыс екпіні күшейіп, гүріл сезіле бастады. Ол әлгі әзірде ғана ұзын көштің арт жағын бір орап, баяу қозғалғандар болса тақымдап-тақымдап алған. Қазір ол көштің қарсы алдында еді. Найзағайдай ағып барып, көштің арт жағын тағы бір тықсырып қайтқанда биіктігі үш метрдей құламаға тақап қалған екен. Ауыр су биік тас бөгесінен гүрілдеп құлап жатыр. Көккасқа екпіндеп келіп, жоғары қарай атылып кетті. Көтеріле берген күн көзіне күміс қанжардай бір жарқ етті де, құламадан асып барып, өзенге шолп ете түсті. Құламадан әрі, жайдары аққан өзен оны жұтып жіберді. Тіпті, езу тартқан жоқ. Енді Көккасқа өзеннің көленкелі қабырғасына қарай жақындап келіп, артқы көшті тосып қалды.

Көккасқа құламадан қалай атылса, олар да солай атылып өтіп, алда келе жатқан ата балықтар Көккасқаның маңына жинала бастады. Бір сыпнан аман өткендеріне мәз-мейрам. Кейбіреуі Көккасқаның өзіне көз

аларта бастапты. Күндестік қысқандар, жорыққа мастанғандар Көккасқаны жанай өтіп, соқтығып қалуға жақын. Көккаска қанталаған көздерінен алтын ұшқын шашып, қыбыр етпей тұр. Ол құламадан өтіп жатқан көштің алды-артын абайлап, көзінен өткізіп тұр. Кейде, тіпті, он мыңдаған аналықтарды санап тұрғандай. Соққысы келген тәкәппіктерге елемей қарайды. Бірақ ызғарлы тұр.

Алғаш кездескен құламадан аналықтар да көп іркілмей өтті. Ағын күшейіп, ұрыққа толы мес қарындарын онды-солды толқыта берген соң, құламаға жеткендерін бұлар да сезген. Бір қарғығанда құламадан асып түсе алмағандары шегініп кетіп, екпіндеп келіп, қайта атылады. Бір сәт құлама үстінде күміс қанжар лақтырысын, ойнап жүрген біреулер бардай еді. Төменнен жоғары қарай лақтырылған қанжарлар күн көзінде бір жарқ етіп қалды да, суға шаншыла түсіп жоқ болады.

Ең ауыр хал желбезегіне сүліктей жіңішке, қылыштай ұзын минога деген бәле жабысқан балықтарда еді. Шылбырын шұбыртқан ат қалай шаба алмаса, бұлар да сондай, желбезегінде салақтап жүрген минога бар балықтар құламадан қарғып өте алмай төмен қарай құлай береді. Қарны салыңқы, қартаң аналықтар қайта-қайта қарғып, қайта-қайта тасқа соғылып қалғанда уылдырығы ыткып-ыткып кетеді. Жақтарына минога жабысқан көп аналық осы арпалыста, не құламадан өте алмай, не теңізге қайтпай, өлім әлегінде қала барды.

Жүзуі өнімсіз, еріншек аталықтарға да минога көбірек жабысқан екен. Бұлар да сол алғашқы асудан аса алмай, әлекте қалып барады. Жорық үшін жалғыз қуанышы сол асуда минога бәлесінен айығып еді.

Көккасқаның айналасы қылаңдап келіп қосылған ана балықтарға қайтадан тола бастады.

— Жеткен шығармыз. Аялдайтын болармыз, — дегілері келгендей, аналықтар ата балықтардың маңында сылаң қаға бастапты. Тасаға қарай кеткілері келеді.

Көккасқа тағы да жарқылдай жүзіп, көштің арт жағын бір орап қайтты. Біреп-саран болмаса, құламадан атылып түсіп жатқан балық байқалмады. Әлі күнге түлеп алуды, ажарланып алуды ойламаған қырсау еркектердің көбі құламадан өте алмай кейін қайтқан сияқты. Олар көштің арт жағында еді. Жүзген түрлері құжын-құжын, қимылдары болымсыз болатын. Қазір ондайлар анда-санда ғана бір көрінеді.

Көккасқа бұған ренжіген жоқ. Ағын келіп көштің

алдын соза жөнелді. Әлгіде ғана кеудеден тіреп, қабырғадан қысқан су салмағы азайып, көш етек-жеңін жинап, оқтаудай жұмырланып алып жөнеп берді.

Екі күн, екі түн тынбай жосыған жорық әр жылда келіп, ұрық шашар өзеніне бұрылғанда таң жаңа ғана белдеулеп келе жатыр еді. Алда келе жатқан Көккасқа атылып аспанға шығып, шолп етіп қайта суға түсіп, ойнақтап кетті. Кейде орғып ортаға кіріп, әлі қатарды бұзбай келе жатқан аналықтарға:— жеттік, тоқтаймыз, шаруаға кірісе беріңдер!— дегісі келгендей, көш тәртібін өзі бұзып жібереді. Жалғыз ол емес, енді барлық ата балықтар атылып-оршып су бетін астан-кестең етіп жүр.

Бұл бұрылғандары үлкен өзеннің бір тармағы саналатын асты құм-қайраң, суы онша терең емес, кіші өзендердің бірі еді. Ертелі-кеш қой отарлары болмаса, маңайында ел де жоқ, тұйық жатқан бір бұрыш, тыныштық өлкесі екен, жорық осы өзенге бұрылды да жайылып кетті. Бірақ жем іздеген, тыныштық іздеген бір аналық жоқ. Ағысқа қарсы тұра қалып, ұсақ тас араласқан қайран құмды қарындарымен ысырмалап, тостағандай-тостағандай шұңқыр жасай бастапты. Жолшыбай әр түрлі апатқа ұшырап, сонау суық теңізден бері қарай жосығандағы бар арман осы шұңқырларға ұрық төгу еді. Қазір мыңдаған аналықтар сол үрім-бұтақ ұяларын жасап жатыр. Құм-қайраңды қарнымен де ысырмалайды, қанаттарымен де қазғылайды. Аштық, тоқтық демалыс дегендерді түгел ұмытқан. Тырбанып жатыр, тырманып жатыр.

Көккасқа сияқты өрен аталықтар да қолма-қол жұмысқа кірісіпті. Қарны шерменделген қай аналықтың жұмысы өнбей жатса, дереу соның ұясын жасасып, су табанын миллиондаған шұқырға айналдырып жіберді.

Шалдығын-шаршап, ашығып-арып келген балықтар өзен табанын екі күн, екі түн қазды. Біресе қазады, біресе аршиды. Ата балықтар содан кейін ғана шыдамсыздық көрсетіп аналықтарға сүйкене бастады.

— Төк уылдырығыңды!

Сарғыш уылдырықтар шұңқырдың түбіне аспаннан түсе қалған жұлдыздай жарқырап төгіле бастады. Бұл сәтке дейін жорық тәртібін бұзбай келген ата балықтар енді түгел естен айрылғандай. Уылдырық үстіне уыздарын төгуге асығып таласып кетті. Қыран тұқымы аспанда, адам баласы жерде жасайтын қызыл-шеке қырғын таласты балық қауымы су астында өткізіп жатыр. Барлық ата балықтар бір сәтте мас болғандай еді. Көз көруден, құлақ естуден қалғандай, қырғын төбелес он күнге

созылды. Шұңқырларға төгілген уылдырық бетін қаймақтай қою ақ уыз — еркек дәні жауып болғанша қырғын төбелес тоқталған жоқ.

Ұрық шашудың алғашқы күндерінде бар тізгін көш бастаған, болашақ ұрпақ қамын ойлаған естияр да әлуетті Көккасқалардың қолында еді. Бұлар төбелесе жүріп, уылдырыққа толы ұяларға кездескенде, бірін-бірі иықпен итермелеп тұрып, өз уыздарын ытқытып жіберетін. Өнер көрсететін, күшпен алатын. Күндер мен түндер өтіп, арыстан Көккасқалар қалжырағаң кезде тойдың қызығы қужың-кужың етіп, құлқын андығандардың қолында кетті. Олар қызу төбелеске жақындамай, шеттеп жүрген. Балуан Көккасқалар арып-талған кезде бұлар уылдырық ұяларына жабыла тап береді. Төбелесті басқаларға беріп, қызықты бұлар көріп жүр. Әуелі алтындай жарқырап жатқан уылдырықты аузын толтыра бір асап жіберді де, қалғанының үстіне бойлары балқып бөксе жақтары бүлк-бүлк етіп, асып-саспай өз уыздарын төгеді. Тоқшылық та соларда, қызық та соларда. Бұларда төбелесейін деген, еркектік көрсетейін деген ой жоқ. Өзара қужың-құжың жымындасып, өзара түсінісіп, қырғын майдан үстінде де, ұрпақ қызығының үстінде де ылғи олжаға батып жүр. Бұлардың қылы қисаймаған. Өзге еркектер өлімші халіне жеткенде бұлар туралы «қырғын майдан үстінде қырттар семіреді» дегенді ғана айтуға болатын еді.

Ұрық түгел шашылып болып, шұңқырлардың беті құммен, ұсақ-ұсақ тастармен бүркеліп болған кезде ата балықтардың бәрі де сең соққандай құр сүлдер еді. Айға жақын аузын ашпаған, жем жемеген, күні-түні ұрпақ үшін тыным таппаған аталықтар қазір әбден жүдеген. Әсіресе, соңғы он күн бар қуатты сығып алғандай. Бұлар той үстіндегі таластарда да көп қырылып қалды. Қапылқұпыл уызын төгіп тұрып, тіл тартпай кеткендері де көп. Көзі соқырайып, аузы ашылып кеткен ата балықтарды толқын айдап жағаға шығарып тастап жатыр. Бірақ миллиондаған ұрпақ бесігіне бөленді. Енді төрт-бес айда қылаң-қылаң етіп жүзе жөнеледі.

Бұл күндерде Көккасқа да қатты жүдеген еді. Қазір ол өзен қабырғаларын сүзіп жем ізден жүр. Көз оттары сөнген, жүзуі баяу. Сыртқы ажары да сынық. Аттаныс алдында солтүстік теңізінде бойында лапылдаған от қызуы бар еді. Қазір жылы өзенде жүріп, бойы қалтыраң кетеді. Аузынан аз ғана жем өтсе болғаны қалғып кетеді.

Аз күндер ғана осындай мең-зең халде болды да Көк-

қасқа есін қайта жиып алды. Бұл өзенде осынша көп қауымды асырайтын азық-түлік жоғын ол бұрын білетін, қазір де көріп жүр. Теңіздің балдырлы-балқашты шалаңына қайтпаса, ашыққан балықтар шашылған ұрықты өздері қазып алып жейді. Бұл оның талай бастан кешкен қасіреті. Іші олқы түсіп қалған аналықтар қазірдің өзінде тойына алмай жүр.

Осыны сезінген Көккасқа келер күні кешке жақын тағы да көсілтіп жүзіп кетіп еді. Бұл жолы ол жорық әніне басқан жоқ, жем іздеу сарынына салыпты. «Жем таптым!» дегендей аңғарын байқатады. Ашыққан балықтар оның бұл сазына да түсіне қалыпты. Өзен бойын өрлей жайылған Азат-мая нәсілдес балықтар онай ойысып, Көккасқаның соңына ере бастады. Қазіргі қауыммен ұрпақ алдындағы парыз-қарызын тағы бір рет өтеп тастаған ата балықтар Көккасқаның нені меңзеп жүргенін онай аңғарып еді. Олар да көштің бетін теңізге қарай бұрыса берді.

Жарық айдың көгілдір сәулесі өзен бетін бұйралап қояды. Кейде теңізге қарай жосыған балықтар да жарқ етіп қалады. Бері келерде балықтар ағысқа қарсы жүзіп еді, қайтарда ағын бұларды өзі айдап әкеле жатыр. Арт жақты орап қайтқан бірен-саран аталықтар болмаса, көш ылғи төмен ағып, оңай жүйткіп барады.

Көккасқа ұзақ көшті сонау бір құламадан асырып салды да кейін оралды. Әр шұңқырда ата-анасыз қалған миллиондаған жас ұрпақты қорғап-қоршап өсіріп, өндіріп теңізге алып қайту үшін қалды.

Әлдебір балықшының қармағына өзі ілігіп қалмаса, сол ұрпақты бастап өмірі бай, терең теңізге ораларын Көккасқа қалтқысыз сезінетін сияқты.

ҚЫРАН ЖЫРЫ

— Осының маған ұнады,
— Онда саған арнадым.
— Осының маған ұнаған жоқ,
— Онда саған да арнадым.

Автор

— Қәл, кәл, кәл!..

Ауыл өмірінде күнде естілетін көп сөздің ішінде көміліп кетпесін деп, бүркітші қыранын «Қәл, кәл!» деп шақырады. Онысы басқа елдің де тілі емес, құстың да тілі емес, кәдуілгі «Кел, кел!» деген қазақ сөзі.

— Қәл, кәл, кәл!..

Қыран иесіне қайрылған да жоқ, қараған да жоқ. Құлаштай сермеп, қайқайып жоғары өрлеп кетті. Томағасын сыпырғанда-ақ көзі шалып қалған қоянға да түскен жоқ. Торғайдай бұлдырап жоғарылап алды да қанатын қақпай сырғып кетті. Тауға барып соғылар шақ сияқты. Апырау, немене көрді? Түлкі ме, қарсақ па? Әлде тіпті қасқырдың өзі ме? Соңғы күндерде тыныштық алмай қойып еді, неменеге құмартты екен? Көзіне сол құмартқаны ілікті-ау, сірә!..

— Қәл, кәл, кәл!

Торы атты тебініп-тебініп қалып бүркітші де өрге қарай салып еді, омыраудан тіреген қалың қар ұзаққа жіберген жоқ. Беті шып-шып терлеп, азғана бусанып, күнге шағылысып жатқан аппақ қарды бауырымен сызып, төрт-бес аттап омбылады да торы ат тұрып қалды.

— Қап, айрылып-ақ қалғаным ба! Қәл, кәл, кәл!..

Алдыңғы күні Ержан ауылы үйіне екі түлкі әкелін еді. Екеуі де алтайы қызыл, алтындай жылтылдайды екен. Сызық түсірмей сойып алған екі теріні кергішке керіп, құба жонынан бір сипап қалғанда құлпырып сала берді. Қалың қызыл алтынның бетінде азғана ақ қылаң күміс сызықтар бар. Пұшпақтары қара алтындай жалтылдайды. Төрт жасар қызы түлкінің мамықтай жұмсақ құйрығын мойнына орап ойнай бастады. Екі жасар Есентай — маған түлкінің бүйрегін әпер деп, қыңқылдап жүр. Қой бүйрегін, қоян бүйрегін жеп үйренген балаға керегі де сол ғана.

Құттықтау айтып ауылдастары жиналып қалды.

— Е, бәрекелде, үйірімен үш тоғыз!

— Босағаң қандана берсін, аузың майлана берсін!

Аңшының аузы жалғыз майлана ма, жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер кезіне шыжымдап-созып, әрең үшемдеп отырған азғана етті ауылдастары жеп кетті. Құрт-май, шай-қант дегендердің де түбі көрінін қалды. Луыл арақты судай сіміреді емес пе, Ержанның қалтасы да қағылып қалды.

— Пай, пай, сенің Сар-балағың құстың патшасы ғой!— деген сайын сылқ-сылқ етіп арақ құйылмасқа не шара!

— Биыл сен осы бір жирма түлкі алғыздың-ау, Ержан!— десіп қояды.

— Жирмаға жете қойған жоқ әлі...— дейді де Ер-

жан қолын ақмойнаққа созады. Тағы сылқ-сылқ, тағы бұлқ-бұлқ...

— Бүркітке түлкі алдырғаннан асар не қызық бар дейсің! Абай ағаңның да бір құмары осы болған ғой...

— Қар ақпақ, бүркіт қара, түлкі қызыл
Үксайды қаса сұлу шомылғанға.
Қара шашын көтеріп екі шынтақ,
О да бұлқ-бұлқ етпей ме сипағанда...

дейтін бе еді?

— Фермаға бастық болмай аңшылық қуып кеткен осы Ержанның өзінде де Абайдан жұққан бірдеме бар...

Ақ мойнақ қырлы стакандарға тағы да еңкейеді.

Тыстан қыран саңқылы естіледі.

— Пай-пай, бүркітің бабында екен-ау!.. Құдай қосса, қызыл залымды тағы біраз ұйпалақтар!

Салқын ауыз қорада тақтаймен қоршалған томаршаға — тұғырда отырған қыран тағы саңқ етіп қалды. Күн батқан соң тәкаппар шаншылған бойы қалғып кетуші еді. Бүгін екінші түн бүркіт ұйқыдан айрылыпты. Бұл оның бір тыншыға алмай қойған кезі. Әлде, өзі бүктеп-бүріп алған түлкінің төсін сұрай ма, әлде, алдырмай кеткен бір түлкіге ызасын шаға ма, әйтеуір қыранда тыныштық жоқ. Үшуға сұранады, далаға сұранады, аспанға сұранады. Қанаттары тақтай қоршауды сырт-сырт тырналап, балақ-бауларын шойын тұмсығымен жұлып-жұлып қояды. Бостандық сағынышы, азаттық жыры, аспан жыры өн бойын өртеп бара жатқандай.

Қыранның сырын Ержан аңғарған жоқ. Бабына келген алғыр қыран аңға шығуды сұранып отыр деп жорыды. Қонақтары тарап кеткен соң әйелі Гүлбалаға:

— Есетжанды төсегіне апарып жатқызшы. Өзің де жатсайшы...— дегенде де қыран зары есіне келген жоқ...

* * *

Жабайы торы атын бір күн тынықтырып, Ержан бүгін тағы да аңға шығып кетіп еді. Талма түс кезінде тобылғы түбінен қоян ыршып шықты. Секіріп, атқылап, қалай қарай қашарын біле алмай, азғана бөгеліп те қалды. Әйелінің — бүгін бір-екі қоян әкелмесең, кешке қазандық астына от жағылмайтын шығар дегені есіне түсті. Дағдылы қолмен томағасын сыпырып алды да, Ержан бүркітін қоянға қарай сермеп қалды. Қыран қоянға қа-

раған жоқ. Қанаттарын кере серпіп жоғарылай берді, жоғарылай берді.

— Апыр-ау, бұл не көрді? Таутеке ме, қасқыр ма?

Ондайға түсер ойы болса, қыран ендігі орай-орай жүйткіп, шүйілер кезі болып қалды. Жоқ, шүйілер емес. Бұлтсыз көк торғын аспанды көсілте кезіп, ойнақ салып кетті. Біресе аспанға өрлеп көрінбей кетеді де, біресе төмен қарай ағады. Үйыған денесін, талған қанаттарын жазып жүргендей көк аспанды тілгілеп жүр. Кейде қос қанатын қомдап алып жерге қарай құлай шаншылады да ұзамай желге қарсы жалт бұрылып қайта жоғарылағанда екі қанаттың асты күн көзіне айнадай шағылысады.

— Қәл, кәл, кәл!— Жоқ, қыран қайрылар емес. Оны үлкен тіршілік толқыны айдап әкетті.

Қыран көзі құмарын шалған еді. Ол оны мана сезіңген, томағасын сыпырмай тұрғанда-ақ сезінген. Оны оған шаңқан ашық, желсіз тынық күн айтып еді. Биік аспанда зу етіп қалған қанат дыбысы барып құлағы айтып еді. Қыран болсаң, бір талпындырмай қоймас жүрегі айтып еді. Тұтқында болған бесті бүркіттің бойына жиналған отты қызуы айтып еді.

Қыран құмарын енді Ержан да көрді. Көрді де түсіне кетті. Аңшы көзі ғана шалар биік аспанда екі қыран сайыс салып жүр екен. Үшінші бір үлкен қара алыстан орай ұшып, сайыс немен тынарын бақылап жүрген сияқты. Бір кезде бас балуанға өзі түсіп жүрген кәрі қыран енді соны көрген қызығына қанағат ететіндей қызбай-қызынбай баяу қалықтайды. Ана екеуінен төменірек қалықтайды.

Сайыстың жаңа басталғанын алыстан-ақ таныған Сар-балақ бірден кимелеп кеткен жоқ. Екі жаққа алшақтасып кетіп, қарама-қарсы қайта ұмтылған екі қыранның арасы жақындай бергенде нақ үстерінен бір зу етіп өтті де ағып алыстап кетті. Сайыста жүрген екі қыран желдетіп зуылдап өткен үшінші қыранға амалсыз жалт етісіп қалды. Ие, күш несі екен, тәкаппар екен. Екпіні қандай еді өзінің! Дауылдай ықтырып өтті-ау!.. Аяқтарында салбыраған бірдемесі бар... Салбыраған-дарының ұшында жалтыраған бірдемесі бар...

Қыран құс көкте шағылысады. Оның алды ұзаққа созылатын үлкен сайыс. Болашақ ана, болашақ әкенің бар тауқыметін танып болмай, бойына дарытпайды оны. Ұсақ қулық, бос қалжақтың құсы болса, сайыса жүріп кеудеден теуіп жібереді. Бұл кезде жемсауына сақ бол-

маса, жабайы шәулі қалбақтап барып жерге құлап түседі. Қеудесі жарылып, жарбиып құлайды.

Ұябасар — ана қыран сайыс ойынын тоқтатқан жоқ. Қызынып алған екен, кеудесін желге тоса шарықтап жоғары кетті де қайта оралды. Ата қыран бір айлакер тас-қара, ол биікке көтерілмей оралыпты. Айласы ма, аспан аязынан ығысқаны ма, әйтеуір төменірек ағып келеді. Бұл жолы ана-қыран оның үстінен өтіп кетті.

Тау ата етек таулардың тұншықтыра жауып алған қалың қарағайдың ішінен ұшып шыққанда бірден кездесе кеткен еркек қыран көзге қораш көрінбеген. Әуелі тым жоғары көтерілмей төменіректе ойнады. Таныса келе жоғарылай беріп, қазір талма түс шағында биік аспанда сайысып жүр. Жоғарылаған сайын аспан суына бергені рас. Еркек қыран тас-қара содан ығысса, онысы көңіл қалдыратын қылық. Әзірге ұябасар ойына ол келмеген сияқты, ұзап барып қайта оралды. Бұл жолы тас-қара да ойдағы биіктен оралыпты. Соқтығысардай, қанаттасып қалардай екпіндесіп келіп, шалқайысып кетті. Тас-қарада тәсіл көп сияқты. Орай келсе-ақ жабыса кеткелі жүр. Бірақ, тәкаппар ұябасар жақындатар емес.

Қыран баласына дүние әрі кең, әрі тар. Достары да аз емес, жаулары одан да көп. Азияның аязына, Африканың ыстығына шыдар ұрпақ керек. Қарны тойса қалғып сала бермейтін ұрпақ керек. Оңай көріп сарышұнақ аулап, ін күзетпейтін ұрпақ керек. Қыран баласы осыны ойламай біледі. Қыран баласы осыны ойламай істейді. Оның аты — табиғат тылсымы.

Сар-балақ кешке дейін сайысқа араласқан жоқ. Анда-санда әлдеқайдан сап ете түседі де еркін жүйткіп, ағып өтіп кетеді. Бір-екі рет оңаша қалықтап жүрген көрі бүркітке де барып оралды. Сәлем бере барғандай соқтықпай-ұрынбай бой тежеп, едәуір қатарласып ұшты.

— Қанат қағысында мін жоқ, неге шеттеп жүрсің, аксақал?

— Өкшелес буын ойыныңа, ойыңа қараймын... Биік ұшсаң — қуаныш, төмен ұшсаң — өзің өкінерсің... Мен де қуанып көрген, өкініп көрген ағаңмын. Қызығып та қоямын, қынжылып та қоямын... Өзім ұшып жете алмаған биікті сендерге тілеймін. Өзің аспанда, ойың төменде жүргеніне, өзің төменде, ойың аспанда жүрсің, жаным. Биік деген немене, төмен деген немене, сонда түсінерсің.

Қыран мылжың болмасқа керек. Екі қыран бұл ойларын айтыспай ұғынысты.

Осы кезде сайыста жүрген тас-қара мақтанам деп бір қатерге ұрынып қалды. Қор мінез көрсетіп алды. Ұябасарға бір ерлік көрсеткісі келіп төменде жүрген кәрі бүркітке қарай қадала ұшып кетті. Қуып тастамақ па, жұлып тастамақ па, әйтеуір қатал төніп барады. Қанаттарын біресе керіп жіберіп, біресе серпе қағып барып, кәрі қыранның үстінен түйілді. Жоғарыдан орай-орай айналып барып, төбесінен тік шүйіліп қалды. Бас салатын қалпы бар.

Бірақ бас сала алған жоқ. Қәрлі көздерін бір түйреп қалып, қат-қабаттап өрген темір сымдай шор саусақтарын тоса берген кәрің, ұстасса-ақ айрылмастай екен. Жемсауын шалқайта ұстап, темір найзаларын тоса берді. Тырнақты да білекті екен. Шүйіліп келген сотқар қыран тайқып кетті, зу етіп соға алмай өтті.

Ұябасар оны өлімге жұмсаған жоқ-ты. Осындай ұлы ойынның үстінде қан төгіс болсын деп тілеген де жоқ. Бұл ерлік сыналар, еркектік сыналар ойын. Неғұрлым мырзалық, неғұрлым кеңдік, неғұрлым шыдамдылық байқалса, аналық соған бейім, соны таңдайды. Тас-қара мінезін ұнатпай қалған ұябасар үнсіз томсарып, тау жоталарын бөктерлей, күншығысқа қарай тартып берді. «Өз бетімен жүрген шал-қыранға соқтығып несі бар еді? Соқтыққан екенсің, көрсеткен ерлігің қайсы? Тақала бергенде тайқып кеткенің бе?

— Рақмет, жолдас... Сау болыңыз...»

* * *

Ұябасар ұшқыр да, ағынды құс екен. Қанаттарын еркін сермеп, ұтымды сырғып барады. Тас-қараға қанаттарын тез-тез қағуға тура келді. Күн бойы биікке бір көтеріліп алып, жақыннан оралып, екеуі де қиналмай шарпысып жүрген. Енді еркекті ұзақ ұшу сынына салғысы келгендей. Сайыстың бұ да бір түрі сияқты. Төбе шашына қырау тұрып ақ иықтанып алған ана қыран суықты да, қарсы соққан желді де елер емес. Қонақтар жерін өзі ғана білетіндей алысқа тартып барады.

Тас-қара ат шаптырым жер еріп отырды да кейіндей берді. Сылаң қыздың бір оң жағына, бір сол жағына шығып қалбалақтай беру дүниенің азабы екен. Антұрғанның алымдысы-ай! Аяңына желіп ере алмайсың...

Қап, бәлем, ертең көрерміз... Аспанда шарпысып жүріп қарсы бір келіп қалғанында шап беріп шаншыла кет-

песем көр де тұр!.. Шегедей шаншылармын!.. О, сонау қалбаңдап келе жатқан ақ бас көрі ғой... Тәңірі деген, жұрттың соңы мен емес екемін...

Ұябасар бір сәт жалғыз ағып келе жатыр еді, қанаттарынан жел гүілдетіп келіп Сар-балақ қатарласты.

— Есенсіз бе?..

— Шүкір...

Енді екеуі қатар сырғып келеді. Төбе шаштарына қырау тұрып екеуі де ақ ықтанып алған. Екеуінің ұшқырлығы да тендес екен.

— Аяғындағы неменең?

— Балақ бау ғой.

— Жалтырағаны неменесі?

— Жез сақинасы ғой.

Қатар ұшып келе жатқан қос қыран біріне-бірі осыны айтысқандай көздерін бір шағылыстырды да ұзай берді. Қайда барарын, қайда қонақтарын екеуі де біліп келе жатқандай, айтқызбай ұғынып келеді. Енді абайласа екеуінің қанат қағыстары да, құлаш сермеулері де, серпіндері де бірдей екен. Төрт қанаттан саулап суылдаған үндері де қосылып салған әндей үйлесе кетіпті. Суық аспанды ықтарымен тіліп, қанаттарымен сабалағанда екеуі де шімірігер емес. Шарықтау құмарын, екпіндеу құмарын тарқатар ұзақ сайыс енді басталған сияқты. Жел қызығар екпін, тасқын қызығар жүйтку бар.

Күн бата екеуі тарбиған-тарбиған жуан бұтақтары бар көрі қарағайға келіп қонды. Тау жоталарын жауып кеткен қалың қарағайды көп кезіп, таңдап келіп қонды. Қазір екеуі қарсы отыр, сақ отыр.

— Осыған ұяласақ қайтеді?

— Мен ұяны сізбен бірге саларымды қайдан білдіңіз?.. Қызық екенсіз...

— Мына бір жақын тарбиысқан үш жуан бұтақтың үстіне құрықтай-құрықтай он шақты жас қарағайды айқастыра төсесек ұяның іргесі тастай берік болатын сияқты... Одан соң осы қарағайдың бас жағында жалбыр шаш қалқаны да қою көрінеді. Жаңбыр-шашын кезінде балаларға пана да керек қой... Ұямыз көзге де көп шалына бермес еді...

— Еңбегіңіз босқа кетіп жүрмесін... Мен сізге әлі ешнәрсе дегенім жоқ қой...

— Оны ертең көрерміз де...

— Қойыңызшы, қызық екенсіз...

Кейін қалған Тасқара да жетіпті. Күндізгі есек-дәме үміті есінде екен, ұябасарға жақын қонбақ еді, ол бір

ныған қозғап қалды. Әрірек отыр дегені сияқты. Сарбалақтың көздері де қара жалын атқандай бір жарқ етіп қалды. Тасқара сасқалақтап, тез орналаса алмай, қанаттарын қалбандатып, бұтақтан-бұтаққа көшіп, ақыры анау екеуінен биігірек барып қонды. Жоғарырақ отырып алған соң аруақтанып та кетті. Шен беріп, биік тұғырға отырғызсаң, қандай орынға болса да ұялмай-ақ отыра кететін сияқты, жараса кеттім деп ойлауы да мүмкін. Сәнді отыр, салмақты отыр...

— Е, мен бір жұмысқа айналып қалдым... Әйтпесе сенен қалатын емес едім!— дегісі келгендей, ұябасарға қыр көрсетіп қояды.

Қарағай бастарын желімен жайқап кәрі қыран да келді. Оның жастарда не жұмысы бар, оңаша қонақтап жатыр. Белдеуін шешініп, тымағын сілкіп, күйбеңдеген қарт адам сияқты, оралымы азайған ауыр дене бірнеше бұтақты сындырып барып әрең тыншықты.

Енді төртеуі де тым-тырыс. Ағаш басы, қараңғы түн қырандар үшін ойын-сауық орны емес. Олардың ойын-сауығына шаңқай түс, биік те кең аспан керек. Қызынған денелер амалсыз тынышталып, қара тас болып қатып қалды.

* * *

Таң сәріден кәрі қыран жөнелді. Шор алақан қышығандай болды. Кім біледі, қоян кездесер, суыр да шығып қалған шығар...

— Ұшпаймыз ба?— Сарбалақ иықтарын қозғап сілкініп қойды.

— Е, ұшайық!

Ұябасар дүр сілкінді де ұша жөнелді.

Үйыған дене жазылғанша үш қыран қатар ұшып келеді. Сұңғақ денелі ұябасар ортада. Екі жағында екі еркек қыран. Ұябасар көңілі Сарбалаққа біржола ауып болса да Тасқараны да қуып жіберген жоқ. Көк сұлуы да айналасында шұлғыма жігіттердің бола бергенін жек көрмесе керек. Көз қиығы екі қыранға да түсіп келеді.

Түске тармаса қырандар таудан алыстап жазық даланың үстінде келе жатыр еді. Қауіп-қатер жасырынар еш нәрсе байқалмады. Ал енді бастаңдар дегендей, ұябасар аспанға тік қарғып кетті. Қанат асты күнге шағылысып жарқ етіп қалды. Сарбалақ пен Тасқара да жоғарылай берді. Ұябасар суық аспанға шаншыла қадалып, әлі биіктеп барады. Әуелі аз шегініп қалған Сарбалақ ұябасарды қуып жетіп, алға түсіп кетті. Жемса-

уында алқымынан тіреп, бөгеп жүрген иленіп-жұмарланып қалған жүн-жұрқа бар екен, оны аузынан ытқытып жіберді де жеңілденіп кетті.

Көк сұлуы көпке дейін ойынға қатынаспай қойды. Еркек қырандар екі жағынан орап келіп шарпысуға шақырса да елең қылар емес. Не тік қарғып жоғарылап кетеді, не сүңгіп төмен кетеді.

— Өздерің біраз сайыссандаршы...

Қызынып алған еркек қырандар өз-ара сайысып кетті. Сарбалақ ұзақ ағып кетіп, кең орап қайтады. Тәсілқой Тасқара жақыннан орап, табан астынан тап береді. Бірақ тырнаққа тырнақ ілігер жерге келгенде тайқып кетеді. Төмен сүңгиді, бұрылып кетеді, ұябасардың тасасына қарай ұмтылады.

Ойында қандай тәсіл қолдансаң да айып емес. Бірақ бар тәсілің бассауға болса, оны қыран көп көтермейді. Сарбалақ ызалана бастады. Тасқара тағы бір жақындай беріп тайқып кеткенде, қанаттарын қиғаштай беріп, оң иығымен соғып кетті. Үстінен соқты. Иығы темірдей екен. Тасқара сол жақ қанатым үзіліп кетті ме деп қалды. Енді көтерілер шама жоқ, құлай төмендеп, әлде қайда төмпе үстінде суыр жеп отырған шал-қыранның қасына келіп қонды.

— Бір жапырақ асатып жіберші, көкем!...

Тасқараның қарасы өшкен соң ұябасар ойынға өзі түсіп кетті. Қыран құс жасырына да білмейді, сығалап сықылықтаған ұры көздерді де, күңкілі тынбас күндес көздерді де ұнатпайды. Бұл ойынға бөгесін керек емес. Бұл ұрпақ ойыны, ұрпақ күйі. Бұл ойынға аспан кеңдігі керек, жер биігі керек. Бұл ойынға қуана білер жүрек керек.

Сарбалақ ызалы қабағын жадырата алмаған бойы ағып келе жатыр еді, ұябасар жақындап келіп, қылаң етіп бұрылып кетті. Қыран қабағы да жадырап сала берді. Енді екеуі кең аспанды кере орағытып, қарамақарсы келіп, төс тақасып қалардай жақындасып, қайтадан тік көтеріліп кетіп жүр. Қатты ағынымен келгенде төске төс тақасып қалса араларында сығырланған суық ауадан басқа еш нәрсе жоқ-ты. Бірінде аналық күйі, бірінде аталық құмары, екеуі кешке дейін сайысты. Күн бата кешегі қарағайдың басына қайта келіп қонғанда бірсуі әке, біреуі шеше болып қалғандарын таныды. Ұяны қалай салу, қайда салу дауы болған жоқ.

Жазғытұрғы екі сары үрпек балапан қазір қоңырайған-қоңырайған құс болып қалыпты. Енді ұшар кездері жақын. Әке-шешелері осының қамында.

Әуелі бұлар жұдырықтай-жұдырықтай көк-шұбар жұмыртқа еді. Бар қызуын, бар мейірімін соларға беріп, ана қыран қырық күн тапжылмай отырып басып шығарды. Үкідей сап-сары ұлпа жүн екі балапан жұмыртқадан шыққан соң ғана қалжыраған ұябасар бірінші рет ұядан ұшып, арқан бойы барып қонды. Төс сүйектері сорайып, арықтап қалған екен. Қанаттары да әрең қағылады. Сарбалақ азық-түліктен кенде қылмаса да қатты жүдепті. Үш күндік ойын сайыс емес, армандары осы екі балапан еді ғой. Ұябасар қалжырап қалғанына өкінер емес. Бүгін ол қанаттарын жазып алады. Таң сәріде суға шомылып қайтады. Жұмыртқа басып отырғанда көбінесе аузын қар мен жанбырға тосып сусындап еді. Енді ол күндер артта қалды.

Қос қоңырлары адам болып келеді. Қоян жіліктерін бітеу жұта бастады. Түлкінің төсіне таласып қалады. Өкпе тұстан тесіп жіберіп қызыл қанды сораптағанда көздері шатынап біріне-бірі ырық бермейді. Тырнақтасып та алады. Тек Сарбалақтың ызғарынан ғана ығысады.

Ұя басуға отырған кезде аналық Сарбалақтың өзінен де жатсырап кеткен. Бауырындағы екі жұмыртқаны одан да қызғанатын. Қазір балапандар есейген сайын әке ызғары керектігін де мойындады, ерлі-зайыптылық сезімі де қайта оянды. Қойшының төрт қанат үйіндей кең ұяның аналық пен аталық екі шетіне қонақтайды. Ойнағылары келіп, ұшқылары келіп дамыл таппайтын ересектеніп қалған балаларын иықтарымен қағып, қанаттарымен жайқап ұяның ортасына қарай ығыстырады. Тезірек ұшса екен, дүние таныса екен... Қоянды ала алмай ызаланса екен... Аяз келіп қалғанша әке-шешелеріне еріп ұшып ананы-мынаны үйренсе екен... Ұяда күнде жеп жүрген тамақтары жүгіріп жүрген төрт аяқ екенін таныса екен. Алысар, жұлысар барын білсе екен.

Ата-ана қарлы-боранды дауыл күтеді. Қара дауыл соғып тұрғанда ықтап-ығысып отырған қос қоңырды желге қарсы итеріп жіберу керек. Қанаттарын еріксіз қағатын болсын. Кеудеден тіреген қатты жел құлатпайды да қанат қаққан сайын жоғары көтеріп әкете береді. Сонда балалар қорқып шырылдар ма, қуанып сақылдап

жіберер ме!.. Ата-ана осыны күтеді, қуана күтеді. Бұл олардың алты ай күткен арманы. Алты айғы азаптың бар төлеуі осы ғана.

Күзгі қара дауыл көп күттірген жоқ. Соғар кезінде соғып кетті. Аналық қанша асықса да Сарбалақ дауылдың күшейе түсуін күтті. Қалың орманның өзегі шіріген көрілерін аударып тастап, барлық қоқысты, барлық иіс-қоңысты айдап әкететін сұрапыл дауыл арман ғой бір! Ұрпағың сондай дауылда аяқтансын да.

Сарбалақ кешеден бері аналықтың өзін де шеттетіп тастап, екі балапанға дамыл бермей отыр. Ұяны айнала қуып еріксіз қанаттарын қақтырады. Еріксіз бұтаққа жармастырады. Жас тырнақтар ұяның жуан бұталарын тырналап тастады. Құламау керек. Тырнақтар қадалып үйренсін, білек бұлшық еттері ширатылып үйренсін. Қанаттары қағыла берсін, қатая берсін.

Екінші күн соққан қара дауыл бәсеңдеген жоқ еді. Таң ата Сарбалақ саңқ етіп, жақын қарағайға қонақтаған қосағын шақырды.

— Немене, ұшырамыз ба?

— Ұшырайық!

Әуелі ата-ана ұяны айнала ұшып өз қанаттарын жазып алды да ұяларына қона беріп, қос қоңырды желге қарсы итеріп-итеріп жіберді. Әшейіндегі нұқып қалу емес, темірдей тегеурін бар екен, балалар ұяға жабысқан жоқ. Тырнақтарын баурына қысып алып, қанаттарын тез-тез қағып, көтеріле берді. Шырылдаған да жоқ, саңқылдаған да жоқ, көздері ғана өжет түйіліп алған. Лумаған әкесінің көздеріндей, ызғарлы қара жалын шашады. Әуелі тыпырлай қағылған қанаттар енді байсалды қағыс тауып ала бастады. Дауыл ырғағын аңдай бастады. Ара-тұра қанаттарын қақпай, кеуделерін дауылға тосып қалқып-қалқып алады. Енді бір кезде ата-аналарына көз тоқтата қарап, бір қоңыр саңқ етіп қалды. Оған екінші қоңыр жауап берді. Бұл қуаныш саңқылы ғой!

— Тұу, ұшу деген қандай жақсы еді! Неғып сонша ұшпай отырғамыз? Дүние деген қандай кең еді! Тар ұяға қалай сыйып отырғамыз? Дауыл деген қандай жақсы еді! Ұша алмасты ұшырып әкетеді екен-ау!. Қанша уақыт бөстегін бұлғап отыра берген мешеу едік қой. Дауыл көтеріп аспанға шығарды емес пе! Енді осылай шарықтай беретін шығармыз. Арман деген осы да, қуаныш деген осы да!

Манадан балапандарының астын ала ұшып келе жат-

қан ата-ана енді қатарласып ұшқалы жақындап келеді. Қауіп жоғалды. Құлау қорқынышы жоқ енді.

Дауылда ұшырған балапандарымен қатарласа ұшып келе жатқан ата-анада қуаныштан басқа бір сезім қалмаған сияқты.

АЙГҮЛ ҚОЙШЫНЫҢ БІР КҮНІ

СССР Жоғарғы Советінің депутаты Айгүл түбекке қайтқан отарының соңында сылпылдап келе жатқалы бүгін үшінші тәулік...

Қалай есептесең олай есепте, әр тәулікте жалқау жылжыған жиырма төрт сағат уақыт бар. Ол көңіл аударары көп қала уақыты емес, көз тартары жоқ дала уақыты. Үнсіз өтіп жататын уақыт.

Айгүл өмірінің жиырма жылы осы үнсіздікте өтіп келеді. Ол дала үнсіздігі, қой үнсіздігі. Астындағы атыңа ғана, қасындағы итіне ғана тілдесер жауапсыз үнсіздік.

Даланың меңіреу үнсіздігіне Айгүл бала жасынан үйренген. Ол — етек-жеңді түре соғатын, қойын-қолтықты қуалай соғатын күздік пен көктемнің азынау желіне де көндіккен. Ат танауына көк сүңгі тұрып қалатын шаңытқан суық сары аяздарға да көндіккен. Жыбыр-жыбыр, қыбыр-қыбыр қозғалған қой момынның өнімсіз қозғалысына да көндіккен. Көндігу бар, жеңу бар. Айгүл соның бәрін жеңген адам. Ыңырсып қана ән салып келеді. Қішірек келген дөңгелек қара көздері әлденені алыстан барлағандай, ойда келе жатқаны да байқалады.

Қой отарының сүйемдеп аяңдауына жиренбесті ғана көндіге алмай келеді. Қағазға төнген қалам ұшындай сүп-сүйір құлақтарын алыстан көрінген қырқаларға шаншады. Қыл шылбырмен жетелеп алған Айгүлдің өзін сүйрелеп алға қарай жұлқады. Кейде иегін Айгүлдің иығына сүйеп, еріндері жыбырлап қант сұрайды. Құлақ түптерін қасып жіберуді, әлдекай жерін сипап жіберуді өтінеді. Қант кеше біткен. Өзі қанша қалжырап келе жатса да, әйел қолы анда-санда атының мойнынан қағып-қағып қояды. Жиренбесті ұзын шылбырды соза жұлқып тағы да алға қарай ұмтылады.

Бүгін таң ата Айгүл отары су жайылып кеткен Ақтақырға келіп түсіп еді. Жазды күні бұл шаңы бұрқырап жататын машина жолына айналған тақыр. Екі жағы көкжиекке дейін кернеп кеткен қиыр-шиыр бұйра құм.

Түбекке оралған отардың осы тақырға бір соқпасына амалы жоқ.

Ақ тақырдың өнбойын өрлей жарып өтетін жалғыз жолды қазір Сырдария суы басып кеткен. Шегі-шетіне көз жете бермейтін ақ тақыр айнадай жалтырайды. Бүйірі салыңқы буаз қойлар бауырымен су сызып, әрең қозғалып келеді. Қиғаштап түскен күн көзіне шалынғанда қой бауырынан сорғалаған тамшылар шашақты күміс оқадай жарқ етіп қалады.

Су жайылып кеткен тақырға таң ата келіп кездескенде отар ұйлыға беріп, жазыла алмай қойып еді. Мүйіздері айқаса біткен көкала серке басын бірер шайқап, сақалын сілкілеп аз ғана тұрды да алға түсіп кетті. Қазір отар жіпке тізілгендей шұбалып, жарты километрге созылып жыбыр-жыбыр жылжып келеді.

Резеңке етігі біресе күрк етіп қалып, біресе күмп етіп қалып Айгүл де келеді. Бүгін күн бойы, түн бойы, ертең күн бойы осылай жылжи бермек. Жылы қашар, жайлы орынға ертең кешке ғана жетер. Оған дейін отар да, Айгүл де, шиыршық атып келе жатқан жиренбесті де шыдауға тиісті. Сол жайлы орынға жеткенше Айгүлдің әні де үзілмеуі керек.

Қайнаған судай көгілдір толқынданған көктем сағымында алыстан бұлдырап жалғыз-жалғыз молалар көрінеді. Әр моланың төбесінде шаншылып отырған бірбір қаракүс көздерін отарға қадап алыпты. Өздері қадалып мола төбесінде, көздері қадалып отарда. Олар отарды кеше де торыған, бүгін де торып отыр, ертең де ториды, өмір бойы торып келеді.

Құлпырған сағым құм арасынан көне замандағы адам мекендерін көтеріп шығарады. Бір кезде ел жайлаған, егін еккен жерлерді әлде қай кезде құм басып алған. Қойшы ойына таныс аңыздар түседі. Сырдария көне заманнан бері атағы шыққан мырза су, көне заманнан бері диқаншы бөсегі. Күріш те өскен, жоңышқа да өскен. Қарбыз-қауыны күзге қарай зеңбіректей гүрс етіп жарылғанда Қазалыдан Қармақшыға естіліп жатады екен...

Сыр еліне қырғын, Сыр бойына қырсық әкелген алғашқы анат Сүбітай [1] сокыр болған ғой. Жуа жеген, сәбіз-шалқан жеген Сыр еліне кездескенде сокыр батыр:

— Шөп жегені несі екен!.. Адам ба бұлар, аюан ба?— деген ғой.

---

[1] Сүбітай — Шыңғыс ханның қолбасшысы.

Содан соң, аткұмар батыр көк дүниенің ішінен екі аяқтыны айдап шығып, төрт аяқтыны, аттарды бағындар деп әмір еткен дейді.

Қырдың қуаң бозына үйренген сұр жорға ат — батырдың ең сенімді серігі — Сырдың көк жоңышқасы мен жүгерісінен, арпасы мен күрішінен басын көтермеген күйінде жарылып кеткен екен...

— Атқа ас болмастың адамға не керегі бар?— деп соқыр батыр көк дүниеге бір түкіріпті де отатып жіберіпті. Сүбітайдың өз қолымен жұлған көктің орнына осы күнге дейін тұк шықпай жалтырап жатады екен. Ашынған долы зәр сараласа керек, Сыр бойындағы сортаң сол бір от орнындай тазығырдан басталып кетіпті.

Бір кезде алысқа айдап тасталған құм атжалдары осыдан кейін Сырдарияны қайта иектепті. Иесіз қалған арықтар, еркімен таси берген ұлы өзен егістік жерді тұздай берген, тұздай берген.

Осы ұзын Ақтақырдың әр жерінен кездесе беретін ескі арықтың сілемдері де Айгүлге ескі бір аңызды айтып келе жатыр еді.

Сонау Сүбітай заманынан бастап әлекке ұшыраған Сыр бойы тіршілігінің күре тамырындай мырза өзенді әлі жуасытып ала алған жоқ. Сырдария кейде тентек мінезін көрсетіп, салық салып отырады. Бір-ақ түнде жағасын бұзып шығып, бір өңірді астан-кестен етіп, зар қақсатып кетеді.

Сырдарияның мұндай мінезінен Айгүл әр кезде сақтанатын. Биыл да сақтанып, қозы алар түбегіне қарай ертерек ойысып еді. Бірін-бірі із басып қайталап жататын қат-қабат жиналыстардың аяқталуын күте алмай, тентек судың жөнеп беру қаупі бар-ды. Ол қауіп орынды екен, Сырдың суы міне Ақтақырда кездесе кетті.

— Өзбектердің не арманы бар екен!— деп ойлайды Айгүл.— Өзбек жерінде Сырдария қатпайды да, тасымайды да. Қата қалса біздің жиырма күн бұрын өріп барлық мұз біздің алқымға келіп тіреліп қалады. Өзбектер бізге ұсап екі жұма бойы мұз бұзып әлектенбейді. Біздің Сыр неше жерден түйіліп, неше жерден кептеліп қалады. Сыр бойына өзбектер қалай ақылды орналасқан, қазақ қалай бейғам орналаскан...

Көрші елмен күндеспегенімен Айгүл өз елінің су шаруашылығына әрі атүсті, әрі олақ екенін ойлап келеді. Бір кезде Айгүлдің дауысы шығып кетті:

— Жалғыз Сырдария ма екен бас асау күйінде жаткан!— деді ол өзіне-өзі.— Дауысы кектене де кінолай

шықты.— Көшпелі әдетіміз әлі басым. Ұмыта алмай келеміз. Қейде бүгінгіні ғана ойлауға үймелесіп қаламыз. Ертеңгінің бар мұңы суда ғой. Тыңдардың тыңы су емес пе! Қазақ жеріндегі жеті жарым мың өзеннің бірдебірі колбала болған жоқ. Ғалымдарымыз жер астында жатқан он шақты теңіз барын ашты. Білекті сыбанып жіберіп, балақты түріп жіберіп, қолға алар іс осы емес пе! Құм теңізіне үйренген көз су теңізін іздемей ме екен! Жатсына ма екен!..

Өзімен өзі дауласып келе жатқанын Айгүл енді ғана байқады. Бұл оның үлкен бір жиынында айтуға әзірлеп жүрген ойы еді. Газет-журналдарға әлденеше рет су мәселесін көтерген ғалымдарға үн қоспақ болған екен. Қазір міне етігі күркілдеп су кешіп келе жатқанда көптен кернеген ой еріксіз ақтарылып кетті. Тісі қайраулы жүр екен, әрең тоқтады.

Осындай бір жай Айгүлде әр кезде болатыны бар. Әлденеге ызаланып кілт сөйлеп те жібереді. Үнсіз далада жинала берген ойлар, әсіресе өз тіршілігіне байланыса туып, өсіп-өрбіп жататын ойлар айтылуды керек ететін сияқты. Қейде тіпті ұзақ сөйлеп кетсе, Айгүл өзін бір жиналыста көретіні де бар. Көз алдына жиналыста отырған жүз таныс адамдар — малшылар, күрішшілер, мақташылар, канал қазушылар келеді. Бәрі де айта түс, аянбай айт деп отырғандай болады. Ондай кезде Айгүл тоқтай алмай ұзақ сөйлейді. Көз алдына елестеген адамдардан айрылғысы келмейді. Ойлары салмақты болғанымен, сөйлеу түрі олақтау шығып жатқанына да қарамайды. Кейде ойлары ескі құдық басына үймелеген қойларына ұқсап, топырлап кететіні де бар. Қалайда қысы-жазы көбінесе жалғыз жүретін қойшыға ұзақ күнді қысқарту керек. Дала үнсіздігін, қой үнсіздігін жеңу керек. Ондайды көтеріңкі көңіл, көңілді көтерердей ой жеңеді де.

Шұбап келе жатқан отардың алдыңғы жағынан сақ күзетші Көкдауылдардың бірі қаңқ етіп қалды. Шақырғандай болады. Жас қозыларды тиеп алған түйелі арба да сол дауысқа қарай ойысып барады. Тағы бір саулық жол-жөнекей, суда қозылағалы жатқаны-да. Бұл міне он жетінші...

Айгүл көзі алға қараса да, ойы тағы да суға оралды. Өткен жазда ғана Сырдариядан отонға тартылған каналды қазып жатқандарға барып қайтқаны есіне түсті. Ол арадағы сайлаушылары:

— Автолавка айына екі-ақ рет келеді.

— Автоклуб одан да сирек.

— Артистерді, жазушыларды көрстін күніміз бола ма?— десіп қалған.

Мұндай арыздарды Айгүлдің өзі айта бастаса тіпті ащы шығар еді. Қанал қазушылар трассаның өн бойындағы бөлімшелердің бәрінде де екі жүздей адамнан құрылған. Ондай бөлімшелер бесеу. Мұндай жерге автолавка да, артистер де тым сирек келеді. Ал, жалғыз жайылған қойшы олардың бірін де көрмейді. Бірақ депутат Айгүл өз зарын айтқан жоқ. Тек көзінің жымпюымен ғана аңғартты да:

— Басшыларға жеткізейін, құлақ асатын болар. Келер,— деді.

Қанал қазушылардың әсіресе салмақ сала айтқандары су жайы болып еді. Шөл далада су дегеннің қадірі қандай екенін Айгүл өзі де жақсы біледі. Тер мен шаңнан сіресіп қалған сірі көйлек киген канал қазушылар шомылу дегенді ұмытқан сияқты. Ішімдік судың өзі тапшы. Цистернамен су келе жатқанда Сарыарқадан самал соққандай сезінеді.

Күн құм қайнаған ыстық еді. Сона мен бүгелектен басқаның тамағынан ас өтпейтін ыстық та.

— Су сендердің қолдарыңда емес пе, жолдастар. Жүздеген отарлар, мыңдаған қойшылар суды сендерден күтеді. Шөл даланы таспадай тіліп болса да, қысқы-жазғы жайылымға су жеткізер мезгіл болған жоқ па? Уәделерің өткен май емес пе еді, енді қашан?— деп тоқтаған Айгүл.

Шаңын бұрқыратып жер қазып жатқан адамдарға шомылу арман екенін Айгүлге түсіндірудің керегі жоқты. Сондықтан ол бұдан әрі қазбаламай тоқтады. Дөңгелек қара көздерін құрылыс бастығының көздеріне қадап, жауап күтті. Ол тез орнынан тұрып:

— Келер майда бітіреміз... Егін жинау кезінде колхозшыларды қуып әкетпесе... Енді он шақты экскаватор берілсе...— деді.

Осылай, кейде ермек үшін ескі аңыздарды еске алып, кейде бүгінгі мен ертеңгіні қосақтай ойлап Айгүл келеді. Күн жылып, су жылына бастаған. Туғанына бір-ақ жеті болған жас қозылар жас баладай әлсіз де аянышты маңырайды. Шаршаған бақырлар жатып демалғысы келеді. Бірақ ол демалысқа дейін екі күн, бір түн бар. Ол осы кешпе суда өтетін күн, ол осы кешпе суда өтетін түн.

Тас көмірдей жалтылдаған қара қозы әлсіз ғана маңырап қалып, кешіп келе жатқан суға жата кеткісі кел-

ген ынғайын көрсетті. Тізелерін бүге бергенде тұмсығы суға тиді де, селк етіп қайта тұрды. Суды тәлтіректей кешіп қайта жүріп кетті. Енді он қадам жүрсе құлай кеткелі барады. Айгүл қозыны көтеріп алып баладай кеудесіне қысты, құмарлана, иіскеп-иіскеп қалды. Көздерінен жасы да домалап кетті.

Жас қозыны қолына алса-ақ Айгүлдің есіне екі айға толмай қаза тапқан тұла бойы тұңғышы — Аманкелдісі түседі. Ол бір ауыр жылдардың ауыр күндері еді. Айгүл босанардан екі-ақ ай бұрын майданға кеткен жарынан да хабар жоқ болатын. Соғыс үстінде туған соң, атын Аманкелді қойған баласының суретін әкесіне жіберуді арман етіп еді. Айгүл оны да істей алмады. Жаңа туған жас бала да, күйеуінің отары да жас босанған Айгүлге қарап қалды.

Жалғыз ғана құрсақ көтерген Айгүл жас баланың жылылығын әлі ұмытқан жоқ. Жас қозыны кеудесіне қысса-ақ сол баланың жылуы келеді. Әлсіреген қозы маңыраса-ақ құлағына сол баланың үні келеді. Жас қозыдан сол баланың иісі келеді.

Қозыны қолына ала бергенде Айгүл аз ғана әлсіреу де сезініп еді. Оның үстіне шыдамсыз жиренбесті иығымен соғылып кетті де қозы шолп етіп суға түсті. Айгүл өзі де аз-ақ құламай қалды. Қозы байғұс сортаңдағы ашқылтым суға тұмсығын бір-ер тығып алып, тырбаңдап әрең тұрды. Басын шайқап, екі құлағымен жағын шапалақтап, түшкіріп-түшкіріп қалды. Айгүл қозыны қайта көтеріп алып қызылшұбар шәлісімен көздерін, құлақтарын, тұмсығын сүртті. Аты соғылып кеткенде құлай жаздаған Айгүлдің шолақ резеңке етігіне су толып кетіпті. Екі табаны май батпаққа жабысып қалғандай, аттай алар емес.

— Жәке, тоқтай тұрыңыз!— деді Айгүл ұзаңқырап кеткен түйелі арбаға қарап,— мына қозыны да арбаға аларсыз.

Айгүл су толып кеткен резеңке етігінен аяғын әрең суырып алды да, қозыны көтерген бойы арбаға қарай кетті. Су жылы екен. Кішкене аяқтың қып-қызыл саусақтары су бетіне жымындасып тигендей болды.

Түйе жегілген күркелі арба тоқтап, түйені жетелеген Жәкең шал мұрнын сіңбіріп, жеңімен сүртті. Маңдайынан сорғалаған тер екі миығынан ағып селдір сақалының ішіне сіңе беріпті. Астына кереге жайып кеңейткен, айналасына ши ұстап қоршаулаған арбадан Айгүлге балалар дауысы естіледі. Орталарына тағы бір қозы келіп

қосылғанда кешелі-бүгінгі туған жас төл шуласып кетті.

— Жиырмадан асып кетті-ау, шырағым. Кешке дейін қырыққа жетіп жүрсе қайтеміз?— деді Жәкең шал бөркімен маңдайын сүртіп тұрып.— Бұдан былай күн-түн демей ақтарылады ғой. Қой ғой, күн-түніне қарай ма ол. Пұлан бойынша да осылай ма еді? Кешкі қопалқада бір-аз қозыны соятын боламыз ба?

— Пышағыңызды жаландатпай, шыдай тұрыңыз, Жәке.

— Мен шыдармын-ау, қойларың шыдаса! Қойдың қашан қозыларын зотекник екеуің ғой білетін. Ол оқыған, сен болсаң депутат. Бірақ, мен бірдеңе білсем қозы аз болмас.

Шалдың кінәлай сөйлеуін Айгүл орынды көрді. План да, есеп те дұрыс еді, бірақ, соның орындалуына кінәрат араласқанын айтты.

— Жәке-ау, амалым болды ма? Біз қыстаған жерде тым болмаса бір жел-құдық су берсе, қойды сол жерде-ақ қозылататын едік қой. Ақтақырдың суын кешіп, түбекке ойысатын неміз бар еді?

— Түсінем, шырағым. Биыл қары құрғыр да күрт еріп, бір-ақ күнде жоқ болды ғой. Түбекке көшпесіңе амал қалды ма.

— Көшпесіңе емес, қашпасыңа деңіз. Жәке. Жел құдықтар су тартпай құр қаңқайып қала бармады ма?

— Саясатыңа қарсы келіп қалам ба деп жұқалап жатқаным ғой әншейін... Әйтпесе осыдан артық қашу болады деймісің. Сусыз жерде отар ұстауға болмайтынын білемін ғой.

— Жел құдықтар күздігүні қанатын бұлғап шақырып тұрғандай еді, дәл керек кезінде су бермей қош айтысқандай қолдарын сілтеп қала берді.

— Мидай далада әлдебірдеменің қалқайып тұрғаны теріс те емес шығар... Бастықтар орнатқан қаңқайма ғой әйтеуір,— деді шал әлдекімдерді кекеткендей үнмен.

— Қаңқайып тұру үшін емес, су тарту үшін.

— Ә, түсінем ғой.

— Оны жұрттың бәрі де түсінеді.

— Бәрі де түсінсе түсінетін шығар, бірақ бәрін де түсінеміз демес едім.

Айгүл шалдың оспағын аңғармай қалып еді. Жәкең әрбір қартаң адамның байырғы әдетіне басып, ақыл айта сөйлеп кетті:

— Мысалы, техниканы мен түсінемін бе! Жоқ. Желқұдық деген немене өзі? Бір дөңгелекті бір дөңгелек

сімен теңселіп тұр. Берден өзі тақыр басынан май батпақ сорғалап тез тұра алмай қалды. Суға белшесінен батып отырған күйі: «Депутат жолдас! Депутат жолдас!» деп жатыр.

— Е, не болды, Берден?— деді Айгүл күлімсіреп.

— Енді жарты сағатта жетпесең, біздің отардың барлық төлі «Қасқырсайда» қалады.

— Неге? Адамдарың қайда?

Берден сөзге, сұрауға құлақ асар емес, өз сөзін айта береді.

— «Қасқырсай» өткізер емес, Су кернеп барады. Өткел берер емес. Соны мәлімдеуге келдім.

— Тағы бір-екі күн ұйықтай түссеңдер еді!— деп Жәкең шал оны кекетіп тастады. Берден оған да құлақ асқан жоқ:

— Депутатқа мәлімдедім, болды. Ендігісін өзі білсін,— деді де өзін-өзі бөксесінен көтермелеп, орнынан тұрды.

«Қасқырсай» дейтін бәлені Айгүл бала жасынан білетін. Ұзындығы жиырма километр келетін терең сайға кей жылдары Сырдың суы түсіп кетсе, өткел бермейтіні рас. Қыс бойы құмда бағылатын отарлар түбекке оралғанда, осы сайға соқпай өте алмайды. «Қасқырсайдан» Айгүл отары да кеше ғана өткен. Онда құрғақ жатыр еді. Ылғи жымып келіп, қапы соқтыратын Сырдың суы ұрланып келіп басып алғаны да. Енді ол сай салығын салмай өткізбейді. Айгүл ойланып қалды.

— Бізден кейін тағы да көп отарлар келе жатыр. Бәрі де келіп тіреледі соған. Олардың күні өзімен, бізді апаттан құтқара гөр, депутат.

Өз отарының қысылысын күйіп-пісіп тұрып айтса, басқалардың мұң-мұқтажы енжар ғана айтылды.

— Немене, сендерде тым болмаса мынадай арба да жоқ па?— деді Жәкең шал. Арба жайын орынсыз-ақ қыстырғанына қарағаң жоқ.

Өз қолынан жасап алған, әр жылда бір-ер күн керегі де болып қалатын арбасына Жәкең мардамси қарады. Алдыңғы екі доңғалағы ескі соқалардан қалған темір доңғалақтар, артқы екеуі — мотоциклдікі.

— Арба деп тұрғаныңыз мынау ма? Көрген де емеспін, естіген де емеспін,— деді Берден. Кекетейін, құлық айтайын деген жоқ, арбиған-ырбиған бірдемені жаратпай қалғанын тура айтты.

— Өй ақымақ! Жыл сайын барлық төлдің жанын

алып қалып жүрген осы арба екенін естімеп пе ең? О не дегені екен!

— Жә, «Қасқырсайыңа» қайта бер. Мен де ұзамай жетермін,— деді Айгүл борбайынан сорғалаң өрең тұра берген Берденге қарап.— Жәке, сіз иттерге ие болар-сыз, менің артымнан еріп кетпесін. Отарды тоқтатпай, ілгері қарай жылжыта беріңдер. Тұсына жеткенде Әуес-бек те келіп қосылар.

Әуесбек екінші қойшы, бір каністр су, бір шәйнек, бір қазаншаны бөктеріп алып, ол мана ілгері кеткен. Әр қысылшаңның өз амалы бар, қойшылар кезектесіп ілгері кетіп, судан құрғаққа шығып жылы тамақ жасайды. Ат шоқырағымен жарты сағат ілгері кеткен қойшыны отар жылжып үш сағатта өрең қуып жетеді. Ол екі арада мызғып алуға да болады.

— Өз қозыларын қойнына тықса да, аман алып қалар еді. Колхоздың қозылары қырылғалы жатқанын сағаң мәлімдеуге келгенін көрдің бе мұның! Басына мініп отырып, қызыл бұрышты қыстырар ма еді құйрығының арасына!— деді Жәкең шал, атын өкпеге тепкілеп ұзай берген Берденге қарап.

Айгүл үндеген жоқ. Етігінің суын төгіп, жалаң аяғына сұға салды да, атына мінді. Ерігіп келе жатқан жіренбесті қояндай орғып атыла жөнелді. Атының төрт тұяғынан жарыла шашырағаң су күн көзіне шалынғанда Айгүл екі жағына қызылды-жасылды маржан шашып бара жатқандай көрінеді екен, Жәкең шал қызыға қарап:

— Ерің де, еркегің де сендей-ақ болар!— деді. Содан кейін Айгүлдің артынан жөнелеп берген иттерін шақырды:

— Кәһ, кәһ, кәһ!..

«Қасқырсайға» жеткен соң, Айгүл жұрттың екі нәрседен аңтарылып қалғанын таныды. Тасыған су, кең даланы қапталдай жалап кететін өрт, биік аспанды тілгілеген найзағай сияқты алып күштер дала халқын арбасуға келтірмей жеңе берген, бағындырып алған. Сол ықтау әлі арылмай келеді. «От пен су — тілсіз жау»— деп жай айтылды дейсің бе, келісімге келмейтіндіктен айтылған ғой. Оның үстіне бір саты болса да жоғарыдан бұйрық күту тағы бір тұсау болып қосылыпты.

«Қасқырсай» кемерінен келіп тола бастаған екен. Ат омырауынан асатын, бұйралана аққан су сайға тығылған қаңбақтарды ағызып әлдеқайда әкетіп барады. Сайдың арғы бетіне үш-төрт отар жиналып қалыпты. Бір-бір киіз үйді артып алған түйелер әр жерге шөктірулі

жатыр. Сайдың жағасына от жағылып, шәйнектер, казандар асылған. Еркектер оңаша шоқтарылып әлденені ермек етіп отыр.

Мойындарына ашық түсті қызыл ала галстук байлаған екі жас қойшы судан атпен жүзіп өтті де, Айгүлді бергі жағада қарсы алды. Сайдың арғы бетінен:— Жеткен екен, жетті ғой депутатымыз,— деген дауыстар естіледі.

— Осыдан бір-ақ жеті бұрын не деп келісіп едік? Уәделерің қайда?— деді Айгүл амандыққа келмей жатып-ақ. Дауысында әрең ұстап қалған ызғар бар еді. Қойды ұмытып, қошемет көрсеткелі келген жас қойшылар абыржып қалды.

— Апай-ау, ферма бастығы алдап ұрды ғой. Айтқандарының бірін орындаған жоқ.

— Содан кейін көзімізге көрінген жоқ,— деп жас қойшылар бар кінәны көзі жоққа аударып жатыр.

Жиренбестіні омыраулата жүздіртіп Айгүл сайдың арғы бетіне шыққанда, барлық қойшылар қопарыла көтеріліп келіп қарсы алды. Бұлар да депутатқа ұзақ шұбырынды, қошемет көрсете бастап еді, Айгүл тез тойтарып тастады.

Болмашыны дағдарыс көріп, болымсызды сөз қылатын мінездерге Айгүл күйіп-пісіп қалатын еді. Ол жайылымы кең көрінгенмен көбінесе жайдақы шығатын ойдың адамы емес, жинақы да шымыр ойдың адамы. Енжарлықтан туатын езбе сөздерді ол айығары жоқ күзгі ақ жаңбырдай сезінеді. Қойшылардың болмашыны, сеп қылып, алыстан ағаш жағалтайлап әкеліп бар кінәны ферма бастығына аударғысы келгендеріне Айгүл құлағын да салған жоқ. «Жә, жетер!» деп айғайлап жібергісі де келді. Бірақ көпшілік алдында көтеріле сөйлеу, зекіп қалу Айгүлдің әдетінде жоқ еді.

— Жә, болар іс болып, уақыт өтіп кеткен екен, амал не... Тек ендігі жылы тағы да осыған ұрынбайтын болайық,— деді Айгүл аз ғана жымия сөйлеп.— Е, талайды ұмыттыңдар ғой, мұны да ұмытып кетерсіңдер!

Уәдеге мырза жұрт:

— Е, неге ұмытайық!

— Есте қалатындай-ақ болып тұр,— десті.

— Онда тұрмайық, үш-төрт керегені қосақтап салы жасаңдар. Әрбір салы ең кемі жиырма қозыны көтереді.

«Қасқырсайға» бір қозыны да құрмалдық етпейміз. Ірі қойлар өздері де жүзіп өтеді. Қәне!

Осы оңай ой қойшылардың бәрінде де бар екен, бәрі де оңай мақұлдады. Тек ерлікке, озық техникаға сүйенген ой болмағандықтан айтуға арланыпты.

Төрт отардың жас қозыларын салымен өткізуге едәуір уақыт кетті. Қойшылар қозыларының араласып кетпеуіне жан салып жүр. Айғай-шулары көп, бәгесіндері көп, біріне-бірінің ақыл айтулары көп. Кейбір қойшылар қозылары түгел қырылып қалатын болса да, қалыптасқан әдеттерінен айрылғылары келмейді, жоқ жерден талас шығарады.

Айгүл осы тұста ғана бір айқайлап қалды:

— Тоқтатыңдар босқа даурығуды. Мен жауап берем!— деді. Ызғарлы үнді оңай сезіне қалған қойшылар одан кейін зекіп қалуды күткен жоқ.

«Қасқырсайдан» аман өткен отарлар түн ортасы ауа бергенде Ақтақырдың жайылма суына келіп килігіп еді. Әрі-беріден соң отарлар араласып та кетті. Кешегі-бүгінді туған жас қозыларды кереге-сүйреткіге жегілген түйелер әкеле жатыр. Түйенің үстіне шаңырақ-күрке жасап алып қозыларды соған толтырып алғандар да бар. Бір апаттан аман өтсе де, су жайылып кеткен тақырдың әлегіне отарлар енді кездесті. Жазғытұры әрі буаз, әрі жадау қойлар тізеден су кешіп әрең жылжып келеді.

Қозылап та келеді, бірен-сарандап жүруге жарамай қалып та келеді. Қойшылар да қалжырап қалған. Ән де жоқ, елең етер үн де жоқ. Тағы да дала үнсіздігі. Оған қосыла түн үнсіздігі, шаршау үнсіздігі. Тек қана әр отардың иттері сыйыса алмай, әлсін-әлі жанжалдасып, төбелесіп-төбелесіп алады. Жүріп келе жатып қалғып кеткен қойшылардың ұйқысын ашатын да сол иттердің төбелесі ғана.

Сәнмен ерттелген елгезек аттарды таңдап мінгендей екі жас қойшы қай отарда қанша саулық барын, қанша қозы туғанын есепке алып жүр. Әрбір жаңа қозылаған қойдың, әрбір жүре алмай қалған қойдың қай отардікі екенін екеуі кезектесіп келіп Айгүлге мәлімдеп кетеді. Жас тақымға іліккен жарау аттарын безектетіп келе жатқанда түнгі тынық суға үймеленіп түсіп тұрған шым-шытыр жұлдыздар шатынап жарылып жоқ болады.

Ертендер түбекке жеткен соң осы төрт отардың қой-қозысын біріне-бірін ауыстырмай бөліп беру жанжалы бар. Ол әрине Айгүлге бір соқпай тына алмайды. Сондықтан Айгүл өз отарына қанша асықса да, әлі кете алмай айналақтап жүр. Байқалатын ыңғайлар бар, анықталатын есептер бар.

— Арамқатқыр, жатқың келе ме, немене өзі!— деген дауыс ащырақ шыққан соң Айгүл әдейі солай қарай бұрылып келіп еді, Берден екен. Кереге-салыны сүйреп келе жатқан дардай атан тұрып қалыпты. Берден атанды қанша жерлеп, қалай ұялтам десе де, орнынан қозғалар емес. Бақырып-ұлып, басын шайқап, жынын шаша бастапты.

— Демалдырыңыз!— деді Айгүл жақындап келіп.

— Депутат шырағым, әлі кеткен жоқ екенсің ғой. Енді өз отарыңа жүре бер. Бір апаттан алып қалдың, рақмет депутатымызға. Барлық бұйрығыңды бұлжытпай орындаймыз,— деді Берден.

— Мен бұйрық бердім бе?

— Өз қолыңмен істеп көрсеткен соң бұйрықтың керегі не! Сен келмесең төл түгіл ірі қойдың шығыны аз болатын ба еді? Жігіттер, мұның жайын депутатымызға жеткізбесек болмас деген мен едім әуелі, аузыма құдай салған екен...

Берден бұдан гөрі де шұбалта сөйлемек еді, әлденеден сүйретпеде келе жатқан қозылары шу ете түсті.

— Ей, не болды? Неге шулап кеттіңдер?— деп Берден қозылардың қасына барды да,— ойбай, су көтеріліп кетіпті... Қозылар суға кететін болды. Кетіп қала көрме, жолдас депутат!— деп тағы сасқалақтап қалды.

— Оянға кездесіп қалмасаң, бұл арада су көтерілмейді, Сасқалақтама!— деп Айгүл аттан түсіп еді, су қайта таязданып қалғандай екен. Кереге-сүйретпе жерге жабысып қалыпты.

Біресе атанын жұлмалап, біресе қозыларына жүгіріп абыржып қалған Берден:

— Ей, мына бөрік қайда барады?— Сырдарияға қарай тартты ғой!— деді.

Шалдың басынан ұшып түскен бөркін су ақырын ғана жылжытып әкетіп барады екен. Беталысы шын-ақ Сырдарияға қарай. Айгүл қуанып кетті. Қойнында жүретін қол орамалын суырып алып тастап жіберіп еді, ора-

мал тіпті тезірек жылжып кетті. Оның беталысы да Сырдария.

— Тоқта, шал! Әуреленбе, құтылдық, құтылдық!

Айгүл атына қарғып мініп алып, қалғып тұрған қараңғы түнді жарып жібергендей ашық дауыспен:

— Тоқтаңдар! Тоқтатыңдар отарды! Таңертең құрғақпен қозғаласыңдар. Канал бітіпті! Канал, канал!— Жайылма суды сол тартып әкетіп жатыр. Канал, канал!— деп, шұбаған отардың алды-артына шауып барып, оралып әрең тоқтады. Әуелі көтеріңкі шыққан дауысы енді бір кезде дірілдеп, жылап жібергені байқалады. Қалғып-шұлғып келе жатқан қойшылардың бәрі де сергіп, үнсіз түн, гүілдеп кетті:

— Канал, канал!..

Сусыз дала өгей шешеғой, ұзақ түндер түгіл, ұзақ ғасырлар бойы жыласаң да еміренер ме, былқ этер ме!

Жайылған судың кейін сырылуы жаңа каналдың біткені де! Бетімен жайылған суды сорайтап сорып әкетіп жатқан сол канал болат та.

Қойшылар Айгүлді тағы да қоршап алып:

— Каналда да сенің еңбегің бар ғой.

— Сен болмағанда тағы біраз сарғайтатын еді ғой!— десіп қошемет көрсете бастап еді, Айгүл оны естіген жоқ.

Жиренбестінің басын алға қарай бұрып алып жөнеп берді. Ат та ұшып келеді, Айгүлдің өзі де ұшып келе жатқандай.

Өзі үшін де, өзгелер үшін де әлдекандай үлкен бір қуанышты айтып кетіп барады. Ол өлең айтып бара жатқандай. Өленнің сөзі емес, сазы қалады ғой есте. Айгүл жүрегінен атқылап келе жатқан да сондай бір саз еді.

АҚЛИМА

— Ана!— деп басталыпты жауынгер хаты. Жалын атқан ыстық лен шыққан «Ана, апатайым!» деген сөздер дүние жүзіне айғай салып тұрғандай.

— Апатайым-ай, сағындым ғой,— дегеннен кейін тізіле қалған көп ноқаттар ыршып түсіп домалап-домалап кеткен көз жасына ұқсайды.

Мүмкін, хатты алқынып отырып, асығып жазған адамның булығып келіп алқымға тірелген сағынышы

ағытылып шығарға сөз таппай, түйіліп қалып, көп поқатқа айналған шығар! Мүмкін, анасын қатты сағынған баланың он беттік хат жазса да, бар айтары осы бір ғана сағындым ғой деген қуанышты күрсініс күйі болар.

Хатты алып тұрған Ақлима апайдың да жан жайлауы бір ғана сағының күйіне лық толы жүретін еді. Майданға кеткелі бес жыл болған жалғыз ұлы Қасымнан екі жылдан бері хабар жоқ-ты. Сондықтан ана жүрегі жел үрлесе де ызыңдап тұратын қатты бұралған домбыра шегіндей әрбір нәзік үнге қосыла кететін.

Хатты оқып тұрған жаудыраған қой көзді, сұңғақ бойлы Нұрила «сағындым ғой» дегеннен кейінгі көп поқаттарға сүрініп кеткендей аз ғана кідіріп қалғанда, ана жүрегін бұрқ етіп бұзып шыққан ыстық та ірі жас тамшылары стол үстіне тырс-тырс тамып кетті. Нұриланың да жаңа ғана ашыла бастаған қызыл гүлдей үлбіреген қызыл еріндері дір қағып, биік ақ маңдайы қызара қалып еді.

Үзілуге айналған үмітін қайта бір жалғап жіберу үшін келген хатты қолына алғанда, Ақлима апай «баланнан» дегеннен басқасын байқаған да жоқ. Өз баласы Қасым туралы келген қара қағаз сандық түбінде жатса да, мәңгі үзілмес ана үміті — «балаң міне тірі табылды»— деп, торғайдай шырылдады. Жасқа толы көздерін көрші пәтердің террасасына жүгіріп шыға берген Нұрилаға бір жалт еткізіп қалып, Ақлима:

— Нұркеш-жан, бері келші,— деді қолындағы хатты көрсетіп.

Соғыс кезінде бір тілекті адамдар бір ғана түн бірге түнеп шықса да, бірінің қуаныш-қайғысына бірі оп-оңай ортақ болып қала береді. Осы пәтерде екі айдан бері көрші тұратын Ақлима мен Нұрила да көп сырларына ортақтасып кеткен жандар еді.

Биік өкшелі ақсұр туфли киген әдемі аяқтарын террасаның аралық жақтауларынан сылаң еткізіп бір-ақ ырғытты да, Нұрила дік етіп бері түсті. Нәзік қана қызғылтқа боялған ақ жүзі қуаныш сезінгендей, еркелей күліп кеп, Ақлиманың қолындағы хатты алды.

— Қуаныш үстінде жылайтын болсаң, оқымаймын, — деп, әуелі Ақлимаға еріксіз бір езу тартқызып алып еді, енді міне, «сағындым ғой» дегенді оқығанда Нұриланың өз дауысы да қалтыраңқырап, аз ғана кідіріп қалды. Жұп-жұмыр аппақ мойнында көгілдір тартып тұрған екі күре тамырдың да лып-лып соққаны көрініп тұр. Өзегің-

нен өтердей тіктеу қарайтын көздерінің жанары жасқа шыланып барады. Әр саламен ақса да әлдеқайда түйісіп қалатын өзен суындай, екі көңілдің төркіндес бір мұңы тоғысқалы келе жатқан сияқты. Дәл осы жерде екі әйелдің жүрегі де домбыраның екі шегіндей екі түрлі бұралса да бір күйге келіп, бір күйге қосылып тұр еді.

Хаттың бас жағы биік өрден тар ғана арнамен, аңыртопыр тік құлап түскен тау суындай, түйдек айтылған сағыныш күйі екен. Не, ақын айта алар, не болмаса, күйші ғана жеткізе алар мөлдір таза, тұнық сыр. Бұл күйді Нұриланың өзі де дауысын шығарып оқуға шыдай алмай, көз жүгіртіп қана өтті.

Одан арғы жағы ағын су жайылмасына жеткендей, кең жайылып, тыныш аққандай екен. Нұрила осы бір тұсынан бастап кетті:

— Апа, сені Қарағандыдан тапқаныма әрі қуандым, әрі қиналдым,— депті жауынгер.— Осы хатты жазар-жазбасымның өзі бір ауыр сын болды. «Ақадырдан» кездестіргім келіп, әуелгі хатымды сонда жіберіп едім, Қарағандыдан қозғалмаған екенсің...

— «Ақадыры» несі?— деп, Ақлиманың таңданып қалғанын Нұрила абайламады да, хатты оқи берді:

— Неге дейсің ғой, апа, бұл жерде. Оған кейінірек оралармын, әуелі аздап есеп берейін.

Құлағы хатта болса да, екі көзі Нұриланың жүз құбылыстарын бақылап тұрған Ақлиманың әлі айқын боялуларынан айрылмаған қайратты қара көздерінде «неге?» деген сұраудың тұрғаны да рас еді. Күдікті бір ой толқып келіп көз жиектеріне соққандай, көздері кең ашылып кетті де, ақсұрлау жүзі қуаң тарта қалды.

— Мен бұл соғыста қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр жер жүрдім, апа. Кейін оралармын дегенімнің жауабы да сол қырық тоғызыншы километрде жатыр... Ұмытпасам... тап сол күні сенің де қырық тоғызға толған күнің еді. Сол күніңе арнап жазған хатым төс қалтамда келе жатқан. Бірақ, ол хатты сен де алған жоқсың, өзімде де жоқ...

— Байғұс бала менің қырық төртке биыл толатынымды ұмытқан-ау...— деп қалды Ақлима. Мұнысы күдігі ме, әлде, жасын артық айтқанды ұнатпағаны ма, ол арасын Нұрила тағы аңғарған жоқ. Оның құлағына алыстан бір таныс үн келе бастағандай, өзгеге ойы бұрыла алмайтын халде еді.

— Бұл онша ұзақ та жол емес, апа: өзіміздің облыс-

ты он айналғандай-ақ,— депті жауынгер.— Екінші, сонша жер жүрсем де Берлинге жете алғаным жоқ. Үшінші, бұған поезбен жүргенім, ауада ұшқаным, танкімен жүргенім, ілгері жүргенім, кейін жүргенім бәрі қосылады. Арман сол соңғы қырық тоғызыншы километрден аса алмағанымда ғой!— дегеннен кейін жауынгердің өкініштті бір күрсінгені де естіліп тұрғандай еді.

Ұрила да күрсініп қалды. Сол күрсініс Ақлиманың ойына келе қалған күдіктерін жауып та кетті.

— Апа, қуаныш-қайғыға бірдей берік, ер болатын едің. Енді сол қырық тоғызыншы километрге оралайын. Мен сенен тудым ғой, сен де іркілмей ере бер,— деп, жауынгер бір сүйсініш айтқан жерінде, Ақлима апай бар күдігін ұмытып:

— Құлыным, қарғам, Қасым-жаным!— деп қалды.

— Түн еді, апа. Үшінші түн еді. Күндізгі көп атыстан көтерілген көкала тұманның иісі әлі арылған жоқ-ты. Бұл түн менің ең соңғы көрген дүнием болғандықтан көп нәрселер әлі көз алдымда тұрады. Бұлтты тымық түнде шығыс жақ бетте ғана біраз жұлдыздар айқын жарқырап тұрды. Етектен көтерілген қорғасындай ауыр сезілген қара бұлт түнгі аласа аспанның уық қары шегінен асып, не тарамай, не шөкпей, өзеннің немістер жақ бетін қараңғылық дүниесіндей түнертіп әкетіп еді. Сол қараңғылық немістер жақтан ауды ма, жоқ па, мен оны білмеймін. Мен көрген соңғы сурет осы болатын.

Кейде қара түннің қарны жарылып кеткендей «бырқ-сырқ» етіп қалады да, кейде түннің шегі салбырап түсіп келе жатқандай, қызылды-жасылды ағын жүрген оқтар көрінеді.

— Үшінші түн еді дедім ғой, апа. Өзеннен өту үшін үш күн, екі түн арпалысып, арғы жағаға нек арта алмай тұрғамыз. Арғы бет от белбеу, оқ топанымен қоршау ға тұрғандай аяқ салғызбайды. Оқ бораны өзен бетін жұмдей түтіп тұр. Немістердің іргесін осы арадан бір көтеріп тастасақ, әр жағында қнын-қыстау жоқ сияқтанады. Жауынгер үшін заң сол, апа: ең бері тұрған қауіппен есептесесің, оның әр жағында ылғи үміт дүниесі жатады.

— Әлі есімде, кең жауырынды, сом денелі, қарацғы түнде күндізгіден гөрі де ірі көрінген дивизия командирі полковник Ремизов танкистер арасына келді. Қазықтай қатып, сымдай тартылып тұра қалған танкистермен салқын амандасып, баяу аяндай өте берді. Тықыршу барлы-

ты. Әр метрді тұтамдап есептеп келеміз! Қауіп қасынан сүйкене өтіп, сүйемдей жерден аман қалуымыз керек. Екі минут... Екі жарым... Екі, қырық... екі, қырық бір... екі, қырық екі... қырық үш... Минут пен минуттың арасы дүниені шыр айналғандай ұзақ жол екенін сағат бетінен бірінші рет сонда көрдім. Танкінің іші көк буалдыр тартып, ішке тартқан деміңнен жылбысқы иісі келе бастады. Тізеге жақындап су да келіп қалыпты. Өңің емес, түсіңде әлденеменеге малтығып, қозғалыс-қимылың өнімсіз, ділгір бір халге түскендейсің.

Бір кезде танкінің ішіне кірген су кейін лықсып, кеудемізге дейін бір жайпап өтті де, қор-қор үйіріліп, астыңғы есік-тесіктерден құлай бастады.

Менің алдымда бір, артымда үш танкі бар-ды. Олардың нешеуі қырға шығып, нешеуі шыға алмағанын мен осы күнге дейін білмеймін. Өз танкімнің төс-табаны түгел жерге тиген соң, айдап ілгері кеттім.

Анда-санда айналам бір жарқ етіп, дүние бір елес беріп қалады. Талқандалған сым бөгеттер, істік арандар, үрпиіскен неміс солдаттары көрініп қалады. Төбемізден бұршақ жауғандай тырс-тырс етеді. От ішіне кіріп кетіппіз...

Зеңбірекшім Петр Чернов манадан бері атып келеді. Бет-аузын екі білегімен кезек-кезек сүртіп тастап, тез-тез атады. Бұрышта, аузы бір дамыл таппай, рацияда Сорокин Николай отыр. Бір қаңғыған снаряд келіп, танкімізді маңдайдан бір нұқып қалды білем, ап-ауыр танкім селк ете түсті. Танкіні жүргізуші Рахымжан Сарбасов, жапырыла жөнелген неміс солдаттарын тауықтай таптап, жіңішке траншеяны бір езгілеп өткенде маған бір қарап қойды. Қысық қара көздері жылт-жылт етеді.

— Жаяу әскерлер өтіп пе?— деп сұрадым Сорокиннен. Ол басын шайқады. Иә, өтер уақыт болған жоқ әлі, неге сұрағанымды өзім ғана білем...

Өзеннен өткелі он километр жүрдік.— Қырық екі мың тоғыз жүз қырық тоғыз километр, дедім ішімнен. Сенің қырық тоғызға толған күнің тағы бір есіме түсіп, төс қалтамда келе жатқан хатты кеудеме қарай қысып қойдым.

Петр Чернов бірдеме айтайын деп, басын маған қарай бұра бергенде, бүйірден келіп соққан оқ оң жақ қолын жұлып әкетті. Мен мұрнымды баса қалдым — суық бір нәрсе қарып әкеткендей болды.

— Жаяу әскердің үлкен бір тобы өзеннен өтіп жатыр. Алды бергі қабаққа ілекті дейді,— деп, Сорокин маған баяндай берді де,— сіз мұрыннан айрылсаңыз керек...— деп аяқтады сөзін. Мен оған Черновты нұсқадым. Черновтың ауырсынғаны енді ғана бетіне шыға бастап еді.

Бұл кек керпеп, ашу шеңберінен шыққан кез еді. Танкінің бойындағы бар құдіретін бұршақтай боратқым келгенін жақсы білемін. Танкінің іші гүр етіп жана жөнелгенін де білемін. Қап, қалтамдағы хатым жанып кетеді-ау, бекер жөнелтіп жібермеген екем деп ойлағанымды да білемін. Шашым, бет-аузым, үсті-басым жана жөнелгенде мұрынды тастай беріп, басы-көзімді түгел уқалай бастағанымды да білемін. Қозғала бергенде екі аяғым орнынан табылмай, құлап түскенімді де білемін. Оның ар жағын алты ай он күннен кейін ғана түсіндім...

Хатты тұра кеп тұрып оқи бастаған Нұриланың тізелері бүгіліп құлай берді де, қабырғаға сүйеніп барып әрең оңалды. Ақлимада сүйемел боларлық та жай жоқ еді. Жаралы жүректер ұйып қана, төмен тартып бара жатыр. Әлде не алқымға тығылып, жұтындырмайды да.

Террасаның алдында ойнап жүрген екі бала келді. Екеуі де мектепке бүгін бірінші рет барып қайтып келе жатқан балалар еді. Қара домалақ, қазақ балалары. Бірінің басында майданнан қайтқан әкесінің тайпақ пилоткасы, біреуі жалаң бас.

— Мен енді немістерді қалай ұру керек екенін білемін! Әкемнен естідім,— деді сұр пилоткалы бала,— әуелі былай ту сыртына шығып аласың да, сонсоң былай, желкеден келіп пересің...

Содан кейін қасындағы баланы «пергісі» келіп, жұдырығын сілтеп қалғанда, ана бала жалтарып кетті де, сұр пилоткалы бала өзі ұшып кетті. Қоржынындағы кітаптары да шашылып қалды. Жалаң бас бала жалмажан сұр пилоткалы баланың кеудесіне мініп алып, аузын басып:

— Содан соң ол немістің аузын былай байлап алып, сүйреп әкетесің!— деп, жолдасын сүйрелей бастады. Балалар ойыны Нұриланың ойын бөліп, көңілін сергітті ме, әлде, азап уын бір-ақ жұта салайын деді ме, әйтеуір хаттың аяқ жағын тез-тез оқып кетті.

— Ауызға ас құйылатынын, қолыма қол тиетінін көптен сезінетін едім,— депті жауынгер.— Бірақ, құла-

ғым естімейді, көзім көрмейді, тілім сөйлемейді, бар денем мылқау, ойым еш нәрсені барлай алмайды.

Бірінші қуанғаным екі қолымның амандығын анық сезген күні еді. Мылқау жатқан дененнен бірдеменің аман табылғанын білу үлкен қуаныш екен. Он саусақ түп-түгел екен! Бірін-бірі бүгін ғана танығандай, айналасып, амандасып жатқан үстінде есімді жидым. Өзара амандық-саулық сұрасып болған соң, сол қолым сұп-суық тырбиған қабырғаларды түгендей өтіп жүрек тұсына барды. Енді екі қол бірін-бірі сүйемелдеп бас жаққа бара жатыр. Бас жақтан тас қып таңып тастаған шүберектен басқа ешнәрсе таба алмай, мұрынды іздеп еді, өз орнында о да жоқ екен. Баяғы мұрын тұратын жерге ып-ыстық қорғасын құйып қойғандай.

Екінші қуанғаным, ернім мен тістерім түгел екен. Екі қол еріннің есебіне жете алмай жатқандай, кезек-кезек түгендейді. Қалжыңдасқысы келгендей, ақырын ғана шымшып та қояды.

Сол жақ балтырым ұйығандай болады да, оң аяғымның бас бармағы дуылдап қышып жатыр. Енді қолдар әрең сырғып, солай қарай кетіп барады. Әуелі қышыған бақайымды қасып жіберейін деп, оң қолым төмен барып еді, кесілген бөренеңің молтақ басындай бірдемеге кездесіп әр жағынан ешнәрсе таба алмады.

Енді бір кезде манағы өзеннен өткелі қанша уақыт болғанын білгім келіп жатты. Білегімде сағатым жоқ екен... Одан соң қайда екенімді білгім келді. Әлі сол түн сияқты, көп түс көріп, қатты ұйықтап оянғандаймын. Таңдандырып жатқан, майданда болмайтын жұмсақ төсек пен тарсыл-гүрсілсіз тыныштық қана еді.

Тағы бір кезде басымды қайта таңып жатқан үстінде есімді жидым. Ыңғайлы бір қолдар бас жағымда зыр жүгіріп жүр.

— Уақыт қанша?— деп сұрадым. Ешкім жауап бермеді.

Күңгір дауыс құлағыма келеді, бірақ маған жауап қайтарған ешкім жоқ. Мен қайталап сұрадым. Дауысым шықпағаны енді есіме түсіп, қолымды көтердім.

— Сіз қиналмаңыз... Енді қатерден құтылдыңыз... Қазір Саратов қаласындасыз... Енді бір-екі айда жүгіріп кететін боласыз!— деді күңгірт естілген қоңыр дауыс. Екі рет қайталап айтты.

Бұл манағы өзеннен өткенен кейін алты ай он күннен кейін екен. Маған әлі манағы болып жатқан уақы-

ға әлдеқашан баяғыға айналыпты. Мен оны кейін білдім.

Апа! Міне, одан бері де жыл жарымға таянып қалды. Мен өзімс өзім келгелі де жарты жылға жақын уақыт өтіпті. Енді қазіргі қалпымды жазып көрейін... Екі аяқ жоқ, кесілген темардаймын. Көздер енді ғана айқындалып келеді. Бет-аузым қара қожыр шормақтай болу керек. Оны қолыммен сипалап қана шамалаймын. Қабырғадан шеміршек алып, қоң теріммен тыстатып, мұрын жасатып алдым. Бұрынғы қалпына келіп қалған осы мұрным көрінеді. Бұл хатты жазар-жазбасымды біле алмай қинадым дегендегім, осы жайларды жазудан қысылатыным еді. Жолдастар, достар бар еді. Түрімді көргенде ең болмаса бір шошына қалмасын дейтін жандар бар еді... Енді міне түгел жазуға тура келді.

Апа, хаттың өзі көңіл көтерері аздау болып шықты білем. Бірақ қу-толағай мүгедек екен деп қалма! Екі көзім айқындалып келеді дедім ғой. Ол дүниемен арамыздағы ең үлкен серік. Екі қолым сау. Қеудем толы кеңес. сияқты. Алдыма қағаз, қолыма қалам алар күнге жетсем, дүние үлесінен маған тигені мынау-ақ дейтін емеспін!

Бұ да бір үлкен өмір ғой, апа! Мен бүкіл Отан соғысының тұсында бір-ақ түрлі әнге қосып, бір-ақ ауыз өлең айтып жүрдім. Ол қай ән, қандай өлең екенін осы күнге дейін білмеймін. Әнін де, сөздерін де жаттап ала алғанным жоқ. Әр ыңылдағанда жаңа бір ән, жаңа бір өлең түсті ме аузыма, оны да білмеймін. Ол түгіл, қандай уақыттарда айтқанымды да есіме түсіре алмаймын. Бірақ, ылғи бір әнге салып жүретінімді жақсы білемін. Сол әніме салсам-ақ шалқар теңіз үстінде келе жатқандай, не болмаса, тау қасында тұрғандай сезетін едім өзімді. Ашу, азап, қайғы, мұң, қорқу-қобалжу, мою дегендер есіме де келген емес. Сол әнім кеудеме қайта ұялап, өсіп келді. Көп көк қанат балапанның талпынғанын, ұшқысы келетінін сезем. Ұшар кезі жақын сияқты.

Қазір, апа, курорттамын. Аяқ жасату үшін кесілген сүйектерді шығықтыруға балшыққа түсіп жатырмын. Қай күні хатың келсе, сол күні ұшамын Қарағандыға... Көріскенше асығып, құшағынды сағынған балаң... Сапар.

— Сапар? Сапар деп пе? Тәу, жүрегім жаңа орнына түсті ғой!— дегенде Ақлима апайдың қуанын кеткендігі айқын еді. Өз баласы Қасым қаза тапты деген қағаз сандығында жатса да, мынау азапты көрген басқа біреу

болып шыққаны маңадан жүдеп тұрған шеше көңіліне өмірінде бірінші рет естілген қуанышындай тиді.

Бірақ, Нұрилаңың жүзі туған шешесі танымай қалардай еді. Хаттың бар салмағы соған түскендей, құба талдай майысып, жаншылып кетті. Әлгіде ғана сылаң қағып, сымдай ширатылып тұрған сұлу тұлғалы жас денесі босап, көлең қағып күлімдеп келе жатқандай көгілдір гүл төккен күрең жібек көйлегі де уқалана қалыпты. Ақлимаға қарап қадалып қалған көздерінде наз да, таңдану да, кіналау да тұр.

— Өзі бір шешесімен сырласып өскең, шешесіне жан теңемейтін жігіт екең,— деді Ақлима, өзіне өзі айтқан үнмен. Мұңысында барлық шешенің мәңгіден бері келе жатқан, мәңгіге дейін кете беретін кәрі армандымен бірге жаңағы орынсыз қуанғандығынан ұялу да бар еді.

Нұрила Сапар деген жігітті бір-ақ рет көріп еді. Бұдан үш жыл бұрын Алматыда оқуын бітіріп, Қарағандыға келгенде, қазіргі Ақлима тұратын бөлмеде — Ұлбала деген қартаң әйел тұрады екен. Нұрила әуелі сол кісіге көрші болып еді.

Бір күні, түн ортасы кезінде жиналыстан қайтып келе жатқанда қасынан жүгіріп өткен жалаңаш адамды көргенде, Нұрила шошынып қалып еді. Қарағандының түнгі аязында жалғыз трусимен кездескен адамды көргені осы. Нұрила жүгіре басып пәтеріне жеткенде, Ұлбала апайдың террасасында киініп жатқан жаңағы жігітті тапыды. Ертеңіне қарсы қайырған қара шашты, қою кірпікті, еркек пішінді террассадан түсіп бара жатқан Нұриланы жас лейтенант көріп:

— Қарындас, өткен түні мен сізді шошытқан болсам керек. Кешіре көріңіз,— деді.

Осыдан басқа сөз сөйлескендері жоқ. Достық тілеп тұрған қара көздер қыз тұлғасына екі көше бойы қадалып тұрды да, көлденең көшеге бұрылған соң ғана қою кірпіктерін бір-ақ қақты.

Ол жігіттің аты Сапар екенін, сол күні жүріп кеткенін, Нұрила Ұлбала апайдан кейінірек естіді. Ұлбала

қайтыс болғалы үш ай өтті де, қазір ол бөлмеде көмірші әйел Ақлима тұрады. Нұрланың бар білетіні осы-ақ еді.

Әлдекайдан, алыстан келген жауынгер үні Ақлимаға да жат естілген жоқ еді. Сыры көп, мол үн ана денесіне түгел жайылып, білеп алғанша аз ғана уақыт керек еткен.

— Нұркеш,— деді Ақлима,— шешең мен деп шақырсам, кейін өз шешесі табылып қалып жүрер ме екен? Енді ұл тауып алсам, айрылғым келмейтінін түсінуің керек. Болмашы бір үміт қой, әйтпесе Қасым жанымның тірі еместігін білмейді деймісің!— деді.

Нұрила өзі білетін жайларды айтты. Аз көргенін ұзақ сырдай баяндады. Ақлиманың бар ұққаны — соңша ерлік істеген адамның шеше сағынып жатқандығы еді.

Сол сағатта Сапарды шақырған телеграмма да жөнелді.

Енді, міне, Ақлима апай көрінген жұртқа балам келе жатыр деп, күтіп отыр. Кесілген томардай мүгедек емес, қанатын кере сілтеп ақ иық, мұзбалағы ұшып келе жатқандай күтеді. Өз ұлының аты Қасым екенін ұмытып кеткендей, Сапар жаным келе жатыр деп, күтеді.

Қарағандыға келе жатқан әрбір самолет Ақлима апайға ұшып келе жатқан Сапардай көрінеді...

ҚАСҚЫРДЫ АТҚАН ҚАЙСЫСЫ?

Аңшылар үшеу едік. Біреуі министр, біреуі ғалым, үшіншісі мен — жазушымын.

Арқамызда тотыдай құлпырған қызылды-жасылды бір-бір байлам қырғауыл. Әрең көтеріп келеміз. Ылғи еркегі — атасы, әкесі, баласы... Әжесіне де, шешесіне де, қызына да тигеніміз жоқ. Атпадық.

Аңшылық құмары әбден тарқады. Көп аттық. Биылдыққа бір аңшы келмеген соңға кездестік те, аңшысы келіссе екі жыл жыр болатын қырғауыл аттық. Қырғауыл қырынан да құлады, шалқасынан да құлады, тәйкесінен де құлады. Шаншылып құлап келе жатқан бойы қоржынға өзі де кіріп кетті...

Ілеңің төменгі жағында осындай бір соны қорық барып естіп құмартып келгеміз. Шын екен. Өзеннің ортасында қалған үш арал. Екеуіне былтырдан бері адам аяғы тимеген, тұпыр тұр. Қалың қара ағаш, шытырман жынде мен жыңғыл. Белуардан келетін қорық көк өлең. Үшінші арал үйір-үйір жыңғыл, шеңгел екен, аппақ құм қырқаланып жатыр. Дәл ортасында жалғыз өскен жуан торанғы көрінеді.

Таңертеңгі бір шарлауда соңша көп қырғауыл атып, енді демалуға біз сол үшінші аралға келе жатырмыз. Шын аңшы аң көп кездескен жерден алыстап кетіп демалу керек. Біз де соны істеп, қырғауыл көп екі араддан қашықтап барамыз.

Август айының аяқ шені болса да күн әлі ыстық. Су да жылы. Үшінші аралға ауысу үшін қырға шықпай-ақ су кешіп келеміз. Үшеуміз де орта бойлының о жақ-бұ жағында болсақ керек, арқадағы қырғауылдың қызылды-жасылды құлпырған құйрықтары суға жүзіп келеді.

Аңшылық алабұртуы басылған соң, артығырақ кеткеніміз де еске түсе бастады. Алынған рұқсат бойынша үш аңшы үш-үштен тоғыз қырғауыл атпақ едік, қазір тоғыз-тоғыздан асырып жіберсек керек. Осы бір түйткіл еске түсіп үшеуіміз де үнсіз келеміз.

Министр бәріміздің бұрын қырағылық көрсетіп:

— Асыра сілтеп жібермедік пе? Ұсталып қалсақ ұят болып жүрмес пе екен?— деді, бізге бұрылып.

— Түнде қайтамыз ғой, ұстала қоймаспыз...— деді ғалым.

Мен үндемедім. Арқадағы қырғауыл салмағы ауырлай түскендей болды.

Үшінші аралға келіп орналасқаннан кейін аңшылық қалпымызға қайта оралыппыз. Әркім өз атқан қырғауылын қоюырақ көлеңкеге тығып жатыр. Ғалым өз қырғауылдарын бір құмның етегін қазып жіберіп, сызды салқынға көмді. Жуан жалғыз тораңғы үй орнындай дөңгелене біткен қалың жыңғылдың дәл ортасына өскен екен, айналасына қою көлеңке түсіріп тұр.

Шын аңшылар орынды-орынсыз от жағып, түтін бұрқыратпаулары керек. Біз де алдымызға термостарымызды әкеліп қойдық. Шын аңшылар мырза келеді, біз де сумка біткенді, дорба біткенді ортаға қойдық. Ақ мойнақтар, қызыл мойнақтар қылтия бастады. Шын аңшылар дабырлап сөйлеспейді, біз де ақырын ғана күбірлесіп отырмыз. Шын аңшылар үнемі сақ отырады, біз де қолымызда кесе, көзіміз айналада, құлағымыз әр дыбысқа елең етіп қалып отыр.

— Ойбай, елік!— деп ғалым газет дастарханның үстіне бұға қалды. Мойны оқыс бұрылып, көздері «елік!» деген жағына қадалып қалыпты. Тырнақтының көзі, тістінің көзі, аңшының көзі!.. Кесесі қисайып, қарақошқыл коньяк төгіліп жатыр.

— Елік емес, қара құйрық!— деп, министр де бұға қалды. Оның кесесі де жантая құлап, оның коньягы да төгіліп жатыр.

Мен ешнәрсені көрмей-ақ бұқтым. Менің коньягім де төгіліп жатыр... Министр де жоқ, ғалым да жоқ, жазушы да жоқ, аңшылар қалыппыз...

Жыңғыл шыршасының азғана селдіреген жерінен жел жағымыздағы суға жақыннан келіп тоқтаған үш қара құйрық көрінеді. Екі лағын ертіп келген ана киік елең қағып, елгезек тұр. Қауіп барын сезінгендей селк етіп қалады. Екі лағында табиғи сергектік, ата жөнелуге

әзір тұрғандық бар. Сонымен бірге анасына сенген балалық, балаға лайық ойнақылық бар.

Екі лақтың бірі суға тізесінен ғана түсіп, суды бір ұрттады да басын көтеріп, тамсанып айналасына қарады. Тағының сақтығын, лақтың сақтығын істеп тұр. Лақ байғұс басын суға қайта еңкейте бергенде бір бүйірінен арс етіп қалып, суға атылып түскен көкжал арлан қасқырды көрдік. Ана киік қасындағы лағымен бірге жалт бұрылып, орғып-қарғып қыр асып кетті. Суда қалған лақ аз-ақ бассалмаған қасқырдан ырғып біздің аралға қарай қашып келеді. Орғып-атқылап, секіріп ырғып, ұшып келеді. Суға лақтан гөрі салмақтырақ батып, қасқыр да қалмай келеді. Біздің екі жігіт мылтықтарын қолдарына алды.

— Қасқырды, қасқырды!— десіп, ысылдасып қалдық.

Лақ қашып, қасқыр қуып келе жатқан су Іле өзенінің өзі емес, үш аралды күн шығыс жағынан орап кеткен жіңішке жармасы ғана. Терең де емес, ені де елу метрдей ғана. Байғұс лақ бір секіргенде екі метрдей кетеді де қасқыр одан шалымды емес, ауырлау малтығып келеді.

Қоян көжегіндей сұрғылт лақ құм аралға қалжырап шықты. Көкжал арлан бес метрдей кейін шықса да болдырмапты. Қайрақ құмға тырнағы іліккен соң-ақ лақпен арасы жақындай берді.

Тағы баласы қарауытқанға жақындамай, біздің оң жағымыздағы құм бүйраттың қырқасымен қашып келеді. Арлан қасқыр аузын арандай ашып алған. Кеңірдек түбінен шыққан ызалы ырыл естіле бастады. Қашқан лақ, қуған қасқыр дәл біздің тұсымызға келгенде аралары үш метрдей-ақ еді. Көздері шұбартып кеткен көк тажал бар ызасымен енді бір арс етіп қалса, қорқақ лақ ұшып түскендей. Екі мылтық жалғаса гүрс етіп қалды. Мен селк ете түстім. Қорыққаннан емес екен...

Лақ байғұс өз екпінімен доңғаланып барып, тұмсығынан шаншыла құмға құлап түсті. Бар қамқорлығымыз — азаптамай, тез өлтіргенімізде болат та... Қасқыр жалт бұрылып, атжал құмның тасасына түсіп кетті. Жоқ болды.

Аңшылар бірімізге-біріміз қарадық та үндеспей қалдық.

— Қасқырды, қасқырды!— деп, ысылдасып қалғанымыз қайда?

ТИМҚА-ДИМҚА

Мен Ұлы Отан соғысы басталған күннен бері бір ғана моншаға барып жүремін. Оның қараңғылауына да, кірлеуіне де, кейде сағаттап күттіретін кезегіне де бойым үйреніп кетіпті. Басқа моншалардан маған мұның ыстығы да ыстық сезіледі.

— Сүпірга бар ма?— деймін ұйғыр шалына.

Ол маған:— бағ!— дейді. Шынында «бар» да демейді, «бағ» да демейді, мен естіп-білмеген бір дауысты дыбысқа апарып соғады.

— Веник есть?— деймін орыс шалына.

— Ол маған:— есть!— дейді.

— Сыпыртқы бар ма!— деймін едәуір жасқа келіп қалған москәл қазаққа.

Ол үндемей ғана сыпыртқы әкеліп береді.

Билет он бес тиын, сыпыртқы он тиын. Моншада осыдан басқа не бар сөз боларлық? Мен осы сөз аздыққа үйреніп кеткенім соншә, басқа моншаларға барғым келмейді.

Тим... Тимоша... Ким... Симка... Дим... Димка... осының бәрі бір-ақ адамның аты. Оның шын атын ешкім білмейді. Мен өзім сұраған емеспін. Бұл тырнаған арық, денсаулығы қыл үстінде, оқымаған, жұмысқор адам. Жаңағы үндемей ғана сыпыртқы әкеліп береді дегенім осы кісі.

— Оден!— дейді ол моншаның ішкі есігін ашып, алдыңғы залда кезек күткен адамдарға. Бұл оның бір адам кірсін дегені.

— Назат!— дейді, біреудің орнына екі адам кіріп бара жатса.— Назат!

Кезегіңмен кірсең, билетіңді алады, орныңды көрсетеді, сыпыртқы сұрасаң,— береді. Сырт айналып жүре береді.

— Оден!

Бұл тоя жеп көрмеген, қызыға киініп көрмеген, жасынан-ақ өнімсіз еңбектен аса алмаған сорлы адам. Өзі де «оден», көптің бірі емес, жалғыздардың бірі.

Бір күні ол маған жақынырақ келіп:

— Ағай, он сом ақшаңыз бар ма! Керек еді,— деді ыржиып.

Ширек ғасыр ішінде маған тіл қатқаны да осы, ширек ғасыр ішінде менің бетіме тура қараганы да осы.

Мен барымды бердім. Алды. Алғыс айтқан жоқ.

Содан кейін талай рет кезекте тұрып моншаға түсіп жүрмін. Кезек тым ұзақ болғанда кезексіз өткізер ме екен деп Тима-Димка-Симкаға талай жалтақтадым. Бірақ, оның көзі маған бір түскен емес. Кезегімен өткізеді, билетімді алады, сыпыртқы сұрасам,— береді, он тиынын алады, сырт айналып кете береді.

Екеуміздің арамызда әдетке айналған амандасу да жоқ, таныстық та жоқ. Аты-жөн сұрасу да жоқ. Ширек ғасыр бойында баяғы бейтаныс қалпымызда келе жатырмыз.

Бір күні тағы да сол моншада өзіміздің сүбелі жазушыларымыздың бірі кездесіп қалды. Ол менің арқамды біраз сабалап берді, мен оның арқасын сабалап бердім. Ол менің арқамды ысқылап берді, мен оның арқасын қызыл-шақа қылып бердім. Енді екеуміз жайласып отырып алып қаланың жаяу өсегіне көше бергенімізде Тимканың «Назат!» деген қатты айғайы естілді. Шешінетін жерге өтіп кеткен біреуді шегіндіріп жүр.— Назат! Назат!

Осыған ұштасып біздің әңгімеміз де Тимкаға көшті. Менің сыбайласым Тимканың біраз қызық мінездеріне кездескен екен. Бір жолы Тимкадан сыпыртқы алғанда бір бес тиын, екі үш тиындық берген екен, Тимка бір тиынын қайырып беріпті... Мен жолдасыма өз басымнан кешкен жоғарыдағы әңгімені айттым. Қінәсыз-кінәратсыз күлісіп алдық.

Күлкі аяқтала бергенде сыбайласым маған шұғыл бұрылып:

— Сен бұл әңгімені маған неге айтып отырсың? Әлде менің де қарыз сұрағым келіп отырғанын сезіне қалдың ба?— деді.

— Жоқ, сен қарыз сұраушы ма едің? Отыз баспа табақ кітабың баспада жатқан жоқ па?

— Бес ай кешігіп шығайын деп тұр.

— Пожалуйста, қанша керек еді?

— Екі жүз.

— Болады. Ертең соға кет!

— Бірақ, мен мына моншашыға ұсап жүз таныстықтан ажырасып кетеді екен деп қорықпа.. Кітабым шыққан күні әкеліп беремін.

— Болды.

Осыдан біраз күннен кейін мен ұзағырақ жолаушылап кеттім. Қайтып келісімен қаланың сыртында тұрдым да төрт-бес ай моншаға бара алғаным жоқ.

Күзге қарай қалаға қайтқан соң моншаға келіп едім, ұйғыр шалы мен орыс шалы мені күлісіп қарсы алды. Тимошка жоқ екен.

— Ие, жайшылық па?

— Сұрамаңыз, қызығы бар...

— Не қызық?

— Тимка осы айдың басында демалысқа шыққан... хи-хи-хи.

— Содан бері күнде келіп моншаға түсетін болды... ха-ха-ха...

— Әдетте сіз моншаға келетін сенбі, дүйсенбі күндері таңертең келіп, түнге дейін моншадан шықпайтын болды. Ха-ха-ха...

— Неге?

— Сізге кездесем,— дейді.

— Сізге айтатын сөзім бар дейді... Ха-ха-ха .— Бұлардың ойында Тимканың біреумен сөйлесем дегені бір таңқаларлық іс болса керек.

— Бүгін дүйсенбі ғой, келеді қазір...

Шалдар күлкіден аузын жиғанша болған жоқ, екі аяғын кезек-кезек сүйрете басып Тимка келді. Шалдар күлкіден тез тыйылып теріс айналып кетті. Тимканың менімен не сөйлесетінін сыртынан бақыламақшы.

Тимка менімен бұл жолы да амандасқан жоқ Жақындап келіп шалбарының ышқырына үш саусағын тықты да орап-бүктеп, насыбай шақшаның тығынындай нығарлап тастаған бірдемені менің алақаныма қыстыра салды. Ып-ыстық екен... Мен не арыз, не хат болар деп қалдым. Ашып қарасам, жабысып қалуға жақындаған екі бес теңгелік екен!..

Мен қызарып кеткен болуым керек. Екі бетім ду ете

түсті. Тимка оныма қараған жоқ, теріс айналып жүре берді.

— Өй, Тим... тұра тұршы!..

— Қазір...

Тимка шығып кетті. Шешінген бойым моншаға түспей-ақ терлеп мен отырып қалдым. Қолымда базарға мың кіріп-шыққан екі көк бес теңгелік... Әлі жыпжылы.

— Ныма, ныма?— деп, ұйғыр шалы қасыма келді.

— Што, што?— деп орыс шалы жақындап келеді.

Бұларға не айтарымды білмей мен отырмын.

Ұзамай Тимка қайтып келді. Жүзінде қуанышты адамның жымиюы.

— Өй, сен, бері келші, отыршы,— дедім мен, қасымнан орын беріп. Тимка отырған жоқ, келген бойы маған бірталай ұсақ ұсынды:

— Мынау ұсағы, ағай, елу жеті тиын...

Тимкамен сөзге келу қандай қиын болса, ақшасын қайырып беру одан да қиынға түсті. Мен оған қарызға бермегенімді түсіндіргім келеді, ол басын шайқайды. Мен күштеп екі бес теңгелікті оның алақанына саламын, ол алақанын жұмбайды. Бес теңгеліктер жалп етіп еденге түсіп кетеді. Бес тиындық, он тиындық ұсақтар дөңгелеп-дөңгелеп, жан-жаққа жүгіріп кетті.

Жалғыз-ақ ем қалды. Мен оның мойнынан құшақтап алдым да:

— Айналайын, бауырым, сен ақшаңды қайырып алмасаң, мен бұл моншаға келмейтін боламын. Сен мені жек көреді екенсің,— дедім. Жалғыз айтқаным бұл ғана емес, әрине. Момын адамға, қарапайым адамға жетер-ау деген сөзімді аямаған болуым керек.

Тимка ақшаны әрең алды. Мен тыныштанып моншаға түстім.

Сыпыртқымды балқытып алып шабынатын сөреге шыға бергенде қызара бөртіп сабаланып жатқан сыбайласымды таныдым. Ол да мені көрді. Көрді де әрі қарай бұрылып отырды. Мен де оны қысталамадым. Жақындағаным жоқ.

Моншаның қараңғылауы жақсы екен... Шабынатын сөреде бұрқыраған тұманның қоюырақ болғаны жақсы екен. Сыбайласым маған «көрінбей» сөреден сырғып түсіп кетті. Мен жуынып болғанша ол үйіне кетіп те қалыпты. Содан бері көшеде кездессе де танымай өте береді... Танымай өте беруге жеттік, енді оның ар жағында таныстықтан айрылу ғана қалмаса жарар еді...

СІЛЕКЕЕВТЕРДІҢ КЕНЖЕСІ

Жас жігіт менің кабинетіме орданда**й** басып кірді

— Сау боларсыз!..

Бұдан он минут бұрын телефон соққанда да, сөйлесу әлпетінде де бір ірілік барлығы байқалып еді, мен оның сына қарамай, кел дегемін.

Қағазға толы сұрғылт папка бар салмағымен менің столыма сылқ ете түсті. Жігіттің өзі кең креслоға шалқая отыра беріп:

— Темекі тартатыныңыз жақсы екен... Лұқсат болар?— деді менің темекіме қолын созып.

Лұқсат..

— Біз болсақ, «Беломор», «Бүркіт», «Прима» тартамыз ғой. «Лайка» деген ерекше бірдеме болар?

— Ерекше ештеңесі жоқ.

— Сонда да...

Екі аяғы есерлік, ессіздік дейтін екі баспалдақта тұрған адам сияқты екен.

— Ие, жұмысыңды айта отыр. Жаңа айттым ғой, жарты сағаттан кейін жиналысымыз бар еді.

— Айта отырсам, мен сізге екі рет хат жазып едім, жауап бердіңіз...

Күніне ондап, айына жүздеп келетін хаттардың көбіне жауап бере алмайтыным есіме түсіп, мен бұлтарыс жасағаным жоқ.

— Мүмкін... Ондай жалқаулығым жоқ емес,— дедім.

Жас жігіт онымды қолма-қол пайдаланып, мені ығыстыра бастады:

— Осыларыңыз кімге болса да ұнамайды. Қою керек қой!— деді. Мен басымды изедім.

— Өзіңіздің бір әңгімеңізге аздап сын айтып едім, әлде соным жақпай қалды ма екен?— деп, енді менің екінші жағымнан жармаса кетті.

Тісі бар, тілі бар жас сияқты. Сондықтан әңгімені анықтай түскім келіп:

— Ие, қандай сын айтып едің?— деп сұрадым.

— Сіздің «Сөз жоқ, соның ізі» деген әңгімеңізде екі мастың ағаш түбіне көлдетіп тұрғандарынан басқа не бар? Идея деген атымен жоқ қой. Совет адамдарын маскүнем етіп көрсетуді қалай дұрыс көрдіңіз? Мен осыларды айтып едім.

— Сондай бір сынға жауап бергенім есімде. Алмадың ба?

— Жоқ, алғаным жоқ.

— Атың кім сенің?

— Сілекеев.

— Онда алуға тиіссің, фамилияң есімде қалыпты.

— Менің фамилиям есімде қалыпты дегеніңізге қалай сенсем екен, ә? Өзіңіз сенеді деп айтып отырсыз ба?

Жігіт мысқылдай жымиып маған қарады. Өлтіре жауап берген адам сияқты. Темекісінің күлі еденде жатқан кілемге түсіп кетіп еді, оған шімірікпен жоқ, табанымен таптай салды.

— Менің есімде қалған бір сенің фамилияң емес, ағалы-інілі, нағашылы-жиенді үлкен бір топ адамдарым бар еді көптен білетін. Солардың бәрінің фамилиясы Сілекеев екен... Бұзау көздеу, бұқа бұғақтау, өнімсіз де болымсыздау.. Талант-талабы таяздау, талап етуі шексіздеу... Солар жайында жазайын деп жүргенім бар еді...— деп, мен жігіттің көзіне тұралап қарап едім, аңғармады.

Ол мені ығыстырардай болып ірі отырғанда ұнай бастап еді. Жастық қызуымен орынды-орынсыз соқтыға сойлегенін ауырлаған жоқпын да. Жап-жас жігітті, таныш-біліп болмай, ұр да жық, сотқар деп қалай айтарсың? Тасада тұрып тас лақтыратындарға қалай қиярсың?

— Сен жазушы ма едің?— дедім, үзіліп қалған әңгімеге қайта оралғым келіп.

— Жоқ, фельетон жазамын,— деп, жас жігіт папкасын алдына қарай жақындатып қойды.— Кезінде аудандық газетке үзбей басып жүрді. Соларымды оқып берсеңіз деп келіп едім.

— Жарайды, оқиын, қалдырып кет.

— Бірақ, көбі шимай-шытырман қолдан жазылған қалпында еді.

— Онда қалай, машинкаға бастырып әкелесің бе?

— Соған ақшам болыңқырамай тұрғаны...

— Е!..— дедім мен, дауысыма ең кемі екі-үш түрлі астар беріп.

Жігіт көзі лайланып, ақша керектігін айтып тұр. Менің көзім онысына түсінбегендей қарайтын сияқты. Жігіт мандайының терін сүртті. Еркектің ең аяныпты халі

дөрменсіз ыржиған кезі ғой. Оның ар жағында жаутаңдау ғана бар. Мен оған жібермей:

— Фельетонист екенсің ғой!— деп сүйемел жасадым.

— Шама-шарқымша...— Жігіт жүзі өңдене бастады.

— Бір фельетонның материалын көзіңе көрсетейін, жазасың ба?

— Жазам.

— Жүр...

Мен Сілекеевті ертіп алып, жаңа моншаға кеттім.

«Жаңа монша тамаша екен!» дегенді естіп, мен мана таңертең ғана жуынып қайтып едім. Монша шын-ақ жақсы, жылы да жарық екен. Моншаны ашқан күні ірі сөздер сөйленгенін монша бастығының өзі айтқан:

— Біздің Сандановскийі!

— Астананың ажары!

— Орындалған ұлы арман!— дегенге дейін барыпты.

Бірақ, біздің барлық кеңседен қуып шыға алмай жүрген қағазқұмарлық, жазуқұмарлық үйір-үйірімен осында келіп орнапты. Мен жас фельетонистқа осыны көрсеткім келді.

Фельетон материалдары моншаға кіре бере-ақ кездесе кетті.

Екі жерде екі касса: еркектердікі, әйелдердікі.

Екі жерде киім ілетін екі қоршау. еркектер үшін, әйелдер үшін.

Залдың екі басында екі контролер: еркектер үшін, әйелдер үшін. Бұлар моншаға кірерінде тексереді

Есік алдында тағы екі контролер: еркектер үшін, әйелдер үшін. Бұлар шығарында тексереді.

Бәрі де жусап отыр, таңертең де жусап отырған: жұмыс жоқ.

Үлкен залда үш әйел, екі еркек жуынып шығып, демалып отыр. Бізбен жетеу болдық

Мен еркектер кассасына келіп:

— Номерге екі билет,— дедім.

Жұмыс жоқтықтан талмауран отырған кассир әйел жалқау қозғалып, екі билетті жыртып алды да қолдан номерледі. Содан кейін кіріс-шығыс кітабына тіркеді. Содан кейін маған берді.

— Көпшілік бөліміне екі билет,— дедім. Ол билет-

терді тіркемей берді. Бірақ, осы билеттер үш түрлі күлкіге ұшыратарын тәңертең көргемін.

Мен қасымдағы жігітке он тиын бердім де:

— Су ішейік, кассаға барып ұсақтата қойшы,— дедім.

Жігіт кассаға барып еді, кассир әйел ұсақтамады:

— Уақтауға хақым жоқ. Ана бұрышта отырған жас жігітті көресің бе, сол ұсақтайды.

Алдында жарық-жарық жалпақ стол, аяқтары серейген жас жігіт отыр. Стол үстінде қой отарындай жайласып жатқан көп ұсақ... Осы ақша ұсақтауға кезектесіп істейтін үш қызметкер бар!

Біз жоғарғы қабаттағы көпшілік бөліміне өте бергенде төменгі залда отырған контролер әйел бізге қолын созды. Біз билетімізді ұсындық. Ол билетіміздің үштен бірін жыртып алды да:

— Мына бөлегін моншашыға беріңдер, мына бөлегін моншадан шығарда анау есік алдында отырған контролерге тапсырасыңдар,— деді.

— Түсіндік...

Мен бұл жолы моншаға түскенім жоқ, әрине. Еркектерге арналған ерекше демалыс бөлмесіне кірдім де:

— Қалай, фельетондық материал көре алдың ба?— дедім.

— Артығымен!— деді жігіт. Ол менен артығырақ көрген екен:— мынау дегеніңіз бір сұмдық қой!— деп қорытты.

— Жазасың ғой?

— Жазамын.

— Ал ендеше кеттік...

Біз моншадан шығуға бет алғанда есік алдындағы контролер қолын созды:

— Билеттеріңіздің контрольдық құлақшасын!

— Жоғарыда тастап кеттік...— дедім мен.

Әйел тынышсыздана бастады. Азырақ ұрсып алды.

— Тауып әкеле алмайсыз ба?

— Жоқ... мусор жәшігіне тастап жіберіп ем...

— Контроль құлақшаны маған тапсыру керек екенін нағып білмейсіздер?

— Бір құлақшаны ана контрольге беріп едік қой!

— Ол өз алдына, мен өз алдыма...

— Амал не, кешіресіз де...

—Далаға шыққан соң фельетонист жігітке:

— Мә, саған жиырма бес сом... Осыдан фельетон шығара алсаң, қайтып сұрамаймын. Шығара алмасаң, он күннен кейін қайтып әкеліп бересің,— дедім.

— Ойбай, аға, болады!

Содан бері он төрт ай өтті, фельетон да жоқ, жиырма бес сом болса-болмаса да жоқ... Монша тәртібі, құдайға шүкір, өзгеріп, анадан-мынадан арылып та үлгірді.

ӘМИНА

Тау төбесіндегі Егізкөлде не болып жатқаны белгісіз еді. Жер сілкінген жоқ. Аспан ашық, күн төбеде қайнап тұр.

Дем алуға Егізкөлге қарай өткендердің аяғы сирегелі де көп болған жоқ. Бірен-саран машина солай қарай әлі де өтіп жатыр. Алайда жер табаны әлдеқандай бір дүмпу барын сездіргендей болады. Қарға мен сауысқан бажылдап-шарылдап тыным таппай жүр. Тау төбесінен көтеріле көшіп, етек таулардың үстінде жосып жүр.

У-шу болып ойнаған жас балалармен әуреленіп жүріп, Әмина ешнәрсені абайлаған жоқ. Бір бала қатты секіріп түскеніне мәз болып күлсе, тәрбиеші ана да езу тарту керек. Бір баланың сандалына ұсақ тас түсіп кетіп, қыпқ етіп қалса, ана да ауырсынып, қабақ шыту керек. Көбелек ұстатпай кетсе оған да ұрсу керек.

Балажан Әмина әр күнді осылай өткізеді. Таңы тез атады. Күні тез батады. Әрбір ертеңгі күнге балалар үшін жаңа қызықтар іздейді. Ертегілер, ойындар, Маршак, Чуковский...

Балалармен, ойынмен өтер күн қырық екі баланың анасы Әминаға қызық күн болып өтеді, бірақ оңай күн болып өткен емес.

Бүгін күн жексенбі, ең қызық өткізетін күн. Өзге күндерде жұмыстан қалжырап жүргендей, балалар кеше жатарда-ақ:

— Ертең демалыс қой!

— Әмина апай, ертең не көрсетесің? Қызық бола ма?— деп у-шу болған.

Жарқын жүзді, жайдары мінезді, балажан Әмина балалар үшін өз шешелерін ұмыттырғандай шеше еді.

Мейірімді шеше, сергек шеше, сенімді шеше. Қай баланың аягына қай күні қандай шөгір кіргенін білетін шеше Балаларға оның жымиғаны да қуаныш, арқасынан қаққаны да қуаныш, болмашы бірдемені айтқаны да қуаныш.

Бұл әлі мектеп жасына жетпеген жас балалар үйі. Аудан орталығынан алысырақ. Егізкөлден сарқырап құлап жататын құлама судың барқынына салынған әдемі көк үй Үйді айнала салынған жемісті бақшада сырғадай салбырап күрең шиелер өсіп тұр. Алмалар әлі көк, қыз бетіндей де қызарған жоқ. Осы бақшада қырық екі жас бала ойнап жүр.

Егізкөл жақтан бірінші гүіл естілді. Тау аңғарынан есіп жел келе жатыр ма деп Әмина жан-жағына қараның еді, қылаң еткен бір жапырақ жоқ екен. Иық тірескен түкті қоңыр таулар тағы күмп етті. Бұл жолы жаңағы гүіл қоюланып келіп жарылып кеткен сияқтанды. Терең теңіздің тас жағасын ақжал толқын соғып жібергендей бақша дір етіп қалды. Шие сырғалар мөлтілдесіп кетті.

Балалар қалшиып тұра қалыпты. Үрікпен қозы-лақтай үрпиісіп тұр.

— Апа!

— Әмина апа! Біз қорқып кеттік!..

Әмина үлкен бір қатер таянғанын сезіпсе де оның не екенін абайлауға мойын бұрмай балаларға қарай жүгірді.

— Қорықпандар, ештеңе емес, қорықпандар!..

Екі тау иығымен соқтығысып бірін-бірі орнынан қозғай алмай шіренісіп тұрып қалған сияқты. Егізкөлдің бергісі кішірек болушы еді, соның бар суы лықсып келіп, тас кемерінен бір-ақ ырғып түсті. Лақ етіп ақтарылды. Сарқырап жататын құлама суды көміп жіберді. Үйдей тастар гүрсілдетіп домалап келеді. Терең сайдың екі жақ ернеуін су кернеп, кеміріп-кеңейтіп келеді. Тау төбесінен құлап түскен құж тастар шошынып үріккен тау өгіздей жосып, ақтарылған судың алдында келе жатыр. Жойқын су кейде ондаған тауөгізді жұтып жібереді. Ұзамай ондаған тауөгіз судан шыға келіп, тағы да ілгері домалайды.

— Не қылып тұрсың, ей! Қашсаңшы!— деген даусқа Әмина жалт бұрылып еді, асханадағы бір еркек, екі әйел аспазшылар қашып барады екен. Бірінің қолында ожау, бірінің қолында күріш елегі, енді бірінің қолында қойдың саны.

Асхана суға жақынырақ, ойпанда болатын еді, су келіп қалған екен. Адамдары қашып барады. Балаларға мойын бұрар емес. Ақ халаттары делбегейленіп лезде жоқ болды.

Балапандарын соңына ертіп көлден қайтқан қазға ұсап, балаларын шұбыртып ертіп Әмина үлкен жолға қарай жөнелді. Сайды толтырып қыранға жайыла бастаған су балалар үйінің іргесіне дейін жылысып келіп қалыпты.

Егізкөл жолымен ұшыртып, ағызып екі жеңіл машина келе жатыр. Әмина балаларды жолдың құламасына иіріп қойып, өзі асфальт-жолдың қырқасына шығып, қолын көтерді. Машиналар құйындай жүйткіп өте шықты. Екеуінде де шофердан басқа адам жоқ

— Иелері қайда қалды екен?— деп ойлады Әмина.

Арт жағы анда-санда тарс етіп қалып газик келе жатыр. Әмина оған да қолын көтерді. Сапалы адам болу керек, тоқтай қалды да:

— Мира! Бері кел! Мира!— деді.

Шашы желкілдеген кішкене қыз әкесіне қарай жүгірді. Әкесі қызын көтеріп алып, машинаға қайта отырғыза бергенде Әмина оған:

— Машинаңыз бос көрінеді, он шақты баланы ала кетіңізші!— деді.

— Біздің үй суға кетіп жатыр! Асығыспын! Қазір осы жолмен біздің жүк машина өтеді. Номері он тоғыз қырық Мен лұқсат етті де!— Газик жылжып кетті.

Енді машиналар топталып өте бастады. Әмина бәріне де қол көтерді. Ешкім тоқтамайды. Стол, орындықтар тиеп алған, үйіліп, төгіліп балалар мінген жүк машиналары өтіп жатыр. Жеңіл машиналардың көбі бос, бірақ ешкім тоқтаған жоқ, тоқтар емес, мойын бұрар емес. Үрейленіп, ұшып барады Ақи көзденіп кеткен.

Су лықсып келіп, жолдың екі жағындағы құламасына жетіп қалды. Ойпаттау жерде асфальт жолын белінен басып өтіп, әрі қарай ақтарылып жатыр Мұндай жерлерге толқын пайда болды, ағын пайда болды. Әмина балаларын дөңестеу жерге әкеліп, жолдың қырқа жиегіне шығарып қуыршақтай тізіп қойды. Өтіп бара жатқан машиналарға Әмина да қол көтерді, у-шу болып балалар да қол көтерді, ешкім тоқтамайды. Ақиланып, үрейленіп өте береді.

Үш жүк машинасы құйрық тістесіп ағып келеді. Әми-

па екі қолын бірдей көтеріп жолдың қақ ортасына барып тұрды. Машиналар өкіріп-бақырып — Жолдан кет!— дейді. Әмина қозғалар емес. Машиналар да өкіре түсті. Әмина да қатып қалды. Аралары жиырма метрдей жақындағанда Әмина жолға көлденең құлады да көзін жұмды. Алдыңғы машина өкіріп-бақырған бойы тізгінін тартқаны сезіледі. Бірақ жыланның қыр арқасындай көп өрнекті резенке доңғалақ «Ал бастым! Ал бастым!»— деп жақындай берді. Әминаның мұрнына күйген резенкенің ыстық иісі келді. Қозғалған жоқ!

— Сволочь!— деді шофер машинадан басын шығарып. Балалар шулап келіп, Әмина апасын құшақтап, құлап жатыр. Шофердің көзі бадырайып, есі шығып кеткен.

— Жә, бол, жылдам тұр!— дегенде шофердің екі көзінен жас барлап кеткен екен. Сақылдап-қарқылдап жынданған адамша күледі.

Балалар машинаға тиеліп, аман-есен аудан орталығына жетті...

Арқаңнан бұлай түйіп жібергенді білген емеспін. Басым қайқайып барып өкшеме тиді білем. Догадай иіліп қалдым. Егер азды-көпті спортсмен болмасам, не мойным үзіліп кететін еді, не болмаса — белім.

Бұдан үш-төрт жыл бұрын өзім де талай баланы түйіп қалған болуым керек. Өз сыбағамды да алатынмын. Ал, мына түйіс оқыс та орасан екен. Машинаға тиелген кранның тұмсығы түйіп жіберді ме екен деп едім. Егер мен емес бір мосқалдау адам болса, әсіресе, не әйел, не бір жас бала болса, мойны үзіліп, басы көшемен домалап бара жатар еді.

Мүмкін, бүгін талай бастар домалаған да болу керек...

Басым кілт қайқайып шалқалай бергенде түйіп жібергенді көріп қалғым келіп, арт жағымды шолып үлгірдім. Ешкім жоқ, ешнәрсе жоқ. Бұл қас қаққанша дерлік, көз ілеспес сәтте болған оқиға. Бірақ, адам ойы одан шабан емес екен, мен де біраз нәрсені аңғарып қалдым. Арт жағым иық тірескен биік тас үйлер еді. Ұшып кеткендей біреуі қалмапты. Орындары қара тақтадай. Үлкен өрттерден, қаланың опар-топарын шығаратын жер сілкіністерінен, қара күйік үй қабырғалары, сорайған тұрба, шаң басқан ағаштар, құлаған үйлердің үйіндісі сияқты апат белгілері қалушы еді ғой, бұл жолы келген апат ешнәрсе қалдырмаған, жалап кетіпті. Айналаң тып-типыл... Әшейінде биік үйлердің тасасынан көріне бермейтін жүндес таулар өркеш-өркеш болып, ап-айқын көзіме шалынды. Таулар орнында екен.

Аспаннан қат-қабаттасып қалықтап мен көріп-білмеген жалпақ тақталар құлап келеді. Жүздеген үйлердің төбелері дүр етіп бірден аспанға ұшып, енді жерге қайта

құлап келе жатқандай. Әлденелер аспанда әлі қалықтап жүр.

Жалпақ тақталардың ара-арасында құлап келе жатқан адам денелері танылады. Олар да үй төбелерімен бірге ұшып кетіп, аспанда ажырасып, ауыр-жеңілге бөлініп, бөлек-бөлек құлап келеді. Кейбіреуінің құлашы кеміліп кіреске ұқсайды. Енді біразын адамға тән дене белгілерінен танырлық. Тағы біраз адам аспанға енді көтеріліп барады.

Мен бұл апатты доғадай иіліп тұрып көрдім. Басымды көтере беріп көрдім, тұра беріп көрдім, құлай беріп көрдім. Ес пен сезімнің апар-топар кезінде көрдім. Ақты қарадай, қараны ақтай сезінген кезімде көрдім. Қасыма түскен қара тас шоқтай қып-қызыл жанып жатқан кезінде көрдім. Әр жағы қараңғылық, әр жағы меңіреулік... тылсым...

Биік тас үйлері иық тірескен кварталдарды мен жаңа ғана көлденең кесіп өткемін. Қаланың тар көшелі, бір қабат үйлі шет жағына жеткенім осы. Жапон қалаларының бір қабат үйлі шет жақтары адам тұруға әрі жайлы, әрі көркем келеді. Бұл бабалардың бабасы мен әжелердің әжесінің қолы тиген үйлер. Мұндай үйлердің ауласындағы әрбір бұршақтай тасты адам қолы ойып орнатқан. Әр үйдің шағын-шағын ауласынан жапон географиясының бір алқабын көргендей боласың. Кішкенекішкене таулар, кішкенелігіне қарамай тауға ұқсайды. Алақандай ғана көлдер көлге ұқсайды... Өзендер, көпірлер. Аласа-аласа шие ағаштары, тырбық қарағайлар, шатыр жапырақты ағаштар. Хризантема гүлдері. Түкті кілемдей көк алаң... Соғыс кезеңі қанша қыспаққа алса да жапон әйелі бұл ауласына шаң жұқтырмай, күтімді ұстайтын.

Жапонның музыкасы да, әлемге таныс сурет өнері де өзінің жаратылыс табиғатынан көшіріп алғандай. Сондықтан болу керек, жапон баласы бір бұтаны сындырмайды, жапон көгалдарын адам аяғы таптамайды.

Алдыңғы жағымнан жапонның мұңды бір музыкасы естіледі. Абыройсыз соғысты басынан кешірген жапон бұқарасы бұл кезде ылғи мұңды музыканы ойнайтын. Күн ыстық, музыка үні әлдекімнің ауласынан келеді. Мені тап осы секундта арқамнан түйіп жіберді. Бір қабат үйлі кварталдың не болғанын мен андай алғаным жоқ. Бұл кезде менің миым асты үстіне келіп қайнап кеткен...

Ояндым ба, есімді жидым ба, қай жерде, қандай күйде есімді жидым, оны мен осы күнге дейін білмеймін.

Ораулы, таңулы күйімде жата беріппін. Мен өзімше, бір-ер күн ессіз болған сияқтанамын. Бірақ, Америка институтының адамдары, әсіресе бір соғыс докторы маған екі ай бойы ұрысып жүріпті.

— Не деген қырсық адам, арқасының қалай күйгенін, бомба жарылған эпицентрден қанша жерде күйгенін неге тезірек айтпайды!? Соғыс ғылымы үшін оның қандай маңызы барлығын түсінбей ме екен! Жоқ, ол жақсы түсінеді. Қасақана айтпайды. Намыстанған болады, қорланған болады!.. Елің жеңіліп, тізе бүгіп, бас иген шақта мұнықі қай қорлану екен? Елің бас иді, ақымақ жапон, императорың бас иді, күнің бас иді!..

Бұл кезде менің ойыма қорлану келген жоқ-ты. Кейін келді. Арқа күйігінің уыты бәсеңдей берген кезде келді. Мүмкін, арқа күйігінен қорлану күйігі уыттырақ болған шығар, бірақ, кейін келді. Америка докторы маған бекер ұрсыпты... Бекер ренжіпті.

Мен ол кезде неден таңулы жатқанымды да білген емеспін. Айлар бойында ойымда жалғыз-ақ елес жатты. Ол әлгі арқамнан түйіп жібергенде көргендерім. Соның өзі немене? Мен оны да түсіне алған жоқпын. Кейін түсіндім...

Есім кіргеннен кейін ақ халат киген доктордан неге жатқанымды сұрадым.

— Арқаң Жапонияның географиялық картасындай — деді ол.— Оң жақ жауырыныңа Хоккайдо аралын салыпты... Ұлы Хонсю түгелімен оң жақ жонында... Мықынында Симоносеки қылтасы... Санында Кюсю... Құдайға шүкірлік ет. Осының бәрі сол жағында болса, оянуың қиын болатын еді...

Мен мұны неше айдан кейін сұрадым, оны да білмеймін. Талай күндер әлденені сұрағым келіп, сұрауға тілім келмей жатқаны есімде.

Келер бір жолы доктор менің арқамды мақтанқырай суреттеді:— Арқаң енді айта қалғандай!.. Бедерлі де бұдырлы... Фудзиама тауы да, Асахи тауы да бар. Тюгоку, Кюсю жоталары да бар. Хиросима, Нагасаки қалалары да өз орындарында... Соғыс уақытында шыққан бедерлі карталардың ішінде бұдан әдемісі аз болар...

— Доктор, осының бәрі неден болған өзі? Соны түсіндіріңізші!— дедім.

Доктордың көзілдірігі жарылып кете жаздады. Шатынап бара жатқандай көрінді. Жапон үлкен көзді ел емес. Ойлы көзді, азғана мұңды көзді ел. Маған қалжың

Қазір мен ақ қанды адаммын. Қызыл қан азая-азая сарқылып келеді. Жиырма жыл жасау үшін де аз арпалысқаным жоқ. Әлі де алысып көремін...

Жасым әлі қырыққа жеткен жоқ. Кейде үйленгім келеді. Кімге үйленемін? Екі ақ қанды қосылсақ, нәсіл не болмақ? Қиқы-шойқы, шалажансар бір мүгедек туып жүрсе қайтерміз?

Тегінде, доктор дұрыс айтқан болар. Еркекше шыдау керек болатын шығар...

КӨЗДІҢ ӘҢГІМЕСІ

Айконы мен сонадайдан таныдым. О да мені таныды, күтіп тұр. Өзге қыздар машинаға мініп қалыпты. Жапон қызында айғай салу әдеті жоқ, Айко мені асықтырып, термос салған торламасын бұлғады.

Мен өзім де асығып келе жатқамын. Бүгін біз көршілес бір поселкенің мектебін жөндесіп қайтуға баратынбыз. Қарама-қарсы келе жатқан екі трамвай ортақ аялдамасына жақындай бермегенде мен де көшені көлденең кесіп өтіп кететін едім.

Трамвайлар өтісіп кеткен соң, өзіміздің мектептің бақшасына қарай тезірек басып кеттім. Айко маған осы арада торлама-дорбасын бұлғады. Мектебіміз сол бақшаның ішінде, трамвай үні естілмейтін жерде болатын. Машинаға мініп қалған қыздар шуласып өлең айта бастады. Айко термос салып алған торлама-дорбасын тез-тез бұлғап кетті. Термостың жалтыраған қақпағы күнге шағылысып күміс доңғалақ жасай бастады. Айконың ылғи сөйтетіні бар. Еркелей біледі. Күлдіре біледі. Жабырқай білмейді.

Оқиға мені осы арада ұстап қалды. Жапон аспаны жарылып кеткен шығар деп едім. Тегі, ол жарылып кеткен менің құлағым-ау деймін...

Аң-таң, аспанға қарадым. Аспан мен қала арасына ақ қардан жасалғандай аппақ ақ шулан, от пен қарды араластырып жасағандай от шулан бір баған орнап қалыпты. От төгіп тұр, көзің қарай алмас жарық төгіп тұр. Жоғарғы жағы ақ қалпақтанып, бұрқырап қайнап, кеңейіп барады. Төменгі жағы қаланың қай жеріне қадалғанын андай алмадым. Жуандығы дейсіз бе? Қалай десем екен?.. Біздің қаланың орта тұсында көрме сарайы болатын. Дөңгелектеу салынған сарай еді. Соның қаңқасы әлі құламай тұр дейді. Бағанның жуандығы маған сол сарайдай сезіледі...

айтып жүрген доктордың көзіне едәуір кек қорланған екен, көзілдірігін жарып жібере жаздады.

— Танека Урико!— деп, есікке қарай тез бұрылып кетті.— Осы күнге дейін айтпап па едіңіз?

Орта жасты әйел Урико-Сан келді:

— Айтып көріп едім. Ұғына алман еді.

Ие, ұғына алмағаным рас еді. Екі үлкен қаланың қақ жарты халқы қас қаққанша қырылып қалды, жоқ болып кетті деген кезде миым тағы да қайнап жүре берген. Енді аңдасам одан бері де он күн өткен екен.

Доктор азғана басын шайқап қасыма келіп отырды да:

— Сіз енді еркекке ылайық шыдаммен тыңдаңыз. Біздің екі қалаға американецтар атом бомбасын тастаған,— деп бір тоқтады.— Неге? Шыдаммен тыңдаңыз демедім бе? Тәжірибе жасаған көрінеді. Алғашқысы — тәжірибе, екіншісі — тәжірибенің дұрыс екендігін біржола анықтау... Ә? Ол туралы екі түрлі жорамал бар. Жапония жеңіліп тізе бүксе де оның аржағында біржола бұқтырып тастау болса керек... Одан соң, одақтастарының өзін де ықтырып алу... Соғыс арты қашан да бірдемені бөлісу, соғыс атын әрірек апарып арқандаумен аяқталатын әдеті бар емес пе... Жұрт аузындағы жорамалдар осы. Енді дем ал. Жат...

— Менің шешем бар еді, қарындасым бар еді... Солармен хабарласуға болар ма екен?

— Фамилияң кім?.. Қай көшеде тұрушы едіңдер?

— «Жазғы тақ» кварталында...

— Ол квартал қазір жоқ, күнім...

— Шешем орталық бақшада қызмет ететін еді...

— Орталық бақшаның орны ғана бар, күнім... Ал енді дем ал, үн шығарма...

Доктор дұрыс айтыпты, үн шығармау керек екен... Қорланған ел аяншақтап, қайғы сарынын қорек етіп отыра берсе, сары ауру болудан басқа не шығады дейсің!..

Содан бері, міне жиырма жыл өтті. Мен ауруханаға он алты рет жатып шықтым. Арқамды он алты рет жаматтым. Бір елдің бедерлі географиясын арқалап жүре беру ауыр болды. Жапон географиясының бір беті ұлы Мұхит теңізі, бір беті Жапон теңізі ғой. Сол теңіздер сияқты, менің денемде де сау жер қалыпты. Содан тілдіріп алам да жаматам, тілдіріп алам да жаматам... Терісін тіліп алған жерлерде жаңа жаралар пайда болады...

Қазір мен ақ қанды адаммын. Қызыл қан азая-азая сарқылып келеді. Жиырма жыл жасау үшін де аз арпалысқаным жоқ. Әлі де алысып көремін...

Жасым әлі қырыққа жеткен жоқ. Кейде үйленгім келеді. Кімге үйленемін? Екі ақ қанды қосылсақ, нәсіл не болмақ? Қиқы-шойқы, шалажансар бір мүгедек туып жүрсе қайтерміз?

Тегінде, доктор дұрыс айтқан болар. Еркекше шыдау керек болатын шығар...

КӨЗДІҢ ӘҢГІМЕСІ

Айконы мен сонадайдан таныдым. О да мені танып, күтіп тұр. Өзге қыздар машинаға мініп қалыпты. Жапон қызында айғай салу әдеті жоқ, Айко мені асықтырып, термос салған торламасын бұлғады.

Мен өзім де асығып келе жатқамын. Бүгін біз көршілес бір поселкенің мектебін жөндесіп қайтуға баратынбыз. Қарама-қарсы келе жатқан екі трамвай ортақ аялдамасына жақындай бермегенде мен де көшені көлденең кесіп өтіп кететін едім.

Трамвайлар өтісіп кеткен соң, өзіміздің мектептің бақшасына қарай тезірек басып кеттім. Айко маған осы арада торлама-дорбасын бұлғады. Мектебіміз сол бақшаның ішінде, трамвай үні естілмейтін жерде болатын. Машинаға мініп қалған қыздар шуласып өлең айта бастады. Айко термос салып алған торлама-дорбасын тез-тез бұлғап кетті. Термостың жалтыраған қақпағы күнге шағылысып күміс доңғалақ жасай бастады. Айконың ылғи сөйтетіні бар. Еркелей біледі. Күлдіре біледі. Жабырқай білмейді.

Оқиға мені осы арада ұстап қалды. Жапон аспаны жарылып кеткен шығар деп едім. Тегі, ол жарылып кеткен менің құлағым-ау деймін...

Аң-таң, аспанға қарадым. Аспан мен қала арасына ақ қардан жасалғандай аппақ ақ шулан, от пен қарды араластырып жасағандай от шулан бір бағаи орнап қалыпты. От төгіп тұр, көзің қарай алмас жарық төгіп тұр. Жоғарғы жағы ақ қалпақтанып, бұрқыраи қайнап, кеңейіп барады. Төменгі жағы қаланың қай жеріне қадалғанын аидай алмадым. Жуандығы дейсіз бе? Қалай десем екен?.. Біздің қаланың орта тұсында көрме сарайы болатын. Дөңгелектеу салынған сарай еді. Соның қаңқасы әлі құламай тұр дейді. Баганның жуандығы маған сол сарайдай сезіледі...

Сасқалақтап мектеп жаққа қарадым.

— Айко! Айко!..— Өз дауысым өзіме естілген жоқ.

Айко да жоқ. Машина да жоқ, мектеп те жоқ екен. Бәрі де ұшып кеткендей. Қара күйік бір дала елестейді. Мектеп түгіл оның аржағы да қара күйік дала. Бүкіл дүние қара күйік дала...

Бақшаның мен жақ шеткі ағаштары кесе көлденең жапырылып, жер бауырлап, бүксие берді. Әріректегі ағаштар жоқ. Жапырылған ағаштардан ыстық леп келеді. Көйлек түймелері денеме шегедей кіріп барады. Дөңгелене бергенім есімде... Аржағы қараңғылық...

Сол қараңғылықта мен жиырма жыл отырмын... Жанағы көрдім дегендерім әдеттегі түсініктердің баламасы. Оның бірде бірін көзбен көруге болмайды. Көңіліңмен көресің... Менің от, жарық, ақ қар, ақ шулан, от шулан дегендерімнің бәрі де үстіртін баламалар... Ол әлі аты жоқ бәле, ол әлі теңеуі жоқ бәле. Өзгесі былай тұрсын, өлім, қырғын дегендердің өзі соған баламаға жарай алар ма екен!..

Тас балқып, темір еріп деген сөздер қай елде де болу керек. Ал, тас пен темір қас қаққанша күйіп, күл болып кеткенін неменеге теңейміз? Үлкен бір қала көзіңді ашып-жұмғанша күл болып аспанға ұшып кеткенін неменеге теңейміз?

Ие, енді ол менің жұмысым емес. Мен жиырма жыл қараңғыда отырмын. Қала өңделіп, қалпына келді дседі. Бұрынғысынан көркем де бай дседі. Мендегі арман қалпына келген қаланы бір көру болар еді. Бір-ақ рет! Содан соң көзімді бір жола жұмып алар едім!.. Жұмып алып қараңғылығыма қайта көшер едім.

Осы арманымнан мен әлі үміт үзгім келмейді. Үзе алмасам керек... Ауруханада алғаш есім жиналғаннан кейін доктордан сұрағаным да осы, көзімнің жайы болатын.

— Жеңеше-жан, шынынызды айтыңызшы, көзім не жайда?— дегемін.

— Қарағым-ау оның несін сұрайсың... Көзің жайнап тұр!— деді мүдірместен.

— Соқыр болып қалған жоқпын ба әйтеуір?

— Жоқ, жоқ!.. Көрмей қалғаның рас. Ұзамай көретін боласың...

— Бет-аузым не жайда?

— О, бет-аузында елеулі ешнәрсе де жоқ. Ақ мрамордай бұрынғы қалпында...

— Шашым ше?..

— Шашыңды алдырып тастауға тура келді. Оп-оңай өсіп кететін шашты қойшы, тәңірі...

Екі қол, екі аяғым қайда? Бар ма, жоқ па, оны мен білмеймін, сезінбеймін. Алдымен екі көзімді, бет-аузымды сұрастырып жатырмын. Көздерімді сипап көргім келеді. Екі қолым таңулы сияқты. Мүмкін, кесіліп те қалған болар. Аяқтарым да сондай.

Қалайда екі көзден үміт үзе алмаймын. Көздерім қалпына келсе, бет-аузымды оңай-ақ ажарлап аламын ғой. Ажарланбайтын не болды дейсің. Ақ мрамордай қалпында демеді ме? Мрамор емес, аққұба болатынмын. Жапон қызының көбі аққұба ғой. Айко маған көзіңе қызығамын деуші еді.— Көзіңнің қарасы мөп-мөлдір, ағы көгілдір жарқырап тұрады. Кірпіктерің қою, үш жағы азырақ қайқайып тұрады...— дейтін.

Жиырма жыл бойы менің бөлмеме кірген бір адам мені, мына қыз соқыр ма деген жоқ. Соның бәріне кім үйретіп қойды дейсің. Сондықтан мен бетімді ашық ұстаймын. Дауыс шыққан жаққа ығыспай қараймын. Амандасам, езу тартам... Сіздерге де соны істеп отырмын. Егер менің көздерім ағып кеткендей, қабақтарым инемен тігіп тастағандай желімденіп тұрса, сіздер де шошынып кетпес пе едіңіздер? Оның үстіне бет-аузым ілбісін тырнағандай білем-білем болса, қасыма келер ме едіңіздер!..

— Жоқ, жоқ, көздеріңіз жарқырап тұр. Жат елдің адамы ретінде айтқан сыпайылығымыз емес, мөлдір қара көзіңіздің қалай көрмейтініне таң қалғандаймыз. Жат елдің адамы ретінде іркілуді лайық көреміз, әйтпесе, осы бөлменің жарығында сіздің көзіңіздің едәуір еншісі бар дер едік...

— Мен қазір отыз беске шықтым. Жарық дүние мен тіршіліктен айрылған күні он бесте болатынмын. Өзім араласпаған соңғы жиырма жылды өмірге де санағым келмейді. Баяғы он бесімде жатырмын. Көзден үміт үзбейтінім де сондықтан. Осы үміт мені қартайтпай келеді.

Көзім жазылған күні мектебіме барам. Баяғы жапырылып қалған ағаштар басын көтеріп, қайтадан әдемі бақша болып кетті деседі. Бұрынғы екі қабат мектептің орнына бес қабат мектеп салыныпты. Фотограф ке-

лін суретімді түсіріп әкеткен. Оны үлкен залға іліп қойыпты.

Мектепті бітіруге бір-ақ жылым қалып еді. Ең алдымен соны бітіріп алсам деймін. Токио университетінің бірінде жас балалар тамағының факультеті ашылыпты. Соған түскім келеді.

Мен бір көріп қалған қара күйік дүние қайтадан көгеріп, қала қайғысын ұмытқан деседі. Қайғылы қала, қара жамылған қала жақсы емес әрине, ұмытқаны жөн. Бірақ, адамдар бекер ұмытады. Көзім жазылса, сол күнгі көргенімді жазу арманы да бар... Мен оны көзімді беріп көрдім ғой! Көңілімде бәрі сайрап тұр. Алғашқы жылдары көңілім күнде үстемелеп, анықтай түсуші еді, соңғы жылдарда кей бірдемелер күңгірттене бастады. Көзім тез жазылмаса, біраз нәрселер ұмытылуы да мүмкін... Менде айғайлап айтар дауыс жоқ. Ақырын тізбектеп қағазға түсірсем бе деп едім...

Хиросима төбесінде атом бомбасы жарылғаннан кейін дүние шулап қарсылық білдіріпті. Ол кезде мен әл үстінде едім. Қарсылық қатал болды ма, қорқу, ықтау араласты ма, мен оны білмеймін. Сіздің елдер қайтты? Ә, солай болған шығар.

Біздің қаланың қақ жарты халқы екі секундта қырылып қалды. Жанып, күл болып кетті. Күл болып кетпегендері қолдан өртелді. Бұл соғыстық қала емес, қатын-қалаш, бала-шаға, кемпір-шалдың бейбіт қаласы болатын. Біреуге істеген зұлымдығы да жоқ, әзірлеп жатқан қауіпі де жоқ, қызығары да жоқ қала еді. Менің балақ ойым әлі жетпейді, біз не жаздық, кімге жаздық? Еркек жоқтықтан көрші поселкенің мектебін жөндесуге кетіп бара жатқан қыздардың жазығы не? Жиырма екі қыз бір сәтте күл болды, тозаңға айналып кетті. Жиырма үшінші мен ғана аман қалдым. Аман қалдым деймін-ау, қай бір амандық... Бұлтсыз күні жаңбыр күткен шерменде.

Айко қандай еді! Тар үйшіктерде аш-жалаңаш тұратын төрт-бес кемпірдің сүйеніші болатын. Ерке дауысымен, ақ жарқын мінезімен сүйеніш болып тұрып еді. Айко бір түйір күріш, бір уыс жуа, бір балықтың құйрығынан бір үйге жететін тамақ істей алатын... Сен айтып болғанша, ол істеп үлгіретін еді. Екі қолындағы он саусағы он қолға тұратын. Ол менің көзіме қызықса, мен оның көзіне қызығушы едім.

Кейде жапа көрген ой жәбіршіге қарғыс айтқысы келеді. Дүние желі олай соғып, бұлай соғып, бір теңбіл

шаңды соның ішіп отырған шайына апарып түсірсе қандай жақсы болар еді дейді. Аржағы белгілі, о да сондай мүгедек... Туатын баласы қиқы-шойқы, жарымжан... Баласының баласы тағы сондай...

Жоқ, бұл ойды мен өсірген емеспін. Мұндай ой келмеді, келмейді десем, сенбеңіздер. Талай келді, булықтыра келді. Біраз жылдар бұқтырып қойып жүрдім осы, кезде түгел өшіріліп кетті. Қай елде де бұл жамандықты жауыма да тілемеймін дейтін сөз болу керек. Ол бізде де бар. Ел жапон қонақжай, мейірімді халық. Мен ол бәлені ешкімге де тілемеймін. Әсіресе, тоқсан қабат, жүз қабат үйлердің мұндай апатқа ұшырауын тілемеймін. Сол үйлердегі құмырсқа илеуіндей ығы-жығы тұратын адамдардың үйіліп, өртеніп жатқанын тілемеймін. Дүние желі ерсілі-қарсылы соққанда өңкей бір таңбалы шаңдарды, теңбіл шаңдарды бұрқыратып жүруін тілемеймін. Сондайды жоқ ететін күштердің өсуін тілеймін.

Көп адамдармен жолыға берген соң, көп қайталап айта берген соң, мүмкін, менің сөздерім өзімдікі емес — үйретінді, өзімдікі болса — жаттанды көрінер. Оған істер амалым жоқ.

Менің тіршілігім үмітімде. Үмітім өз қолымда емес. Басқалардың үміті неде, оны өздері айтар...

Ай, көзім жазылса екен, көзім!..

ТАСТЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Мен қара мрамор, қара таспын. Адам қолынан өткен соң айнадаймын. Алдымдағының бәрін көремін, түгел көремін. Адам күнге қарай алмайды. Мен қарай аламын. Адам қызыға қарайды, қуана қарайды, қорқа қарайды. Мұның бірі де дұрыс көру емес. Менде ондайдың бір де жоқ, мен анық көремін. Мен түнде ғана көре алмаймын.

Мен қара мрамор, қара таспын. Көргенімді ғана айта аламын. Мен адамның қуанышын да сезінбеймін, қайғысын да сезінбеймін. Менде көргенімнен бұзылар көңіл де жоқ. Мен қалай көрсем солай ғана айта аламын. Менің күәлігімнен адам өзі қандай қорытынды жасар, оны адамның өзі білсін.

Ол мейрам күні емес-ті. Бұл кезде бұл елде мейрамға ұқсар еш нәрсе жоқ-ты. Соғыс салмағынан жаншылып, жеңіліс азасын енді ғана сезіне бастаған ел езу тартуға ұялатын. Менің алдымнан ылғи жабырқау адамдар өтіп

жатты. Көпшілігі балғын жастар, оқушылар, әйелдер мен кәрілер. Жемірілген өкшелер, жырым-жырым шалбар балақтары өтіп жатты. Қабақтары түюлі, үсті-бастарына қара май, көгалжім, сарғылт бояулар жұққан, шалбар тізелері бұлтиып кеткен жұмыскерлер мана, күн шықпай өткен.

Соғыстан бұрын қыздар менің тұсымнан өткенде көздері бір жарқ етіп қалушы еді, қазір ол да жоқ. Балалар мойны жіңішкерген, әйелдер еңсесі түсіңкі, барлық адам кішірейіп, шөгіп кеткен. Бірен-сарандаған соғыс машиналары үн шығармай, ұрланып қана кетіп барады. Бұған дейінгі кеудем — соқ, әңгі жүрістің уақыты өтіп кеткендей.

Аспан бұлтсыз, күн шаңқан ыстық еді. Қаланың орталығын түгел орап алған орманды таулар ыстықтан балбырап, мұлгіп тұр. Менің бетіме жібек көйлектің желпігеніндей де леп келмейді. Көше бойындағы ағаш жапырақтары әлдеқандай дыбысқа тоса қойған құлаққа ұқсап тынып қалыпты.

Қала төбесінен жарты километр биікте әлдене бұрқ етті де от — жолақ, аппақ бағана орнай қалды: жоғарғы жағы бұрқырап қайнап, бұйраланған ақ қалпақ, түбі қаланың дәл орталығына қадалыпты. Жан-жаққа мен көріп-білмеген от тасқыны, жарық тасқыны гу ете түсті. Қала отқа түскен қағаздай бүрісіп бір қалды да жоқ болды. Темір жанып күлге айналды. Тас жанып тозаңға айналды. От пен жарық сұрапылы көзіңді ашып-жұмғанша қаланы тозаңға айналдырды да үлкен бір өңеш барлық шаң-тозаңды суырып-сорып аспанға ұшырып әкетті. Қала орнында кедір-бұдыр қара күйік қалды. Мен, құлағым болса, аспанның жарылғанын естідім дер едім. Содан саңырау болып қалдым дер едім. Бірақ, мен қара таспын, еш нәрсені естігенім жоқ.

Аспаннан жерге найзадай қадалған от тасқыны менің алдыма әкеліп бір топ адамды үйіп тастады. Бәрі де атылып келіп түсті. Бәрі де зеңбірек өңешінен атылғандай пәрмендеп келіп соғылып жатыр. Аяқ-қолдар үзіліп кетіпті. Бастар мылжа-мылжа... Адам басы тасқа келіп соғылмауға керек екен де... Менің бетіме шұбатылған адам шектері келіп жабысты, адам қаны шашырады. Шектер жабыса беріп күйіп кетті, қан шашырай беріп күйіп кетті. Ауа отқа айналды.

Трамвай аялдамасында ығы-жығы адам. Іші-тысы толған адам, трамвай орнынан қозғала берді де лап етті. Трамвайдың темір қаңқасы бір сәтке ғана көзге ілекті

де жоқ болды. Ығы-жығы болып тұрған адамдар да ғайып болды. Адам күйгенін сезінген жоқ, өлгенін сезінген жоқ. Егер жетпіс бес мың адам күйгенін сезініп, ауырсынып ыңыранғанын естісең не болар еді?! Мыңдаған жас балалардың мөлдіреген қара көздері күйіп жатқанын көрсең не болар едің?! Мыңдаған мектеп қыздарының киімдері лап етіп кетіп, жалаңаш қалған балғын дененің қуырдақтай шыжылдап қуырылып жатқанын көрсең не болар едің?! Әйтеуір мен соны көрген жоқпын. Жылан тілі жылт еткендей ғана уақыт өтті, қала жоқ болды. Ілезде қала орны кедір-бұдыр қара күйік дала болып қалды. Қарсы беттегі тау бөктеріне шыққан қалың орманның жапырақтары жұлқына бұйраланып алай-түлей болды да, күзді күні топталған қара торғай сияқтанып бұрқ етіп ұшып кетті. Тау бөктерінде мыңдаған піл өліктері жатқандай.

Қаланы өртеп, шаң-тозаңға айналдырып ұшырып әкеткен бәлені тұра қуғандай жел аңырап кетті. Жолында жеңіл үйлер кездессе бұ да жұлып әкететін. Құйындатып, ұйытқып соғады. Қаланы талай кезген жел, қала бақшаларын талай иіскеген жел бүгін қара күйікті иіскелеп жүр. Қара күйік тым үлкен, бүкіл бір елдің басына қара жамылуға жететін.

Қара күйіктің алау-жалауы басыла бергенде тіршілік қозғалысы белгі берді. Алдымен ан-таң алақтаған балалар көрінді. Ан-таң болмасқа амал жоқ. Бала түгіл үлкеннің ойына мұндай апат барлығы келген емес. Бұл дүниеге бірінші рет келген апат. Адам жасаған, адамның өзін қыру үшін жасаған апат.

Балалардан кейін қара күйіктің маңайына әйелдер, шалдар келді. Айнала қаранады, қаланы іздейді. Таба алмай жүр. Таныс дүниесін тани алмай қалыпты. Таба алмассың да тани алмассың. Адам, сен оны іздеме, қара түнек қайдан көпарылып кетті, соны іздеме! Зұлымдық ордасын өрте!

Қара күйіктің қақ ортасында бір-ақ үйдің қаңқасы көрінеді. Айналасы тып-типыл. Бұл бес қабат, төбесі киіз үй сияқты көк күмбез, дөңгеленіп бітетін үй болатын. Өзі де дөңгеленіп салынған үй. От найзалар тура қадалмады ма, әлде дөңгелене салынған үйге соғылған от топаны екі жағынан сусып кетті ме, әйтеуір сол үйдің қаңқасы аман қалған.

Қара күйікте қыбыр-қыбыр тіршілік басталды. Бытшыт болған, қуырылып қалған адам денелерін өртеп жүр. Адам өртенген ұясының орнын тазалап жүр. Біреу-

дің қолын, біреудің басын, енді біреудің әлденеменесін тауып алып, шөмелелеп, үйіп өртейді. Менде естір құлақ болса, ең ауыр азап осы болды дер едім.

Ұзамай менің қарсы алдымда бірнеше жазулы тақтайлар пайда болды. Апат отының ыстықтығы үш жүз мың градус екен. Апат оғы қадалған жердің айналасы бір километр көлемінде жанды-жансыз түгел жоғалыпты. Одан әріректе апат күші бәсеңсіген. Тас пен темір балқып барып есін жинаған. Жан иесі бұл маңайда да түгел қырылған.

Мен қара мрамор, қара таспын. Айлар өтті, жылдар өтті, мен оны санай алмаймын. Мен мәңгілік уақытты ғана білемін.

Қазір баяғы қала қайта орнына түсті. Бұрынғысынан биік те көркем, көшелері кең. Қара күйіктен із қалған жоқ. Адамдар жабылды, таулар жабылды, сулар жабылды. Бақшалар тірілді. Бұл жөнінде адам еңбегін жыр қылып айтуға болар еді. Бірақ, менің айтайын дегенім ол емес, анау сұранып апат жайы. Темір өртенген күн, тас өртенген күн жайы. Ұмытпа демекпін. Сақтан демекпін.

Апат топаны қадалған, қаланың қақ ортасында қазір биік тас ескерткіш тұр. Оң қолын жоғары көтеріп, сұқ саусағымен аспанды меңзеген адам мүсіні. Сол қолын көлденең сермеп, бейбіт тіршілікті нұсқайды. Екі көзі жұмулы, енді аспаннан апат келмеуін тілеп отырғандай.

Менің айтарым да осы ғана. Ол үшін не шара бар, оны адам тастан сұрамас деймін...

Нагасаки-Хиросима, XI. 1966 ж.

ЕКІ ОЧЕРК

«ҚАЗАҚТАРЫМ, ДОСТАРЫМ»

Түнгі он екіге азғана қалғанда Сәбит телефон соқты:
— Жатар алдында боржом ішіп қайтуға қалайсың?
— Е, болады.

Екеуіміз «Москва» қонақ үйінің үшінші қабатындағы ресторанға келдік. Музыка түпке сақталар ыңқылға басып жатыр екен. Біз бір шетірек жерден орын алдық.

— Біреуі жетер!— деді Сәбит, бір бутылка боржом әкелуді тапсырып жатып.

— Жетер...

Осындайда оңай туып кететін мырзалық — сарандық қалжыңы бастала бергенде:

— Қазақтарым, достарым!— деген дауысқа жалт қарасақ — Шолохов екен.

Сол жақ қолтығына бірденені қыстырып алған, оң қолын көтере жайып құшақтасқалы келе жатыр. Көздерімен бірге мұртына дейін күлімдеп, жан-тәнімен, сағынышты ыстық жүрегімен құшақтасқалы келеді. Құшақтасып, сүйісіп, арқаға қағысып қалдық.

Михаил Шолохов совет жазушыларының ішінде ең қарапайым киінетін адам: сұрғылт гимнастерка, жалпақтығы бір сүйем сары былғары белбеу, тізесіне түскен қара-көк галифе, қонышы балтырынан ғана келетін, өкшесі жемірілген етік. Қасында — Кирилл Потапов.

— Достар басыңа іс түскенде сыналады дейтін бе еді? Мына музыканың даң-дұңынан қайда қашарымды білмей отыр едім. Құтқара көріңдер!— деді Шолохов.— Ал, енді қонақ етуді менен бастайық,— деп, қолтығындағы жартылық түбінде қалған бір ұрттам коньякты біздің бокалдарға бөліп құя бастады...

— Дұрыс!— деді Сәбит.— Сенің қазақ жерінде өткізетін күндеріңнің көңілді болуы үшін!

— «Шалқар» қаздарының қаңқылы құлағынан кетпеуі үшін!

— Менің қазақ достарым үшін!

— «Шалқар» көлінің жағасындағы ұяң үшін!

— Қазақтың жері үшін, желі үшін! Биік аспаны үшін!

— Өзіңнен гөрі де мергенірек Мария Петровнаның саулығы үшін!

— Міне, нағыз тост осылай болу керек!

Бір ұрттам коньякты үшке бөліп ішкенше осынша ұзақ тостар көтердік.

Бұл бір өте ыстық кездесу еді. Тілектер де көп, айтарың да көп, бірақ біріне-бірі жол бермей сығылысып, ауыз дейтін жалғыз қақпадан оңай өте алмай жатыр.

Михаил Шолоховтың ерекше бір қасиеті — стол басында әдебиет жайын, әсіресе өз шығармалары жайында әңгімелесуге қаны қас. Тамақ үсті қайда да, қашан да жеңіл әзіл, көңілді еркіндіктен аспауы керек қой. Шолохов осыны ұнатады. Сондықтан әңгіме біраз уақыт «Шалқар» көлінің үстінде болды. Күздігүні қаз қайтар кезде қазақ жазушыларының бірде-бірі «Шалқарға» келмейтініне таңданады екен. Шолохов осыған көп оралып отырды.

Шынында да Батыс Қазақстандағы «Шалқар», Арқадағы «Шалқар» Көкшетаудағы «Шалқар» сияқты көлдері көп, Сырдария, Іле бойындағыдай қырғауылы көп елге Шолохов сияқты дүниелік атағы бар жазушы жылда келіп жүргенде соның қасында бірде-бір жазушымыз болмауы, әрине, таңқаларлық мінез!

— Шухов жылда уәде береді, жылда келмей қалады. Соның өзі мылтық ұстай біле ме?— деп Шолохов бізден сұрай бергенде, «Кімді айтса, сол келеді» дегендей Шухов кіріп келді. Біз бесінші орындық сұрап алдық.

— Ие, Ваня, енді неше жыл алдайсың?— деді Шолохов амандасып болғаннан кейін. Шухов кінәны маған аударды:

— Міне, мынау айыпты... Ылғи бірге барамыз дейді де, дәл кезінде Африка — Азияны аралап кетеді.

Бұл қыстығүні болған кездесу еді. Келер күзді «Шалқар» көлінің басында бірге өткізуге уәде етістік. Одан бері де төрт-бес жыл өтіп кетті, уәдеміз әлі орындалған жоқ, бірақ, орнында...

— О-о, Шолохов — акам!— деген таныс дауысқа бұ-

рылып қалсақ, Ғафұр Ғұләм екен. Қасында тағы да үш-төрт өзбек жазушылары бар. Олар да, әрине, жағалай сүйісіп, жаппай құшақтасып амандасты. Достық қалжыңын Ғафұр бұрынғысынан да қыздыра түсті.

Енді бізге екі столды жалғастыруға тура келді.

— Ертеңгі пленумды осы арада ашайық та, көп созбай, тез ата аяқтайық,— деді Ғафұр Ғұләм.

— Жоқ, жоқ! Мен ресми әңгімеге жоқпын ғой,— деді Шолохов.— Ешбір жиналысқа құмарлығым жоқ. Мен мына қазақтарға Қазақстанда «Шалқар» дейтін атақты көл барын, онда қаз көптігін, аққу әні құлағыңнан кетпейтінін, жазушыға ең пайдалы демалыс — аңшылық екенін айта бастап едім... Ондай әңгіме сенің құлағыңа кіруші ме еді?— деп Ғафұрға қарады. Ғафұр қалжыңға қысылған ба:

— Мылтықты атқанда қарныңа тіреп қоясың ба, көзіңе тіреп қоясың ба?— деді.

— Әрине, қарныңа тіреп қоясың.

— Мылтықтың аузын тірей ме, дүмін тірей ме?

— Әрине, аузын тірейді...

— Онда мені қалдырмандар қастарыңнан...

Әйелімен Первенцов келіп қосылды. Екі метр бойымен, екі кісілік мол денесімен келіп қосылды...

— А-а, «Қочубей!»

Біз үшінші столды жалғастырдық. Тағы да жеңіл қалжыңдар кетті. Шолохов әңгімені Қазақстанға қарай бұра сөйлеп отыр:

— Батыс Қазақстанның обкомы, облисполкомы маған барлық жағдайды жасады. Жамандары жоқ, жақсы жағдай. Қаз көрінсе — ата бер, жазарың болса — ойлай бер. Аңшылық оған бөгет емес...

Аңшылықта жүргенде ойың ылғи жоғары тартады. Дала ауасындай таза ойлар келеді, дала аспанындай кең ойлар келеді. Өзгелердің қорытып берген ойлары емес, өзің тапқан бір мысқал асыл ой — жазушының сарғайып іздейтіні осы емес пе?

Шолоховты әдебиет әңгімесіне біржола бұрып әкетуге бет алып әрқайсымыз «Тынық Дон» романындағы жаратылысты суреттеген жерлерін еске түсіре бастап едік, Шолохов күлана жымиып:

— Жоқ, жоқ! Мені кітапқа қарай жетелемендер. Бір адым жасамаймын. Мен үшін осындай рахат кешті өздерімен сөйлесіп отырып өткізу ең қымбат нәрсе,— деді.

Бастапқы айтқандары қандай терең мәселе болса,

соңғысы да солай ғой. Жазушыға көп адамдармен кездесу керек. Адам бейнесі ресми әңгімелерден, ресми сипаттамалардан құралмайды. Мінез-құлық аңғарылатын еркін әңгімелерден ашылады. Жазушы жинар творчестволық қор осындайдан жиналады.

Шолохов аз ойланып қалып, Батыс Қазақстанға қайта көшті:

— Ұмытып барады екемін, Батыс Қазақстан басшыларының алдында үлкен қарыздар болуым керек. Олар айтпайды да, естіртпейді де. Бірақ менің Орал қаласына келіп әр түрлі кездесулер өткізуімді ылғи күтетіндерін мен де жақсы сезінемін... Амал не, мен «Шалқарға» келерде қағаз-қарындашты мықтап тығып кетемін. Жазушы емес, аңшы болып келемін. Аңға шыққанда қағаз-қаламды тығып кету керек, қаламды қолға алғанда мылтықты тығып тастау керек.

Бұл да әдебиет мәселесі емес пе?

Марқұм Сәмед Вургун бастаған бес адам Азербайжан жазушылары келе жатыр. Бәрі де құшақтарын кең жайып алған.

— Сәлем! Жасасын орыс-қазақ-өзбек достығы!

Олармен бірге бірнеше Москва ақындары келіп қосылды. Москвада ұлт ақындары мен орыс ақындары жиі кездеседі. Бірі орыс тіліне аударса, бірі орыс тілінен ұлт тілдеріне аударады. Бұл келіп қосылған үлкен топ соны аңғартады.

Біз тағы бір стол жалғастырып алдық. Амандық, саулықтан кейін, құшақтасулардан кейін әңгіме қайтадан Қазақстанға бұрылды. Ұмытпасам, оған себеп болған тағы да Ғафур Ғұлям.

— Келсем, орыс-қазақ классиктері отыр оңаша... Е, сендер үшін поэзия әдебиет емес пе, деп келдім де киліктім! Жасасын орыс-қазақ-өзбек достығы!— дедім.

Ғафур оны айтпаса да айтты деп бәріміз бокал көтерістік.

— Жасасын орыс-қазақ-өзбек-ажербайжан достығы! — деген жаңа тост тағы қосылды.

— Бірақ менің Батыс Қазақстанмен ерекше бір қарым-қатынасым барлығын ұмытпаңдар!— деп Шолохов тосты толықтыра түсті.

Бұл кезде ресторан босап қалған. Біздің бір көше етіп жалғастырған столдарымыздан басқа жерде бір адам жоқ. Барлық официанттар бізді қоршап алыпты:

— Тағы да лимон ба? Қанша дедіңіз? Қазір!..

— Шашлық қанша дедіңіз? Қазір!..

Сонымен көп ұлтты совет әдебиетінің бір көрінісі сияқтанып, үлкен бір топ дос жазушылар ұзақ отырып қалыппыз. Ешкім жатсырағаң жоқ. Біразында, мүмкін, жүз таныстық жоқ та шығар, бірақ әркімнің жүзінде Шолоховқа деген үлкен достық нұры. Шолохов жүзінде де сол нұр. Адам ойын, әсіресе, сезім терендігін, терең сезімнің толып жатқан бояуы мен сырын жеткізуге тіл байлығы жете бермейді. Сол кеште біз осындай халге көп ұшырасып отырдық. Енді ойлап отырсам, сол кеш есте қаларлық әдебиет кештерінің бірі екен. Жалықпаппыз да шаршамаппыз.

Михаил Шолохов дүние жүзін көркем ойдың терендігімен бағындырып алған жазушы. Оның азаматтық, ерлік-батылдығы да, жазушылық шыңдығы да таң қалдырады. Кейде саған оңай көрінген қарапайым көріністерінің әржағында терең шындықтар жатқанын кейінірек абайлайсың. Ұзақ тартылған шығарма желісінің ең бойында қанша ойлар соқтығысып, оқушыны қандай қорытындыға жетелегенін бірден-ақ долбарлай салуға үйренген доландар Шолохов шығармаларына жақындаспағаны жақсы. Шолоховты түсіндіру үшін әуелі өзің түсінуің керек. Ол оңай емес. Көркем ой оқиға тізбегі емес. Шығармадағы тартыстар тек қана әлдекімдердің әрекеті емес, терең ойлардың астарлы көрінісі. Шолоховта ондай ойлар көбінесе замана шындығы, бірін көріп бәрін танитын қоғамдық күштер бейнесі болып келеді. Шіркін, бізді кейін түсінеді дейтін жазушылар Шолоховша жазар ма еді! Оқушы алдына сөз тұманы емес, ой терендігін тосар ма еді!

Шолоховтың отызыншы жылдардағы істеген азаматтық бір ерлігі елімізге мәлім. Ол белгілі коллективтендіру жолындағы орасан бұрмалаушылыққа байланысты. Ауыл шаруаларын ғасырлар бойында қалыптасқан жеке меншікті түрінен бірлескен, ортақтасқан, социалистік түрге көшіру тарихи кезең емес деп кім айта алады? Бізде соны айналасы жыл жарымда «артығымен» орындап шыққан жерлер болды. «Арба да сынды, өгіз де өлді». Барлық жоспардың ішінде «артығымен орындау» деген-нің не екенін ойландырар бір жоспар болса, ол осы коллективтендіру жоспары емес еді деп кім айта алар? Шолохов осындай тарихи терең мәні бар іске кірген суыққол — сұрқиялық, жалған табыстар жөнінде Сталиннің өзіне, «бағынар да табынардың» өзіне хат жазып, қарсылық білдірді. Бұл шын-ақ үлкен мағынасындағы азаматтық, батылдық еді. Үлкен ойдан туар ерлік еді.

Біз кейде түкке тұрмайтын бірдемені халқымызға жабылған жала дегенге оп-оңай бара береміз. «Тынық Дон» романындағы Аксинья мен Дарияның кейбір қылықтары сияқты нәрселер кітапқа кіріп кетсе, шошына бастаймыз. Дұрысында үлкен ойдың жазушысы өз халқының тұрмысындағы өрескелдіктерді шенегенде сол халқын жек көргендіктен емес, жанын қия жақсы көргендіктен батыра сынайды. Өйткені ондайдың бәрі де ескінің жұғындысы. Сондай тағылықтан, анайылықтан, самарқаулықтан тез арылу үшін сынайды. Бұл жөнінде Шолоховтан көп нәрсені үйренуіміз керек. Безіне жазу, безіндіре жазу, қызықтыра-қыздыра жазу сияқты, бұ да бір жазушының үлкен ойланар саласы. Күлдіру жазушыға көбінесе жылату үшін, өкіндіру үшін, безіндіру үшін керек болады.

Шолохов 1934 жылы «Тынық Дон» романы ағылшын тілінде басылып шығарда мынадай алғысөз жазып берген екен:

«Оқушының сезімталдығын аяған болып, оқушының хал-жайына қарадым дейтін жалған тілекке сүйеніп, шындыққа зиян келтірсе, болмысты боямаласа, ол жаман жазушы болар еді» деген.

«Тынық Дон» эпопеясының соңғы кітабы жарыққа шыққанша, Григорий Мелеховтың қалай аяқталары туралы толып жатқан топшылаулар болды. Белгілі бір шешімге қалыптасқан ойлар Мелеховтың тап казіргіше аяқталарын сезіне алған жоқ. Не қызыл бояуға, не белгілі қара бояуға бой ұра берді. Аяқтап келгенде не көрдік? Григорий Мелехов образында мыңдар ұшыраған мыңдаған жағдайда, тікелей де, жанамалай да кездесер шытырманы көп адам тағдырының философиялық шешімін тапқанын көрдік. Көрдік те сендік, қол қойдық.

Шолохов совет мәдениетінде ғана емес, дүниелік мәдениетте үлкен орны бар жазушы. Социалистік реализм әдісінің шеңбері қандай кең екенін, шеберлікте шек жоқтығын өз шығармаларынан, көркемдік шындығымен дәлелдеп берген жазушы. Оның шығармалары Совет Одағында алпыс тілде 30 миллион дана болып шыққан екен. Осының өзі-ақ Шолохов шығармаларын совет халықтарының қандай сүйетінін дәлелдей алса керек.

Дүниелік әдебиетке Шолоховтай терең ой салған жазушы кемде-кем-ақ. Сондықтан да біз оны дүниелік мәдениетке, дүниелік көркем ойға әсер етіп отырған жазушы дейміз.

«Тыныҡ Дон» мен «Көтерілген тың» және «Адам тағдыры» дүние жүзін тегіс аралап кеткенін айтпасақ та болады. Бірақ, Григорий Мелехов, Аксинья, слесарь Давыдов, солдат Соколов образдары дүниелік әдебиетке кірген жаңа образдар екенін, ұлы Толстой образдары сияқты, жалғастары көбейе беретін образдар екенін айта кету артық та болмас.

Шолохов әдебиетке ұлы революцияның ойларымен келді. Алғашқы қысқа әңгімелерінің өзі-ақ оның ерекше бір дарын екенін көрсетіп еді. Сонымен қатар Шолохов «Тыныҡ Дон» сияқты эпопеяға жаспын деп қаймықпай ұрынғанын көреміз. Жастықтың отты қайратымен бірге терең ойдың батылдығын «Тыныҡ Доннын» басталған беттерінен-ақ сезіне бастайсың. Маркстік-лениндік әдебиет сыны оның алып күш екенін бірден байқап қалды. Маркстік терең ой, іргелі сыншылардың бірі А. В. Луначарский «Тыныҡ Дон» туралы бұдан 35 жыл бұрын былай депті: «Әзір аяқталмаған «Тыныҡ Дон»— өмірді білуде, адамды білуде, өмір суреттерінің кеңдігіне қарағанда, фабуласының жаныңды күйіндірер шындығына қарағанда ерекше күші бар шығарма. Бұл орыс әдебиетінің қай кезін алсаң да ең жақсы шығармаларын еске түсіреді».

«Орыс әдебиетінің қай кезін алсаң да» дегеннің ішіне Пушкин, Лермонтов прозасы да кіреді, Толстой, Горький де кіреді, Чехов, Короленко да кіреді. Одан әрі тәптіштеп жатудың қажеті де болмас.

Михаил Шолохов біздің Қазақстан жазушыларының III съезіне қатынасты. Келген бетінде — достарым, мен әдебиет зерттеп жүрген адам емеспін, маған бір қапшық кітап берсеңдер, мүмкін, қазақ әдебиетімен азды-көпті танысып көрер едім,— деді. Біз оған «Абай», «Ботакөз», «Миллионер», «Қазақ солдаты» сияқты романдарымызды, Абай мен Жамбыл шығармаларын бердік.

Съезд ашылардан бір күн бұрын, таңертең Мұхтар екеуіміз Шолоховқа бардық. Көңілді екен. Көздерімен бірге мұртына дейін күліп тұратын белгілі сүйкімді қалпы. Құшақ жайып қарсы алды. Достық сөзге, жүректен жарып шығар сөзге Мұхтар шалдырмас шебер еді ғой, тіпті, шебер емес, жас баладай кіршіксіз таза ақтарылушы еді ғой. Шолохов қызыға қарап қалыпты. Әлдеқайда теренде екі үлкен ой, екі терең сезім қабаттасып-астасып, қосыла өріліп кеткендей. Бұл екі адамға тек қана қызыға қарауға болатын еді. Аз уақыттың ішінде көп ойлар, көп сезімдер жарқылдасып, ұшқын шашып кетті. Ұмы-

тылмас та ескірмес, құлақ естігенін ұмытса да, көңіл ұмыта алмас әсем кездесу, көз алдыңнан кетпес кездесу.

Біз қоштасуға бет алғанда Шолохов қазақ әдебиетімен шұғыл танысқан жайларын айта келіп:

— Іше бердім, жұта бердім. Қандай әсем суреттер көрдім, қандай өрісті ойларға кездестім. Қазақ әдебиеті терең тамырлы, бой салып өскен әдебиет екен. Сенімді екенсіндер. Қазақ — ұлы халық екен!— деді.

Осы ойын ол кейін съезде де айтты, басқа жиналыстарда да айтты. Кеңейтіп айтып жүрді.

Күзге қарай Шолохов ылғи Батыс Қазақстанда, атақты «Шалқар» көлінің жағасында. Құлағында қазақ желінің ызыңы, аққу-қаз әні, үстінде кең қазақ аспаны. Шолохов әр кезде бізбен бірге.

Ол қазақ халқының, қазақ жерінің, қазақ жазушыларының үлкен досы. Мақтаныш ететін досы.

БІЗДІҢ БИ-АҒА

«Еңбекші қазақ» газетінің жауапты хатшылығынан Сәбит Мұқанов босады да, оның орнына Бейімбет Майлин келді. Мен, әдеби қызметкер деген лауазымым бар, корректор едім, Орынбор рабфағының студентімін.

Сабақтан кейін редакцияға келсем, Бейімбет барлық бөлім бастықтары мен әдеби қызметкерлерді жинап алып, кеңесіп отыр екен. «Кешігіп келгенінді көріп отырмын» деген көзбен Бейімбет маған бір қарады да ескерту жасаған жоқ.

Мәселе газеттің тіл жағын жақсарту жайында сияқты. Жаңа келген жауапты хатшы газеттің жыл басынан бергі номерлерін алдына алып, әртүрлі мақалалардан үзінді оқып отыр. Ойы бұлдыр-буалдыр, тілі тіпті орашолақ мақалалар көптеу екен. Бұқараға түсінікті тіл Бейімбеттің бас сырқаты екенін бұрыннан білетінбіз.

— Осы мақалада ой бар ма, тіл бар ма?— дегендей Бейімбет бөлім бастықтарына айнала қарайды. Олар қызарандасып біріне-бірі қарайды.

Әсіресе сын бөлімінде міп көп. «Сын түзелмей, мін түзелмейді» деп басталады да сынар езулеп кетеді. Оқығандық та міп — байлықтың белгісі, оқымағандық та міп — надандық белгісі. Қара басты мінеу көп, қорлау көп, кекету көп. Өнердің көбі осы жақта. Пролетариат жазушысы пролетариаттан шықпақ. Пролетариаты жоқ қазақта пролетариат әдебиеті болмақ емес... Осы бағыт-

тағылар білімдірек те тілдірек. Бұл тұста Бейімбет жауапты хатшы емес, жазушыдай ойланып қалады.

Көмір төңірегінде, мыс маңдайында бірер жыл болғандар — пролетариат жазушысы біз дейді. Бірақ, жазып келістіргендері жоқтың қасы. «Айдағаны бес ешкі, ысқырығы жер жарады». Бұлардың түп нысаналары әлі баяғы «Пролеткульт». Содан безініп отырып, соған келе береді.

Қалайда ұйымдасу, бірлесу орнына алшақтаса беру басым. Әсіресе, Орынбор, Ташкент болып екі жарылған топта келісім жоқ.

Бейімбетті газет маңайы, жазушылардың көпшілігі Би-ағаға дейтін. Би-ағаң түнгі он екіге таянғанда қаулы-қарарлардың аудармасына тоқтады. Бір-екеуін мен аударған едім. Әр қаулыға 3 сомнан ақша да алғамын. Бірақ, түсінбей аударыппын, түсінбейтін етіп аударыппын. Қасақылық жоқ, шамам сол.

— Қәне, қайсың түсіндің осы қаулыға? Ауыл қалай түсінеді?— деді Би-ағаң. Шынында да мынадай аударманы түсіну үшін Сократтай данышпан болу керек сияқты.

Мен үндемей ғана құтылармын, терлеп қана құтылармын деп отыра беріп едім, құтыла алмадым.

— Бұлай аударатын шала сауатты адамдарға ендігәрі аударма берілмесін!— деді Бейімбет. Сонымен, оңай олжа болып келген үш теңгеліктермен біраз адам біржола қоштастық.

Сағат түнгі үшке таянғанда Бейімбет жиналысты аяқтап, бес-алты әдеби қызметкерге бір-бір үлкен материал берді:

— Осыны өңдеп газетке басуға жарайтын стіп әкеліңдер...

Бұл жас әдебиетшілерге жасап отырған сынағы сияқты. Мен екі күн сұрап едім, Би-ағаң үш күн берді. Басқалар да сөйтті.

Уәделі күні, тағы да кешке таман, мен материалымды Би-ағаңның алдына әкеліп салып едім, ол бастан-аяқ оқып шықты. Оң қолының сұқ саусағымен маңдайына түскен шашын бұрап-бұрап қояды. Ақырындап ысқырып-ысқырып қояды. Қой көзділеу адам. Бетінде қорасан дағы бар, қара емес, қоңырқай түсті. Маңдайынан тік түскен терең сызық екі көзін қағазға тік төндіріп тұрғандай.

— Өзің бірдеме жазушы ма едің?— деп сұрады Бейімбет, материалды оқып болған соң.

— Жоқ.
— Материалды өзің өндедің ғой?
— Өзім.
— Жазуға ынғайың бар сияқты екен...
— Жүрексіне берем...
— Сонда да бірдеме жазып байқасаң қайтеді?
— Байқап көрейін...
— Бірер жұмадан кейін Қызылордаға көшеміз ғой. Сен көше аламысың?
— Жоқ, енді бір жылдық оқуым бар.

Пресногорьков жоғары-бастауыш мектебін бітірерде еркін тақырыпқа орысша жазған он бет әңгімемнен 150 қате шыққан. Әр бетте 15 қате! Жас оқытушы Сильвия Михайловна оныма бес қойған. Қасында қызыл кресі бар. Басқа оқытушылар оны жарты сағат талағанына бой бермей, жеңіп шыққан-ды.

— Жазушы болады,— деген.

Сол байғұстың болжалын ақтағым келіп, талай талаптансам да бұл күнге дейін еш нәрсені келістіре алмай, үміт үзуге бет алған кезім еді. Бейімбет сол сөне бастаған үмітті қайта оятқандай болды.

Екі-үш күннен кейін Би-ағаға жиырма бір жолдық бірдемені әкеліп бердім. Ол «Шашауша» деген мандайша қойып газетке басып шығарды.

— Төрт-ақ сөзді өзгерттім... Үзбей жазып көрші,— деді.

Бейімбет сияқты атақты шебердің жәрдем берерін сезінген сон, мен төрт таңды көзімнен аттырып, «Тулаған толқында» деген ұзақтау бір әңгіме жаздым. Бірақ оңымды Би-ағана үш рет әкеліп, үш рет көрсетпей алып қайттым. Аяғында рабфактың қабырға газетіне бердім. Оның редакторы Үміт Балқашов болатын. Мақтауға сараң Балқашов едәуір мақтады.

Бір күні екі сабақтың арасындағы үзілісте мен класта отырып қалып едім, сабақтас жолдастарымның біреуі келіп:

— Ойбай, жүр! Төменде Бейімбет Майлин қабырға газетінен сенің әңгімеңді оқып тұр,— деді.

Екі баспалдақтан бір-бір аттап үйдің екінші қабатынан бірінші қабатына түстім. Бейімбет қабырға газетін оқып тұр екен. Екі қолы артында. Қисық жағалы ақ жібек көйлек киген, өрме қара жібек белбеудің шашағы бір тізесіне қарай салбырап тұр. Бейімбет кішім жарасатын сұлу да сұңғақ денелі тіп-тік болатын. Студенттер оны қоршап алыпты.

Мен оның көзіне түспей, коридордың екінші басына кеттім де, коридордың бұрылма бұрышына тасаланып тұрып, алыстан бақыладым. Ол аз еңкейіп әлі оқып тұр. Қоңырау соғылғанда мен тағы да Бейімбеттің көзіне түспей класқа бұрын кіріп кеттім.

Кешкі тамақтан кейін жатақханада бір бөлмеде тұратын төрт жігіт сабағымызды әзірлеп отыр едік, Бейімбет кіріп келді.

— Махорканы да бұрқыратқан екенсіндер!— деді, біз ұсынған табуреткеге отыра беріп.— Сабақ әзірлеп отырсыңдар! Рахат қой! Біз мұндайды көрмей-ақ өтетін болдық.

Содан кейін бізге өзі темекі ұсынды.

Бейімбет біздің бойымызды үйретіп, ананы-мынаны сұрастырған соң ғана маған бұрылды.

— Қалай, жігіт, тағы да жазғаның жоқ па? Қабырға газетіндегі әңгімеңді оқыдым. Жаман емес екен... Маған неге көрсетіп алмадың?

Мен бата алмағанымды айттым. Әңгімеге Бейімбет қолы тиетін жерлері бар екенін де түсіндім.

Әдебиетіміздің жаңа аяқтанып келе жатқан кезінде аға жазушылар жас талаптарды іздеуге ерінбейтін. Әр қайсысының өз әдісі бар. Сәкенге жастар өзінен өзі ағылып жатады. Сәбит болса болмаса ат үстінде, Ілияс ол кезде Орынборға келген жоқ. Бейімбет бұл кезде әрі үлкен жазушы, әрі маңдай алды журналист. Ол жас күштерді қабырға газеттерінен көбірек іздейді. Қазақ институты, рабфак, совпарт сияқты оқу орындарының қабырға газеттерін іздеп келіп оқиды екен. Бойында бірдемесі бар жас үн шығармай отыра ала ма! Іздегенге сұраған кездесе кетеді. Бейімбет бізге Тайыр деген жас ақынды, жалынды жасты тауып алғанын айтты. Сол бір кеште біздің қабырға газетке жазып жүретін Әміралы Ержанов, Біржан Манкин, Пастухов, Қойдосов және бір татар студентімен кездесіп, бір рабфактан алты-жеті тілші тауып әкетті. Ертеңіне қолымызға тілші деген қағаз беріп, елге қайтқанда газет тарата жүруге жүз даналық квитанциялар берді.

Біз Би-ағаңды түнгі екі кезінде үйіне апарып салдық. Ол үйге кіріп шай ішуге шақырды. Біз бата алмай, кетіп қалдық.

* * *

Осыдан кейін мен Бейімбетпен үш жылдан кейін кездестім. Қазиздаттың бас редакторы Сәбит оқуға босанып, сол орынға крайком мені шақырыпты.

Бұл екі арада менің ең бірінші жазған повестім «Тулаған толқында» басылып шыққан еді. Бейімбет маған «Шикі жерлері де аз емес екен, бірақ алғашқы адымыңа қатты қуандым» деген мағынада хат жазған. Сол Бейімбет мені вокзалда қарсы алды. Мен онысына әрі қысылдым, әрі қуандым, әрине.

Ертеңіне Қазиздатқа келсем, Бейімбет сонда редактор екен. Бейімбет бар жерге мені қалай бас редакторлыққа шақырғандарына таң қалып, мен жүгіріп крайкомға келдім.

Үгіт-насихат бөлімін басқаратын Садықбек Сапарбековке кіріп:

— Бейімбет Майлин қатардағы редактор болып отырған жерге мен бас редактор болып бара алмаймын,— дедім.

Сапарбеков турасынан кететін адам еді:

— Сен әулие болсаң Бейімбетті бас редакторлыққа көндіріп берші! Біз мойнына қыл арқан салудан басқаның бәрін істедік. Көндіре алмадық!— деді.

— Бір-екі күн уақыт беріңіз, мен жалынып көрейін,

— Пожалоста!

Бейімбетпен бір жұма саудаластым, көнбей қойды.

— Мен сізге жәрдемші болып көрейін,— деп мен жалынам.

—Жоқ, барлық ауыр жұмысыңды мен-ақ істеп берейін. Жауапты редактор сен бола қойшы... Мен болсам, екі айдан кейін бәрібір босанып кетемін. Ауруға ұшырамасын десең, сен бол!— деп Бейімбет көнбеді.

Бірде Сапарбеков келіп әңгімелесті, Бейімбет бәрібір көнбеді. Кейін білдім, Бейімбет жиналысқа да президиум сайланып болған соң кіреді екен. Ондағысы жиналысты басқаруға сайланып қалам ба деп қорқады. Бірдемеге бастық болуға жоламау Бейімбеттің ерекше мінезі еді. Өзгеміз ондайдан қашып көрген емеспіз.

Ілиястың оқыс ұйқастарымен, қыпынан қыстыратын теңеулерімен Бейімбет мені осы кездерде таныстырды.

— Өзін әлі көргенім жоқ. Бірақ осы аса күшті ақын!— деді. Ызалана жазады, күлдіре жазады, күйіндіре жазады. Серпінді ақын!

Бұл аспандатып, жалындатып Тайыр танып баста-

ған кезі. Комсомолдатып, «Сәулетайлатып» Асқар өндіре жазып жүр. Әбділда мен Ғали еміс-еміс...

Көп ұзамай екі ірі шығарманың айналасында тартыс басталды: біреуі Сәкеннің «Көкшетау» поэмасы, енді екіншісі Мұхтардың «Қилы заман» романы. Бейімбеттің бет алысы — екеуін де басу керек. Газет айналасы, «Қаз АПП» төңірегі әртүрлі шалғай-шалыс ойда.

Пікір таласы әзір баспасөз бетіне шықпаса да көлбеп-көлденеңдеп өрістеп алған. Сыбырлап-күбірлеп, еңбектеп-итшілеп бізге де жетіп жатыр.

Бейімбеттің жаны жек көретін нәрсесі сыбыр-күбір болатын. Ұмытпасам осы тұста Бейімбет маған ұмытылмас бір ескерту жасады.

— Осы жылымнан аулақ бол, бұған бір түсіп кетсең, түбі бар екен деп ойлама!— деді.

Газет, журнал беттерінде қым-қиғаш айтыстар болып жатқан күндерде Бейімбет бір жазушы туралы жаман сөз айтқан емес. Бет тырнасқа, кеудем соқ сынға ренжіп қарайтын еді.

Түн бойы әңгімелесіп отыруға ерінбейтін Бейімбет, таң атқанша жазып отыруға жалықпайтын Бейімбет, іркіс-тартысы байқала бастаған жиналыстарда тез шаршаушы еді. Көзін бұлдыратып, сөзін тұмандатып, қызыл желдетуге шебер ұсақ «саясатшылардан» алыстау жүретін. Жиналыстарда сондай ыңғай белгі берсе-ақ «кетпейміз бе?» деген бір ауыз сөз жазған бір жапырақ қағаз жібереді маған. Өзі сытылып шығып есік алдында күтіп жүреді.

Осы екі шығарманы редколлегияға салдық. «Көкшетау» бірауыздан мақталып өтті. Коллегияда бірауыздылық бола қоймаса да бөгессінге жол жоқтығын көрнекті әдебиетші Молдағали Жолдыбаев бірден ескертті. Ол бір оқыс сөйлейтін адам екен:

— Әй, сен шырақ, жақсы редактор боламын десең, сыбырлақ сынға пысқырма да, қыстырма! Оттай берсін!— деді.

Мұхтар романын талқылауды таң ата бітірдік... Алғыс сөз жазып, басуға ұйғардық. Бұл қаулыға да Молдағалидың үлкен әсері болды.

— Романда сын көтермес жерлері жоқ емес. Бірақ, жолдастар, Мұхтар деген ұзаққа шабатын жазушы. Екеуміз Батыс Қазақстанды ай жарым бірге аралағанымыз бар. Ұрысып та қалғанбыз... Мен бірдеме білсем, ол түптеп ізденетін адам...— деді.

Сәкеннің үйіне барып, шай іштік те қайта жұмысқа келдік. Ол кезде арақ ішетін бір жазушы болмайтын.

Сәкен өте көңілді екен. Қарқылдап күліп қарсы алды. Бейімбет екеуі дос болу керек, ақтарыла, ақ жарқын қалжыңдасып отырды.

Сәкен жақсы көретін адамдарына қалжың мінездеме беруге өте шебер еді. Еңбектерінде күлкі-сықақ аз кездессе де, ауызша жасаған мінездемелері езу жидырған жоқ. Біздің жаңа ғана аяқтап келген редколлегиямызда кімнің қалай сөйлегенін, не айтқанын естіп-көріп келген адамдай, айна қатесіз дәл бейнелеп шықты.

Мен осы үйде бірінші рет Тайырмен таныстым. Ол маған бір шекесінен одырая қарап аз тұрды да, қолын ұсынды:

— Өзің екенсің гой!— деді.

Сәкең үйінен шыққан соң Бейімбет маған:

— Сәкенмен таныс па едің?— деп сұрады.

— Жүз таныстығым бар. Бірақ сыр алысқан кісім емес.

— О, Сәкен қызық адам...

Сыр сандықты ашып қара,
Ашып қара, сырласым.
Сым пернені басып қара,
Басып қара, жырласын,—

дейтін өлеңін білесің гой?

— Білемін.

— Білсең, Сәкен көлденең көзге такалпар көрінеді. Іріленіп келген адамға тіпті ынғай бермейді. Шын Сәкен — бала мен бала, өте кішіпейіл адам,— деді. Сәкенге берілген көп мінездемелердің ішінде ең ерте айтылғаны да, ең дұрысы да осы сияқты...

Бейімбет Сәкеннің қазақ совет әдебиетінің бірінші бетін ашқанын қатты бағалайтын еді де, Сәкен Бейімбеттің үзбей совет тақырыбына жазатынын, және ұтымды да өнімді жазатынын қатты бағалайтын еді.

Осы 28 жылдың күзінен бастап 37 жылдың күзіне дейін Бейімбет екеуіміздің тіземіз айырылған жоқ. Соның жеті жылы баспасөз маңында, қалғаны көркемөнер майданында.

Отыз үшінші жылдың аяғында Бейімбет екеуіміз Қазиздаттан бірге босандық: ол таза жазу жағына босанды да мен әуелі Оқу Комиссариатының көркемөнер секторына, кейінірек «Еңбекші қазақ» газетіне ауыстым. Мен газетке барған соң Бейімбетке көп салмақ

түсіп отырды. Кейде бұрын жіберіп қойған материалды гранкадан ұстап қаласың. Оның орны бос тұрады. Түнгі сағат екі-үш демей Бейімбетке телефон соғасың:

— Бір-екі жүз жолың жоқ па?

— Жоқ еді.

— Тауып бере алмассың ба екен?

— Қысылып тұрмысың?

— Несін айтасын!..

* * *

1933 жылы Л. И. Мирзоян келгеннен бастап аз уақыттың ішінде Қазақстанның қаны толыға бастады. Өмірдің әр саласы байсалдылық тауып, тез көтерілді. Әсіресе, әдебиетіміз бен көркемөнеріміздің қарыштап өсуіне жақсы жағдай жасалды. Мәдениет майданына мейірім келді. Мирзоян қазақтың ән-күй театрын ашуды жедел қолға алды. Ол кезде көркемөнер секторы Оқу Комиссариатында болатын, бастығы мен едім. Халық Комиссары Темірбек Жүргенов тілді де тісті, жігерлі де іскер адам еді. Маған бір жылдың ішінде ән-күй театрын ашуды міндеттеді.

Сол күні кешке таман қолға түскен жазушыларды жинаттырып алып, әңгіме өткізді. Бейімбет «Жалбыр» мен «Шұғаның белгісін» либреттоға айналдырып беруді уәде етті. Мұхтар «Айман — Шолпанды», мен «Қыз Жібекті» алдым. Бейімбеттің тағы бір ерекшелігі —ескі тақырыптарға жоламайтын.

Мұхтар бәрімізден бұрын бітірді. Бұрынғы-соңғысына қай жағынан салыстырып қараса да мен «Айман — Шолпанның» сол ең алғашқы вариантын артық көремін. Бір шығармадағы бар кейіпкердің бейнесі түгел өз орнында болып шығуы өте қиын. Ал «Айман — Шолпанның» алғашқы вариантында бар характер, бар образ әлеуметтік жағынан да, көркемдік жағынан да даусыз сәтті шыққан еді.

Қазақ ән-күй театры жылға жетпей-ақ, «Айман — Шолпанмен» ашылды. Ойын көрушілер үлкен қуанышпен құттықтады.

«Айман — Шолпанды» көріп қайтқаннан кейін Бейімбет маған:

— Бізде ең іргелі драматург Мұхтар ғой. Мен оннан артық пьесса жаздым, біріне де көңілім толған емес. Екеуміздің «Аманкелдімізде» толып жатқан шикілік бар. Тегі соған қайта оралғанымыз дұрыс болар,— деді.

1936 жылы Москвада өтетін бірінші онкүндік кезінде Аманкелді жайында киносценарий жазу шұғыл қолға алынып кетті. Бұл мәселені Мирзоян бұдан бір жыл бұрын көтеріп, сценарий жазу Бейімбет пен И. П. Шуховқа тапсырылған болатын. Сценарий әлі тумапты. Шухов қолға түспей кеткен. Картинаны қоюға уәде еткен «Ленфильм» тықырши бастапты.

Түнгі сағат 2-нің кезінде Бейімбет мен жатқан номердің есігін қақты. Жүзінде азырақ қобалжу бар. Отыра беріп-ақ сөзін бастап кетті:

— Мирзояннан шыққан бетім... Шуховы түскір өз бетімен кетіп, «Аманкелді» сценарийін жаза алмаған едік. Екеулеп қолға алсақ қайтер? Мен Мирзоянға жалғыз жаза алмаспын, серік іздеп көрейін дедім. Таңертең тағы бармақшымын,— деді.

Мен әзір екенімді айттым:

— Бірақ бір орыс жазушысын қосып алсақ қайтеді?

— Дұрыс болар еді.

Жерлесіміз Всеволод Иванов еске түсті. Онымен менің аздаған жүз таныстығым болушы еді. Бейімбет екеуіміз дачада тұратын Ивановқа жөнелдік. Жымысқылау жылы күлкісі жүзінен кетпейтін Всеволод Иванов бізді жақсы қарсы алды. Бейімбетпен тіпті етене шүйіркелесіп кетті. Бір ретте Бейімбетке:

— Сіз менің көптен таныс, дос адамдарымның бірі сияқтанасыз. Бұрын қайда кездестік екен?— деді. Бейімбет бұрын кездеспегенін айтты.

Дачаларды аралап жүріп Александр Фадеевке кездестік. Иванов бізді таныстыра бастады. Фадеев күңгірт дауысты, қызғылт жүзді, шашы ерте ағара бастаған, сұңғақ денелі адам. Ол Ивановтың таныстыруын аяқтатпай-ақ:

— Всеволод, сен білемісің, қазақ әні Москваны басып кетті ғой! Қазақтың қандай талантты ел екенін білгің келсе, «Қыз Жібегін» көр! Күләш Бәйсейітова артық-кемі жоқ — бұлбұл! Жиырма төрт-ақ жаста!— деді.

— Мені мына екі қазақ бірігіп сценарий жазуға шақырады,— деді Иванов.

— Тіпті ойланба! Бар! Сен өзің қазақ жерінде туған жоқпысың! Бар!..

Осыдан кейін Бейімбет екеуміз Аманкелдінің туған еліне — Торғай, Батпаққара аудандарына жүріп кеттік. Онкүндікке қатынасқандардың өзгелері Алматыға қайтты.

Аманкелдінің елінде 70—80 адаммен кездестік. Бейім-

бет бес дәптер толтырды, мен — бір жарым-ақ... Бейімбет кездескен адамдарымыздың көбіне мінездеме жасапты, мен — он шақты-ақ адамға...

Сол сапардан қайтқан бетте сценарийге отырдық. Күзге қарай Всеволод Иванов келгенде «Аманкелді» сценарийінің бірінші долбары екі тілде дайын еді. Ивановпен айдан артық отырып, соңғы вариантын жазып шықтық. «Ленфильм» қабылдады. «Новый мир» журналы жыл аяғындағы 12 санына басып шығарды. 1938 жылдың соңғы тоқсанында қазақтың бірінші көркем фильмі экранға шықты. Бірақ Бейімбет ол еңбектің қуанышын көре алған жоқ.

Сценарий бір ыңғайланған соң Бейімбет екеуіміз Аманкелді бастаған қозғалыс жайында очерк жазуға кірістік. Жиырма шақты тақырыпқа бөліп алып, біреуіміз бас жағын, біреуіміз екінші бөлімін жазуға келісіп едік. Бейімет бұрқыратып жазып кетті де, мен кешеуілдеп бердім. Сондықтан Бейімбет мені қатал тәртіпке көшірді.

— Бір очеркті мен жазамын, келесі очеркті — сен. Маған екі күн, саған үш күн.

Осыған еріксіз көшіп, очеркке отырдық... Бейімбет ылғи үлгіреді, мен созыңқырап кетемін. Әрең деп, ілесе алдым-ау, әйтеуір...

— Болдың ба?— дейді Бейімбет, түнгі екі-үштің кезінде телефон соғып. Болмағанымды біледі, бірақ, жазып отырмын ба, жатып қалдым ба, соны тексереді ғой дейміп...

Ол очерктердің ең соңғы жағынан басқасы «Социалистік Қазақстан» мен «Казправда» газеттерінде басылып шықты.

Прозада қаламы төселіп болған Би-ағаң «Қызыл жалау» деген романын бітіріп еді. 1937 жылы жазды-гүні Ілиястың кабинетінде Сәкен үшеуімізге оқып берді. Сәкен өте қызыға тыңдап отырып еді, өзгеміздің бұрын байлам сөзді де сол айтты:

— Жақсы екен, Би-ағасы. Өкірткен екенсің, Би-сақал... Той қылатын роман. Тек соңғы төрт-бес бетін бере тұршы... Былжырлау аяқтағансың ба қалай...— деп қолжазбаның соңғы беттерін сұрап алды.

— Өзім де дүдәмал едім...— деді Бейімбет күлімсіреп.

Ілияс пен Бейімбет қатты ойнайтын.

— Дәл керек кезінде қатының шай қайнатып берме-

ген гой! Біздің үйге келе қойсаң етті!— деп, Ілияс қалжың айтты.

Жақсы шығарма жақындастыра түскен сияқты. Бірге қуанар, бірге қайғырар жаңа қауым осылай болу керек те. Күндеу де жоқ, енжарлық та жоқ, кең көңіл, дос көңіл, қанат бітірер көңіл.

Әттең «Қызыл жалау» жарық көре алмай кетті. Әлде кімдер кездесер, қырын көздің көре алмағанын, қырағы бір көз шалып қалар да, қолды болған халық мүлкін орнына салар деп үміттенуден басқа не айтамыз.

Күзге қарай Бейімбет «Дударай» либреттосын біті-ріп еді. Қарақастекте «Аманкелді» картинасы түсірілін жатқанда Бейімбет соның басы-қасында болатын. «Дударайды» сонда аяқтады...

Бұдан кейін «Дударайдың» да қандай қолға түсін кеткенін ешкім білмейді. Мүмкін о да бір қырағы көзге шалынар әлі...

Бейімбет еңбектері жаңа өміріміздің шежіресі еді, биік белесіне енді шыға бергенде үзіліп кетті.

МАЗМҰНЫ

Кездеспей кеткен бір бейне (поэма) 5

ӘҢГІМЕЛЕР

Бірінші фонтан 60
Өмір жорығы 68
Қыран жыры 76
Айгүл қойшының бір күні 87
Ақлима 100

ҚАЗ ҚАЛПЫНДА

Қасқырды атқан қайсысы? 112
Тимка-Димка 115
Сілекеевтердің кенжесі 119
Әмина 123

ЖАПОН БАЛЛАДАСЫ

Арқаның әңгімесі 127
Көздің әңгімесі 131
Тастың әңгімесі 135

ЕКІ ОЧЕРК

«Қазақтарым, достарым» 139
Біздің Би-аға 146

Габит Мусрепов

ОДНАЖДЫ И НА ВСЮ ЖИЗНЬ

Повесть и рассказы

(На казахском языке)

Редакторы *К. Узакбаева, Ш. Алдибеков*
Художник *А. Садыков*
Художественный редактор *Б. Аканаев*
Технический редактор *Б. Карибаева*
Корректор *Г. Бокенова*

ИБ № 3836

Теруге 19.01.87 жіберілді. Басуға 06.04.87 қол қойылды. УГ 20069. Қалпы 84×108¹/₃₂. № 1 баспа қағаз. Қаріп түрі «Әдеби». Шығыңқы басылыс. Шартты баспа табағы 8,4. Шартты бояу көлемі 8,4. Есепті баспа табағы 8,4. Тиражы 40 000 дана. Заказ № 172. Бағасы 85 т.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің Халықтар достығы орденді «Жазушы» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспектісі, 143-үй.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин проспектісі, 93 үй.

Мүсрепов Ғабит.

М 88 Кездеспей кеткен бір бейне: Повесть және әңгімелер.— Алматы: Жазушы, 1987.—160 бет, портр.

Ғабит Мүсреповтің «Кездеспей кеткен бір бейне» атты бұл жинағына қара сөзбен жазылған поэмасы мен әңгімелері еніп отыр.

М $\frac{4702230200—110}{402(05)—87}$ **206—87** **84 Қаз 7—44**